

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

LXVI. ÉVFOLYAM • 2025 • 3. SZÁM

Jogi kultúra

TARTALOM

GAJDUSCHEK GYÖRGY

Bevezető a „jogi kultúra” különszámhoz

3

TANULMÁNY

FLECK ZOLTÁN

Jogtudat a tekintélyelvű kultúrában

17

JAKAB ANDRÁS

A liberális demokrácia erózióját megkönnyítő kulturális tényezők
– és ami ezekből következik az újjáépítési folyamatra

30

FEKETE BALÁZS

Látszat és valóság a jogban – Érdemes-e beleolvasni egy 1986-ban
megjelent jogszociológiai munkába?

46

H. SZILÁGYI ISTVÁN

Jogtudatkutatók a magyar kriminológiában

64

GULYA FRUZZSINA – TÓTH FRUZZSINA ROZINA

Kvalitatív módszerek a jogtudatkutatásokban

79

KISS VALÉRIA

Elméleti megfontolások a kvalitatív módszertani megközelítések
alkalmazásához a jogtudatkutatásokban

95

RECENZIO

MAROSI GYÖRGY CSONGOR

Halmi Péter (szerk.): *A brexit forgatókönyvei és hatásai*
(Budapest: Dialóg Campus 2020)

111

MOHAY ÁGOSTON

Osztovits András – Papp Mónika – Varju Márton – Várnay Ernő (szerk.):
*Hűsz év – Hűsz elvi jelentőségű határozat. A magyar bíróságok által
az Európai Unió bírósága előtt kezdeményezett előzetes döntéshozatali
eljárások, 2004–2024* (Budapest: ORAC 2025)

120

SZABÓ ÉVA

Kálmán János (szerk.): *A pénzügyi jog alapintézményei*
(Budapest: ORAC 2022)

124

UNGER ANNA

Pozsár-Szentmiklós Zoltán: *Láthatatlan hatalommegosztás.
Politikai hatalmat formáló népszavazások és alkotmánybíróságok
által felülvizsgált alkotmánymódosítások Közép-Kelet-Európában*
(Budapest: ORAC 2024)

128

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Csák Csilla, Erdő Péter, Földi András, Görög Márta, Hamza Gábor, Kiss György, Komáromi László, Korinek László, Lamm Vanda, Mohay Ágoston, Smuk Péter, Somssich Réka, Szabadfalvi József, Szikora Veronika, Tóth J. Zoltán, Vékás Lajos

SZERKESZTŐSÉG

Felelős kiadó: Boda Zsolt főigazgató

Főszerkesztő: Gárdos-Orosz Fruzsina

Felelős szerkesztő: Balogh Lídia

Recenziószerkesztő: Timár Balázs

Szerkesztőségi tagok: Fekete Balázs, Gajduschek György, Ganczer Mónika, Hollán Miklós, Horváthy Balázs, Pap András László, Sulyok Gábor, Varju Márton

Honlap: <http://jog.tk.elte.hu/ajt>

A szerkesztőség címe: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

1453 Budapest Pf. 25.

Telefon: +36 (1) 224-6700 /5100

E-mail: ajttan@tk.elte.hu

A kiadvány a HUN-REN Központ támogatásával készült.

A folyóiratot a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) indexeli,
és az MTA Könyvtárának Repozitóriuma (REAL) archiválja.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Kutatóintézet

Állam- és Jogtudomány Szerkesztősége

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

E-mail: ajttan@tk.elte.hu

Kiadja az ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont

Jogtudományi Kutatóintézet

Olvasószerkesztő: Gajdó Ágnes

Tördelés és borítóterv: Pintér József

Nyomdai munkálatok: Séd Nyomda, Szekszárd

www.sednyomda.hu

HU ISSN 0002-564X

BEVEZETŐ A „JOGI KULTÚRA” KÜLÖNSZÁMHOZ**

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.3.01>

Az *Állam- és Jogtudomány* jelen különszáma a jogi kultúrával, illetve a jogtudat¹ kérdésével foglalkozik. Némi leegyszerűsítéssel azzal, hogy az átlagembereknek milyen képük van a jogról, miképpen viszonyulnak a jog egészéhez és egyes jogi jelenségekhez, és mindez miképpen értelmezhető a társadalom egészének szintjén. Egy folyóiratszám nyilván csak szemelvényeket tud nyújtani a témában. Úgy értelmezhetők ezek az írások, mint diszkrét pontok egy tágas térben. Ebben a bevezető tanulmányban tehát előbb röviden bemutatom azokat az írásokat, amelyek a lapban

* PhD, tudományos főmunkatárs, ELTE TK JTI, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.; egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem, 1093 Budapest, Fővám tér 8. E-mail: gajduschek.gyorgy@tk.elte.hu.

** Jelen írás „A jogállamiság támogatottsága. Az erős és stabil jogállam kulturális feltételei” (NKFI K 143831) projekt keretében készült. Maga a különszám is e projekthez kapcsolódik. Köszönettel tartozom Fekete Baláznak és Szentes Ágotának a dolgozat korábbi verziójának kritikus áttekintéséért és javaslataikért. Köszönöm továbbá Bencze Máttyás javaslatait.

¹ A két fogalmat az alábbiakban szinonimaként használok, elsősorban azért, mert e szám szempontjából egyszerűbb és előnyösebb ez a fajta „összemosás”. H. Szilágyi István, akinek az IJOTEN enciklopédiában szereplő 'jogtudat' és 'jogi kultúra' szócikkei tudtommal a legátfogóbb, a hazai és nemzetközi szakirodalomra egyaránt kiterjedten hivatkozó magyar nyelvű áttekintést adják, így fogalmaz: „Az empirikus jogszociológiai kutatásokban a jogi kultúra („legal culture”) és a jogtudat („legal consciousness”) gyakran szinonim vagy egymással szorosan összefüggő, átfedő fogalmakként jelennek meg, de a két koncepció által megragadott jelenség világosan elválasztható egymástól a mélyrehatóbb elemzés révén.” – H. SZILÁGYI István: „Jogi kultúra” in JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SÜLYÖK Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Jogszociológia rovat, rovat-szerkesztő: BENCZE Máttyás), 2023, [1], <http://ijoten.hu/szocikk/jogi-kultura>. Hasonló eredményre jut a jogtudat címszó lezárásaként is. H. SZILÁGYI István: „Jogtudat” in JAKAB et al. i. m. 1–18. A szerző a jogtudat kapcsán fejt ki azt a rendszert, amelyben a jogtudatot megragadhatónak látja. Elkülöníti az egyéni, a társadalmi, valamint a kettő közötti mezőszintet, valamint – érdekes módon – az egyéni és társadalmi jogtudatot, valamint, harmadik tényezőként, a jogi kultúrát. H. Szilágyi megközelítésmódja így leginkább Schwartz, a korábbiakhoz képest új megközelítésmódjához áll közel. Eszerint a kultúra olyan közeg, amely nagyban meghatározza az egyén felfogását; ám arra számos más tényező is kihat. Shalom H. SCHWARTZ: „Rethinking the concept and measurement of societal culture in light of empirical findings” *Journal of cross-cultural Psychology*, 2014/1. 5–13., <https://doi.org/10.1177/0022022113490830>. Tüллépve H. Szilágyi eredeti megközelítésén, én úgy látom, hogy azok, akik a jogtudat és a jogi kultúra eltéréseit hangsúlyozzák, két szempontot szoktak felhozni. A jogtudat fogalmának nyilván van egy racionalitásra utaló konnotációja, míg a jogi kultúrának definíciószerűen meghatározó részei a morális értékek („values”), a világ értelmezését adó, jórészt nem tudatosult hitek-vélekedések („beliefs”). Egy másik értelmezés szerint a jogtudat egyéni szintű, míg a jogi kultúra társadalmi-, de legalábbis csoportszintű jelenség. Erre utal, amikor a kultúra kapcsán a „shared beliefs, values”, vagyis a széles közösség által osztott meggyőződésekéről, értékítéletekről van szó. Ideális esetben a kérdést megoldhatjuk a „jogtudat” és a „jogi kultúra” fogalmainak pontos meghatározásával. Erre én itt két okból sem vállalkozom. Praktikusan azért, mert az ilyen definíciók esetlegesen kizárnának egyes dolgozatokat e különszámból. Teoretikusan azért, mert nem tudok ilyen általánosan elfogadott definíciót adni. A kérdésre később még visszatérek.

olvashatók – nagyjából egy „normális” bevezetőnek megfelelően. Ezután azonban megkísérlek szélesebb kitekintést adni, mintegy belehelyezve ezeket a tanulmányokat egy tágabb kontextusba. Előbb a jogi kultúra hazai kutatásáról szeretnék képet adni. Ezután, elsősorban a nemzetközi irodalomra kitekintve a kutatási terület néhány alapkérdésére adott – sokszor egymással is vitatkozó – válaszokat villantom fel. A következő kérdésekről van szó mindenekelőtt: (a) Hogyan határozhatjuk meg a „jogi kultúra” fogalmát az általános „kultúra” fogalmon belül? (b) Milyen nagy kutatási területek/témák jelennek meg a szakirodalomban? (c) Milyen módszerekkel kutatják ezeket? Olyan hatalmas témakörrel van szó, amelynek minden eleméről (pl. a gyermekkori szocializáció szerepe a jogtudat kialakulásában) könyvet lehetne írni – és gyakran írtak is, sokszor többet is. Emiatt aztán az itt közölt áttekintés elkerülhetetlenül elnagyolt és – mind a témák hangsúlyai, mind a megjelenített (és főleg a meg nem jelenített) álláspontok tekintetében – szubjektív is.

A LAPSZÁMBAN SZEREPLŐ TANULMÁNYOKRÓL RÖVIDEN

A szerzők és dolgozatok kiválasztása során nyilvánvaló volt, hogy egy rendkívül széles kutatási területről van szó, amelyen belül csak szemelvényeket tudunk közölni a hazai kutatásokból. Törekedtünk arra, bár korlátozott sikerrel, hogy az utóbbi évtizedek legfontosabb szerzőit megszólaltassuk. Ez a tény fogja össze a lapszámban közölt, egyébként stílusokban, megközelítésmódjukban és tartalmukban is meglehetősen szerteágazó tanulmányokat.

Fleck Zoltán és Jakab András írásai a jogtudat kérdését szélesebb kontextusba helyezik. Fleck Zoltán rendkívül kritikus dolgozatában egyebek mellett azt hangsúlyozza, hogy a jogi kultúra kutatása, ahogyan azt általában értelmezik és művelik, inadekvát. Ezzel Fleck lényegében kesztyűt dob mindazok arcába, így e bevezető írójába is, akik a jogi kultúra kutatását annak klasszikus módszereivel és tematikájával űzik.² A szerző azt hangsúlyozza, nem alaptalanul, hogy a jog csak egy, és nem is feltétlenül a legfontosabb a társadalom normarendszerei között. A kutatásnak e normarendszerekre, a társadalom láthatatlan szövetét alkotó tényezőkre kellene fókuszálnia. Fleck írása nyilvánvalóan esszéisztikus, akkor is, ha rendkívül mély tudásra épül, és rendkívül széles a hivatkozások köre. Így nemcsak egy intelligens munkáról, hanem egy izgalmas vitairatról is szó van, amely sokunkat vitára ingerelhet – a jogtudatkutatás területén és azon túl is.

Jakab András tanulmánya a hazai illiberális fordulat kulturális okait kutatja, úgy vélem, nemzetközi relevanciával: Melyek azok a tényezők, amelyek ezt az illiberális fordulatot lehetővé tették és ösztönözték? Felvetődhet a kérdés, hogy mennyiben

² Tegyük hozzá, hogy e szám szerzőinek túlnyomó része Fleck – kvalitatív, inkább antropológiai, az „életvilágban” létező egyénből kiinduló – értelmezését követi, semmint a klasszikusnak mondható, dominánsan kvantitatív, tudatosan vagy tudattalanul a jogrendszer, mint az állam által alkotott és kikényszerített normarendszer felől induló értelmezését. Ebben, a gondolat ereje mellett, annak is szerepe lehet, hogy a szerző a jelenkori hazai jogszociológia és ezen belül a jogtudatkutatás talán legmeghatározóbb, iskolateremtő személyisége.

foglalkozik az értekezés a jogi és mennyiben a politikai kultúra kérdésével. A válasz egyfelől utalhat arra, hogy – mint később jelzem – a két terület között jelentős átfedések vannak. Másfelől, legalábbis e sorok írójának meglátása szerint, meghatározó jellemzője az „illiberális demokrácia”, illetve a populista vezetők érvelésének a jogállami korlátoktól, így például a független bíróságoktól való függetlenedésre törekvés.³ Jakab, amellett, hogy diagnózist ad (három kulturális sajátást kiemelve⁴), egyben terápiás javaslattal szolgál arra, hogy miként lehet a demokrácia és különösen a jogállam lebontását megállítani és visszafordítani. Mind a diagnózis, mind a terápiás javaslat jelzi, hogy a szerző különösen jól érti és érzi a kultúra működésmódját.

Két további tanulmány a hazai jogtudatkutatók tudománytörténetéhez kapcsolódik. Fekete Balázs értekezésének középpontjában egyetlen kötet, Sajó András 1986-ban megjelent munkája áll.⁵ Fekete kiemeli a kötet meghatározó gondolatait, nyilvánvalóan azokat hangsúlyozva, amelyek a mából nézve is relevánsak, határozott magyarázó erővel bírnak. Ezeket aztán a dolgozat második részében külön is tárgyalja, utalva az utóbbi évek azon kutatásaira, amelyek Sajó gondolatait, eredményeit kifejezetten megerősítik, vagy azok akár az új kontextusba helyezve új értelmet nyernek. Ebben megfelelő háttérrel adhat, hogy Fekete több empirikus jogtudatkutatásban vett részt, illetve vezetett is ilyen, valamint egy jelentős nemzetközi jogtudatkutatás magyar kutatója. Így Sajó műve kapcsán a szerző számos meghatározó gondolatot hoz be a nemzetközi szakirodalomból is. Elgondolkodtató, hogy a négy évtizede megjelent kötet gondolatai miként lehetnek aktuálisak még ma is. Az egyik válasz nyilvánvalóan a jogi kultúra lassú változására utalhat, amelyet egy (vagy több) rendszerváltás sem képes alapvetően átalakítani.

H. Szilágyi István dolgozata a hazai empirikus jogtudatkutatók mind ez idáig feltáratlan területét emeli be ismeretkörünkbe. Áttekinti a kriminológia területén végzett ilyen jellegű kutatásokat, ezzel olyan kutatási kört tesz ismertté, amely korábban sajnálatos módon és nehezen magyarázhatóan nem volt ismert a jogtudat kutatóinak nagy része előtt. H. Szilágyinak e kötetben megjelenő írása összegzése egy nagyobb léptékű, jóval részletesebb áttekintésnek, amelyet az *MTA Law Working Paper* sorozatban publikált.⁶ Ebben a rövidebb változatban elsősorban a jogszociológiai és kriminológiai megközelítések hasonlóságait és eltéréseit tárgyalja, hangsúlyozva mindkettő hozzájárulását a jogtudat jobb megismeréséhez. Kiemeli azokat a kutatásokat, amelyek máig hatóan jelentős tartalmi, esetleg módszertani hozzáadott értékkel szolgáltak.

Két további tanulmány módszertani kérdésekkel foglalkozik. Mindkettő a meghatározó kérdőíves módszer mellett sokáig kevésbé alkalmazott kvalitatív módszerekre koncentrál. Gulya Fruzsina és Tóth Fruzsina Rozina tanulmánya áttekinti a

³ Jómagam, talán túlzó leegyszerűsítéssel, így is értelmezem az illiberális demokráciát: választások megléte mellett, a többségi elven (illetve arra való hivatkozáson) alapuló politikai rendszer, a jogállami korlátok minimalizálása (elhagyása) mellett.

⁴ Polarizáció, a szocializmus kulturális öröksége, az illegalitás kultúrája.

⁵ SAJÓ András: *Látászat és valóság a jogban* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986).

⁶ H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatók a magyar kriminológiában” MTA Law Working Papers 2025/5., <https://jog.tk.elte.hu/mtalwlp/jogtudat-kutatasok-a-magyar-kriminologiaban>.

különbéle kvalitatív módszereket, bemutatva ezek jellemzőit és utalva arra, hogy milyen területeken alkalmazhatók ezek különösen jól. A módszerek között van több olyan (pl. fókuszcsoport, megfigyelés), amely ismerős mindazoknak, akik akár csak alapszinten foglalkoztak a témával, de több olyan is, amelyre esetleg rácsodálkozunk. Nagy erénye a tanulmánynak, hogy az elvi alapok mellett, valamennyi módszer alkalmazására példát is hoz, jobbra a hazai szakirodalomból. Ezzel nemcsak érthetőbbé teszi a módszerek alkalmazási lehetőségeit, de izgalmas szemelvényeket is felvillant a jogtudat egyes aspektusairól.

Kiss Valéria elsősorban a kvalitatív módszerek alkalmazásának elméleti alapjaival, és különösen az interjúmódszerrel foglalkozik, illetve e köré építi tanulmányát: amellet érvel, nagy meggyőződéssel, hogy az interjúmódszer a legadekvátabb megközelítés számos esetben, különösen akkor, amikor a kvantitatív módszerek elmosnák azokat a regionális vagy társadalmi csoport sajátságokat, amelyek meghatározóak a jogtudat megéréséhez. Jól érzékelhető ebben a dolgozatban is az a – bizonyos értelemben Fleck dolgozatához hasonló – felfogás, hogy a joggal kapcsolatos kulturális tartalmakat csak ilyen finom módszerrel lehet megragadni, amely lehetővé teszi a tudati kontextus feltárását, anélkül, hogy a jogra való, nem valóságos, fókuszálásra készítené a válaszadót.

A JOGI KULTÚRA KUTATÁSA MAGYARORSZÁGON

A jogról való gondolkodás kezdetben és még hosszú évszázadokig a jogi szövegekként értelmezett jog belső – alapvetően logikai – összefüggéseinek vizsgálatát jelentette. Ez a jogdogmatika.⁷ Annak, aki nem a jogi gondolkodásba szocializálódott nehézséget jelent a jogdogmatika, mint a per se jogtudomány értelmezése.⁸ De még az olyan kiemelkedő jogász elmék számára is, mint Sajó András, alapvető kérdésként jelent meg, hogy tekinthetjük-e egyáltalán a jogtudományt tudománynak.⁹ Persze erős ellenérvek hozhatók fel már a kérdésfelvetéssel szemben is. Az első egyetem Európában a jog tanulmányozására, a római jog újrafelfedezése után, a jog belső logikájának megértésére szerveződött. A korábbi arab előzmények és a Bolognát követő európai egyetemek tananyagában is domináns szerepet kapott a jog. Ha úgy tetszik, az egész modern tudományos gondolkodás a jogtudománnyal

⁷ SZABÓ Miklós – JAKAB András: „A jogdogmatikai kutatás” in JAKAB András – MENYHÁRD Attila (szerk.): *A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal* (Budapest: HVG-ORAC 2015) 51–78. A jogdogmatika relevanciájáról a modern jogtudományban: GEOFFREY SAMUEL: „Can Doctrinal Legal Scholarship Be Defended?” *Amicus Curiae* 2022/1. 47–70., <https://doi.org/10.14296/ac.v4i1.5487>.

⁸ JÓMAGAM – mint később rájöttem, sokakhoz hasonlóan – arra jutottam, hogy a klasszikus jogtudomány leginkább a teológiához hasonlatos. Autoritással bíró szövegek értelmezésére vállalkozik, ezekben kíván belső, konzisztens logikát és egyértelmű jelentést meghatározni. Teszi mindezt oly módon, hogy amikor ez nyilvánvalóan hiányzik, akkor azt valamiképpen kezelni próbálja, annak érdekében, hogy ezek a szövegek mégis képesek legyenek az emberi cselekvés konkrét irányát meghatározni. A jogtudománynak nagyobb szabadságot ad, hogy – a jog vállaltan emberi alkotás lévén – maguk a jogi szövegek is változtathatók, nem csak azok értelmezése.

⁹ SAJÓ András: *Kritikai értekezés a jogtudományról* (Budapest: Akadémiai 1983).

kezdődött.¹⁰ Érdemes hozzátenni, hogy Közép-Európában a társadalom tanulmányozása is alapvetően jogász kiindulópontú (Weber, Luhmann). Az 1945 előtti magyar szociológia szinte valamennyi szerzője a jogtól indult el.¹¹

Sajó¹² a modern tudománnyal – ez esetben társadalomtudománnyal – szemben megfogalmazódó elvárásokkal veti össze a jogtudományt, és alapvető kétségeket fogalmaz meg. Ilyen például az explicit megfogalmazott kutatási kérdés és hipotézis, valamint az ehhez alkalmazkodó módszer meghatározásának hiánya. Sajó a kiutat a jog társadalomtudományosításában látja. Mindenekelőtt a jogszociológia az, amely egyfelől a joggal foglalkozik, másfelől megfelel a tudománnyal kapcsolatos elvárásoknak. Sajó tanulmányának megjelenése idején a jogszociológia bevett tudományterület volt „nyugaton”, míg a szocialista országokban a szociológia általában is a léteért küzdött, hiszen sokáig burzsoá áltudománynak tekintették. Kulcsár Kálmán úttörő empirikus elemzése a jogismeret felmérésére, még egyetemi hallgatókat alkalmazott profi kérdezőbiztosok helyett, mert a hatvanas évek közepén nem létezett kérdőíves adatfelvételek lebonyolítására képes szervezet az országban.¹³ Bár a jogszociológiának számos területe határozható meg, a jogtudat avagy jogi kultúra kutatása ezen belül meghatározó, a jogágakat átmetsző terület.

A hazai jogtudatkutatások több mint fél évszázados múltra tekintenek vissza. Ebben a történetben két nagy felívelő szakasz határozható meg. Az első szakasz a hatvanas évek második felétől, alapvetően az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében zajló elméleti és empirikus kutatásokhoz köthető. Ezek a nemzetközi trendeket időben – elméletileg és módszertanilag is – szorosan követték, ám mindezeket a sajátosan magyar, illetve a szocialista társadalmi és jogi környezetre alkalmazták. Ezzel hozzájárultak a hazai viszonyok jobb megértéséhez és nemzetközi viszonylatban is releváns eredményeket mutattak fel. Fekete Balázsnak az e számban közölt elemzése ezt mutatja be a rendszerváltás előtti időszak talán legmeghatározóbb munkája kapcsán.¹⁴

A második, időbeni közelsége miatt csak bizonytalanul meghatározható időszak a 2010-es évek közepére tehető.¹⁵ A rendszerváltás követő évek a jogászság, különösen

¹⁰ „Gaius formulázta (ha éppen nem teremtette) az egyik legvilágosabb és legkidolgozottabb gondolati rendszert a Nyugat történetében. Nem túlzás azt mondani, hogy Gaius a társadalmi gondolkodás egyik archetipusát hozta létre...” – Donald R. KELLEY: „Gaius Noster: Substructures of Western Social Thought” *The American Historical Review*, 1979/3. 619–648., 620., <https://doi.org/10.1086/ahr/84.3.619>. Idézi: SZABÓ–JAKAB (7. l.).

¹¹ NAGY J. Endre: „A jogtól a szociológiáig – és tovább” in HIDAS Zoltán (szerk.): *Vallomások a szociológiáról mint hivatásról* (Budapest: L'Harmattan 2016) 213–221.

¹² SAJÓ (9. l.).

¹³ Az első ilyen szervezetet, a Tömegkommunikációs Kutatóközpontot csak 1969 nyarán hozták létre. A szociológia egyetemi oktatása – hasonlóan több közép-kelet-európai országhoz – csak az 1970-es évek elején kezdődhetett meg.

¹⁴ SAJÓ (5. l.). A korszák magyarországi jogtudatkutásairól kitűnő áttekintést ad: FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon” *Iustum Aequum Salutare* 2014/10. 5–40. Részben ennek kiegészítéseként is értelmezhető H. Szilágyinak e számban szereplő dolgozata.

¹⁵ A rendszerváltás utáni időszak jogtudatkutásainak áttekintéséhez lásd: GAJDUSCHEK György: „Empirikus jogtudat-kutatás Magyarországon 1990 után” *Iustum Aequum Salutare* 2017/1. 55–80. H. Szilágyinak e számban szereplő dolgozata ezt az áttekintést is kiegészíti.

a jogtudomány művelői számára óriási lehetőséget, ígéretet (igaz, a gyakorló jogászok számára kihívást is) jelentő időszak volt. A jogállam létrehozása, egy teljesen új jogrendszer kialakítása a benne résztvevők számára nyilvánvalóan felemelő és szakmailag is izgalmas feladat lehetett. Mindez kitűnően illeszkedett ahhoz a szellemhez, amely jól jellemzi a jogi szocializáció, különösen az oktatás által közvetített hazai (és régiós, talán kontinentális európai) jogász felfogást, amely mélyen hisz a jog, a jogi rendelkezések társadalomformáló, meghatározó szerepében.¹⁶ Ez a történelmi helyzet a jogon belül ismét a klasszikus jogi, jogdogmatikai és pozitív jogi megközelítést erősítette.

Ugyanakkor már a kezdetektől érzékelhető egyfajta szkepszis is azzal kapcsolatban, hogy az állam és főleg a társadalom valóban átalakítható-e maguknak a formális intézményeknek az átalakításával. Dahrendorf már a rendszerváltás évében jelzi, hogy míg a formális intézmények, így a jog is, egyik napról a másikra átalakíthatók, a társadalomnak ezen intézményekhez való viszonya (pl. a jog megítélése, jogkövetési hajlama stb., vagyis a kultúra) csak generációkon keresztül változik.¹⁷

A régióban elsőként talán Magyarországon, majd jóval szélesebb körben is nyilvánvalóvá vált, hogy a formális jogintézmények nem feltétlenül alkalmasak a társadalmi működés átalakítására. A 2010 utáni időszak – amelynek egyfajta, részben a jogon túl, a politikai rendszerre is kitekintő kritikáját adják Fleck Zoltánnak és különösen Jakab Andrásnak e számban szereplő elemzései – világossá tette, hogy az alapjogok feltétlen tiszteletén alapuló jogállami működés korántsem olyan stabil, mint azt a jogászság nagy része 1990 után feltételezte. A magyar társadalom különösebb tiltakozás nélkül vette tudomásul azt a részben a jogszabályok szintjén, de még inkább a joggyakorlat területén érzékelhető, radikális változást, amelyet a szakmai közönség nagy része a jogállami ideáltól való eltávolodásként érzékelt. Mindez a társadalom jelentős részének támogatásával és még nagyobb részének teljes közönye mellett történt. Úgy tűnik, hogy a jogrendszer átalakítása nem hoz stabil és mélyreható változást. Van valami a formális intézmények mögött/alatt (?), aminek szerepe meghatározó.

Ez a valami lenne a jogi kultúra. Ahogy Pjotr Sztompka fogalmaz: ez „a társadalom puha szövete, amely feltevések, értelmezési keretek, meggyőződések és morális értékek nehezen megragadható elemeiből áll össze”.¹⁸ Mindez egy olyan civilizatorikus háttérre alkos, amely a formális intézmények hatékony működéséhez elengedhetetlen. Néhány évvel később, de a rendszerváltástól még mindig nem túl messze, a jogállam világviszonylatban is meghatározó teoretikusa, Martin Krygier a poszt-kommunista átmenet két ellentétes felfogásról ír: a bizakodó intézményi és a szkeptikus kulturális felfogásról, utóbbiban is több „altípust” azonosítva.¹⁹ A kultúra itt is

¹⁶ Ha a jog és a tények ellentmondásba kerülnek, „annál rosszabb a tényeknek” – tartja ez a felfogás. Ezt, a végső soron a jognak a valóságot konstituáló szerepét erősítheti, hogy az előírások Magyarországon – és az európai kontinens szinte minden országában – a jogszabályokban főszabályként kijelentőmódban jelennek meg.

¹⁷ Ralf DAHRENDORF: „Transitions: politics, economics, and liberty” *Washington Quarterly* 1990/3. 133–142., <https://doi.org/10.1080/01636609009445399>.

¹⁸ Piotr SZTOMPKA: „Looking back: The year 1989 as a cultural and civilizational break” *Communist and Post-Communist Studies* 1996/2. 115–129., [https://doi.org/10.1016/s0967-067x\(96\)80001-8](https://doi.org/10.1016/s0967-067x(96)80001-8).

¹⁹ Martin KYRGIER: „Institutional Optimism, Cultural Pessimism and the Rule of Law” in Martin KYRGIER (szerk.): *The Rule of Law after Communism* (London: Routledge 1999) 80–108.

visszahúzó tényező, hiszen összességében rendkívül lassan változik. A „csúcsra járatott” posztkommunista jogállami intézményrendszer aligha illeszkedik a kommunista és prekommunista időszakban formálódó politikai és jogi kultúrához. Ezt a 2010 utáni folyamatok radikális fordulata²⁰ megkerülhetetlenül világossá tette. Úgy vélem, hogy a jó két évtizedes apályt követően a hazai jogtudatkutatások 2010-es évek közepétől érzékelhető felívelése mögött ez a – többé-kevésbé – tudatosult felismerés áll.²¹ Ettől az időszaktól kezdődően több, az OTKA által is támogatott kutatási projekt és számos publikáció foglalkozott a témával. A legfontosabb publikációk szerzőinek többsége e számban is szerzőként jelenik meg.

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

A JOGI KULTÚRA FOGALMA, ÉRTELMEZÉSE

A fogalom meghatározására irányuló kísérletet – szokás szerint – kezdetjük, és joggal kezdetjük azzal, hogy a fogalom meghatározása rendkívül nehéz, talán lehetetlen is. Mindenekelőtt el kell különítenünk két nagyon eltérő jelentéstartalmat. A jogi kultúra utalhat az egyes jogrendszerek nagy típusaira. A René David által még jogcsaládoknak nevezett jogrendszer-tipizálás egyik bevett módja a jogi kultúrák megkülönböztetése. Ez a kettősség bizonyos értelemben megjelenik a fogalom megalkotójának tekintett Lawrence Fiedmannnál²², aki a belső, a jogászai professziót jellemző és a külső, a társadalom egészét jellemző jogi kultúra fogalmát különíti el. Ám nála mindkét esetben a joggal kapcsolatos elképzelések, vélemények, attitűdök és morális értékek összességét jelenti a jogi kultúra. David Nelkennél²³ a jogi kultúra ebben a jelentésben is előfordul, ugyanakkor utal a fenti értelemben vett jogcsaládjellegű értelmezésre is, ami véleményem szerint egyfelől fogalmi káoszhoz vezet, illetve lehetetlenné teszi a jogrendszer, mint formális intézményrendszer és az egyes társadalmak jogi kultúrái közötti esetlegesen jelentkező ellentmondás vizsgálatát.²⁴ Friedman belső és külső jogi kultúra elkülönítése megjelenik a hazai és nemzetközi kutatásokban is. A belső jogi kultúra kutatása, vagyis annak vizsgálata, hogy a jogi professzió, illetve annak alcsoportjai, kiemelten az ügyvédek és a bírák miként értelmezik, miként viszonyulnak a joghoz, bizonyos jogintézményekhez meghatározó jelen-

²⁰ Paradox módon és sajátosan értelmezve azt mondhatjuk, hogy ezúttal „megelőztük korunkat”. Míg a régiót és benne Magyarországot egyfajta megkésetttség, vagy legalábbis annak érzése jellemezte, e tekintetben úgy tűnik megelőztük azt, a mára a fejlett világ számos országát is jellemző tendenciát, amelyet a jogállam számos intézményével szembeni, a társadalom jelentős része által támogatott, elutasítás jellemez.

²¹ A MATARKA adatbázisban kutatva azt találjuk, hogy a „jogtudat” fogalma, a kezdetektől számítva összesen huszonnyolc dolgozat címében jelent meg (az első kettő 1954-ben), amelyek közül tizenegyet 2015 után publikáltak. Ugyanezen adatok a „jogi kultúra” fogalma tekintetében hatvan–huszonhat.

²² Lawrence M. FRIEDMAN: *The Legal System: A Social Science Perspective* (New York: Russel Sage 1975).

²³ David NELKEN: „Using the concept of legal culture” in David NELKEN: *Legal Theory and the Social Sciences* (London: Routledge 2017) 279–303., <https://doi.org/10.4324/9781315091891-11>.

²⁴ Ez a kettősség a jogtudat (legal consciousness) fogalma esetében nyilván nem áll fenn.

tőségű a jogrendszer működése szempontjából. Ez ugyanis meghatározóan, az írott jogon messze túlmenően kihat a jogi döntésekre is.²⁵ A bírák és ügyvédek jogtudatát hazánkban is számos kutatás vizsgálta. Ezek közül csak néhányra utalunk az alábbi lábjegyzetben.²⁶ Sajátos terület a joghallgatók vizsgálata. Néhány hazai kutatásra az alábbi lábjegyzetben utalok.²⁷ Ez egyfelől értelmezhető a jogi professzió szocializációs területeként és ilyenként a friedmani belső jogi kultúra tanulmányozását jelenti. Másfelől viszont nagyon gyakran, véleményem szerint hibásan, a joghallgatókat az állampolgárok képviselőiként kérdezik, vagyis a külső jogi kultúrát tanulmányozzák rajtuk, egyszerűen azért, mert ők vannak „kéznél” a jogtudat kutatója számára.

A JOGI KULTÚRA LEHATÁROLÁSA A KULTÚRÁN BELÜL

²⁵ Számomra a legmegdöbbentőbb e tekintetben: BENCZE Máttyás – BADÓ Attila: „Területi eltérések a büntetékiszabási gyakorlat szigorúságát illetően Magyarországon 2003 és 2005 között” in FLECK Zoltán (szerk.): *Igazságszolgáltatás a tudomány tükrében* (Budapest, ELTE Eötvös Kiadó 2010) 125–147. A tanulmány empirikusan bizonyítja, hogy egyes megyék között rendkívüli eltérés mutatható ki egyes – jól definiált – bűncselekmények miatt kiszabott büntetések tekintetében. Amiért az egyik megyében hosszabb, a másik megyében rövidebb szabadságvesztést szabnak ki, sőt esetleg pénzbírsággal is megúszható ugyanez. A tanulmány nézetem szerint rendkívül súlyos – jogállami, a jogegyenlőséget stb. érintő – kérdéseket vet fel. Ehhez képest figyelemre méltó, hogy a tanulmány szinte teljes mértékben visszhangtalan maradt. Ez ismét jól szemlélteti a hazai jogtudományi diskurzus, nemzetközi mércével mérve extrémnek mondható jogi szövegcentrikusságát.

²⁶ FLECK Zoltán: „Az uralkodó jogász kultúra sivársága” *Mozgó Világ* 2021/11. 3–12.; H. SZILÁGYI István – JANKÓ-BADÓ Andrea: „Ha nem vagyunk úriemberek, azzal sincs baj... Adalékok a magyar ügyvédség önképének vázlatához” in H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1967–2017* (Budapest: Pázmány Press 2018) 323–354. A bírák jog- és szerepfelfogásával kapcsolatban különösen Bencze Máttyás vizsgálatai érdemelnek kiemelés. Pl.: BENCZE Máttyás: „Bírói konformizmus – Ítélezési populizmus az autoriter politikai rendszerek szolgálatában?” in MENYHÁRD Attila – VARGA István (szerk.): *350 éves az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara: a jubileumi év konferenciasorozatának tanulmányai* (I–II. kötet) (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2018) 616–638. BENCZE Máttyás: „Judicial Populism and the Weberian Judge. The Strength of Judicial Resistance Against Governmental Influence in Hungary” *German Law Journal* 2021/22. 1282–1297., <https://doi.org/10.1017/glj.2021.67>. Egy szélesebb megközelítésen belül a jogászság kulturális jellemzőit is érintve: NAVRATIL Szonja: *Egyes jogász hivatásrendek jogszociológiai vizsgálata* (1868/1869–1937) (PhD disszertáció), (Budapest: ELTE 2012); SZENTES Ágota: *Létezik-e jogállami habitus? A jogállam működésének kulturális feltételei* (PhD disszertáció) (Budapest: ELTE 2024).

²⁷ Szélesebb szociológiai kontextusban a joghallgatók gondolkodásának egyes aspektusairól: FÓNAI Mihály: *Joghallgatók. Honnan jönnek és hová tartanak?* (Debrecen: DELA 2014), <https://doi.org/10.18392/metsz/2017/1/13>. Az oktatás jogtudatformáló szerepére fókuszál: FLECK Zoltán – KRÉMER Ferenc – NAVRATIL Szonja – USZKIEWICZ Erik – MAJTÉNYI Balázs – PAP András László: *Technika vagy érték a jogállam?: A jogállami értékek átadása és az előítéletek csökkentése a jogászok és rendőrtisztek képzésében* (Budapest: L'Harmattan 2012). Kifejezetten a joghallgatók jogtudatát vizsgálja, évfolyamok és kohorszok közötti különbséget is vizsgálhatóvá téve: KELEMEN László – HOLLÁN Miklós: *Joghallgatók a jogról II.* (Budapest: Dialóg Campus 2013). Kelemen egyébként számos a jogtudatkutatás körébe sorolható adaffelvételt is menedzsel, a joghallgatók körében végzett kérdőíves kutatás mellett a teljes populáció körében is. Ezek eredményeit több kötetben meg is jelentették, részben angol nyelven is: SZILÁGYI, István H. – KELEMEN, László – Sam Gilchrist HALL: *Changing Legal and Civic Culture in an Illiberal Democracy: A Social Psychological Survey of the Hungarian Legal System.* (London: Routledge 2021), <https://doi.org/10.4324/9781003188926>.

A jogi kultúrát, némileg primitív és pontatlan módon úgy értelmezhetjük, mint az általános kultúrának a jogra vonatkozó/vonatkozatható elemeit.²⁸ Az így értelmezett – általános – kultúra itt nem magaskultúrát jelent, hanem például a munkakultúrához hasonlóan értelmezendő. A kultúrát így legáltalánosabban, mint a társadalom (vagy annak nagy része) által osztott értelmezések/meggyőződések („beliefs”), morális értékeket („values”) és attitűdök összességét szokás jellemezni.²⁹ Így felfogva a jogi kultúra a jogra vonatkozó értelmezések, értékelések-viszonyulások összességét értelmezhetjük, amelyek aztán kihatnak a várható magatartásra is.

Ugyanakkor többen, így e számban Fleck is azzal érvel, hogy lehetetlen, sőt értelmetlen is a kultúrán belül azokat az elemeket kiemelni, amelyek közvetlenül a joghoz kapcsolódnak. Ezek ugyanis összefüggenek számos olyan tényezővel, amelyek nem tartoznának a jogi kultúrához, azonban egy sajátos kapcsolódás folytán mégis meghatározóak lehetnek. Nyilvánvaló például, hogy ha a jogi előírásnak nincs a morális értékrendben megjelenő háttere, vagy éppen kifejezetten ellentétes azzal (ami például a szocialista jog számos rendelkezésénél előfordult), akkor ez kihat a jogtudatra is. Általában is, a jog a mindennapi tudat háttérében van csak jelen, és a mindennapokban nem is aktiválódik. Valójában a helyzetektől és az egyénektől függ, hogy mikor történik meg ez az aktiválódás. Egy válás folyamán valószínűleg a legtöbb esetben ez megtörténik, bár akkor sem feltétlenül, és gyakran a joghoz fordulás még ilyenkor is inkább csak egy mérlegelendő lehetőségként merül fel.³⁰

További, a „jogi kultúrával” mint tudományos fogalommal kapcsolatos ellenérv lehet, hogy az nehezen elválasztható például a politikai kultúrától. Nyilvánvaló ez a demokrácia megítélése kapcsán, ami jelen számban Jakab András tanulmánya esetében is jól érzékelhető. Ugyanez volt észrevehető a jogtudat témában született talán legfontosabb hazai empirikus tanulmánykötet tartalmát vizsgálva is.³¹

Milyen tényezőket vizsgálhat a jogi kultúra kutatása? Az értelmezési keretek („beliefs”) tekintetében fontos és egyénileg, de főleg társadalmi szinten releváns kérdés, hogy mit gondolunk (vagy inkább érzünk) a jog szerepével kapcsolatban: vajon az a társadalom egészének érdekét szolgálja-e, vagy pedig az elitek érdekeit (jogi elidegenedés); vagyis a társadalmi optimum biztosításának, avagy a társadalom elnyomásának eszköze-e? Vajon a konfliktusok békés megoldására szolgál-e,

²⁸ Úgy látom, így értelmezi Friedman is programadó kötetében: FRIEDMAN (22. l.).

²⁹ E kultúrafelfogás részletes, kritikai elemzése, valamint a különféle empirikus összehasonlító kutatások áttekintése megtalálható: Michael MINKOV: *Cross-Cultural Analysis: The Science and Art of Comparing the World's Modern Societies and Their Cultures* (New York: Sage 2012), <https://doi.org/10.4135/9781483384719>. Egy másik, eltérő diszciplináris megközelítés a jelenségek értelmezésére, megfogalmazására, az ezeket megjelenítő szimbólumokra, narratívákra és az ezeket kommunikálóformáló diskurzusra helyezi a hangsúlyt. A két megközelítés jelentősen eltérő diszciplináris háttérrel rendelkezik, így kiindulópontjai, megkezelésmódjai és módszerei is gyökeresen eltérőek. Talán azt mondhatjuk, hogy előbbi a kultúra a makroszintű, utóbbi a mikroszintű elemzéshez adekvát.

³⁰ Flecknek éppen ez az egyik kritikája a klasszikus jogszociológiai módszerekkel szemben ezen a területen. Tudniillik, hogy előtérbe, fókuszba helyezi a jogra vonatkozó tudati elemeket, miközben azok „normál állapotban” nincsenek előtérben; a kérdészett tudatában legtöbbször fel sem merülnek.

³¹ HUNYADY György – BERKICS Mihály (szerk.): *A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2015). Kritikai áttekintésem a könyvről: *Állam- és Jogtudomány* 2017/1. 118–126.

vagy éppen a konfliktusok elmérgesítéséhez vezet-e? Stb. Az ezekkel kapcsolatos vélekedések nyilvánvalóan jelen vannak, jellemzőek és relevánsak is a jogrendszer működése szempontjából. Az értékelő elemnek („values”) tekinthetjük a különféle jogellenes cselekvések (adóelkerülés, bliccelés a villamoson stb.) vagy egyes a joghoz kapcsolódó tényezők (bíróságok, a jogrendszer egésze) társadalmi megítélését. Az attitűdök olyan tényezőkkel szembeni értékelést jelentenek, amelyekkel kapcsolatban valamiféle, akár másodlagos tudásunk, tapasztalatunk is van. Ilyen lehet például a rendőrséggel, a rendőrrel kapcsolatos attitűd.

A társadalom jogi kultúrája (vagyis a friedmani külső jogi kultúra) áll tehát e külön-szám középpontjában. Ezt a jelenséget számos tudományterület vizsgálja, ideértve a szociológiát és azon belül a jogszociológiát (számos területen érintkezve a politikai szociológiával), illetve szociálpszichológiát, a jogi antropológiát, valamint a sajátos státusú kulturális tanulmányok („cultural studies”) területét is.

A JOGI KULTÚRA KUTATÁSÁNAK NAGYOBB TERÜLETEI

Mégis mi tartozik a 'jogi kultúra' körébe, amire a tudományos vizsgálódás vonatkozhat? Nyilvánvalóan a jogi kultúra fogalmi körébe tartozik a jogismeret: mit tudnak az emberek a jogról, mennyire ismerik a jogszabályokat, és honnan származik a tudásuk, mi befolyásolja jogismeretük szintjét?³² Nyilvánvalóan idetartoznak a joggal kapcsolatos értékelő megállapítások. Hogyan viszonyulnak az emberek a joghoz, mennyire tekintenek arra az ő, illetve a társadalom érdekét szolgáló szabályrendszerként?³³ Egy sajátos, az utóbbi évtizedekben elméletileg és empirikusan is alaposan kutatott

³² Ez volt Kulcsár tanulmányának kulcskérdése is: KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata* (Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Intézet 1967). Később ezt, illetve ennek fél évszázados változását vizsgáltuk: GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: „A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma – összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján”; valamint: „A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma – összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján” *Pro Futuro : a jövő nemzedékek joga* 2015/1–2. Tulajdonképpen mondhatjuk azt is, hogy a modern jogtudatkutatás is abból a felismerésből született, hogy az állampolgárok, sőt kifejezetten az érintettek sem ismerik az őket érintő jogi szabályozást. A kutatók az ötvenes évek elején arra figyeltek fel, hogy a norvég háztartási alkalmazottak nem ismerik, így nem is tudják hivatkozási alapként alkalmazni az őket kedvezményező, 1948-ban elfogadott törvényt. Lásd: Vilhelm AUBERT: „The Housemaid – an occupational role in crisis” *Acta Sociologica* 1956/1. 149–158., <https://doi.org/10.1177/000169935600100113>. Magyar áttekintés: Vilhelm AUBERT: „A törvényhozás néhány társadalmi funkciója” in SAJÓ András (szerk): *Jog és szociológia* (Budapest: KJK 1979). A Sajó által szerkesztett kötet egyébként az első magyar nyelven megjelent jogszociológiai áttekintés, amelynek IV. fejezete jelentős részben, V., záró fejezete pedig teljes egészében a jogtudat kérdésével foglalkozik.

³³ Ezen a területen óriási empirikus irodalom áll rendelkezésre. Kicsit véletlenszerűen említve ezek közül néhányat: a jogállami attitűdöket vizsgálta: James L. GIBSON – Gregory A. CALDEIRA: „The legal cultures of Europe” *Law & Society Review* 1996/1. 55–85., <https://doi.org/10.2307/3054034>. A joggal kapcsolatos attitűdök, különösen a jogi elidegenedés tekintetében: Marc HERTOIGH: *Nobody's law: Legal consciousness and legal alienation in everyday life*. (London: Palgrave Macmillan 2018). <https://doi.org/10.1057/978-1-137-60397-5> Rövid összefoglaló áttekintés a jogállamiság helyzetéről Magyarországon: JAKAB András – GAJDUSCHEK György: „Jogállamiság, jogtudat, normakövetés” *Társadalmi Riport* 2018. 397–413., <https://doi.org/10.61501/trip.2018.21>.

részterülete ennek a bizalom vizsgálata, szintén hatalmas szakirodalommal. Számos nagy nemzetközi vizsgálat, így a World Value Survey is közöl adatokat, közel száz országból, a jogrendszerrel, a bíróságokkal, a törvényhozással vagy a végrehajtó hatalom szerveivel kapcsolatban.³⁴ A bizalomtól elméletileg nyilvánvalóan eltérő, ám empirikusan nehezen elkülöníthető kérdés a jogrendszer legitimitásának szempontja, ideértve a procedurális és tartalmi legitimitást, pontosabban annak percepcióját.

Nyilvánvalóan nagy jelentősége van az egyes társadalmak értékrendszereinek is, amelyet a morál és – számos társadalomban gyakran a mai napig – a vallási rendszerek hordoznak. Az értékrend egyik eleme lehet magának a jognak a megítélése. Egyes országokban az az állítás, hogy „mert a jog ezt mondja” erős motiváló erővel bír, más országokban viszont kifejezetten ellenérzést válthat ki.³⁵ Egyre erősödő kutatási terület, hogy a jogszabályok tartalma mennyire esik egybe a nemzeti kultúrában megjelenő értékekkel.³⁶ Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha a jogszabályok és a morális normák, szokások világa szétválik, akkor a jog hatékonysága alacsony szintű lesz. Erre utaltunk a fentiekben a rendszerváltás utáni jogi át-, majd visszaalakulás kapcsán. Számos országban, különösen a muszlim országokban, de – mint tapasztaljuk – több fejlett országban, illetve Magyarországon is, problémát jelent a

³⁴ A World Value Survey legutolsó befejezett hullámban (2017–2022) felvett adatok szerint például a magyarok 50%-a bízik teljes egészében vagy jórészt a bíróságokban, ennél jóval kevesebben a szerbek (30%) és a lengyelek (38%), nagyjából ennyien a spanyolok (48%), többen a németek (63%), és jóval többen a svédek (78%). A European Social Survey 2020-as adatai (a World Value Surveyben ezt a kérdést nem tették fel) szerint a jogrendszerben általában a magyarok 29%-a bízik, ami összehasonlításban viszonylag magas adat. A németeknél (34%) és a svédekénél (38%) ez az adat némileg magasabb, viszont a spanyoloknál (16%), a szerbeknél (12%) és a lengyelekénél (9%) jóval alacsonyabb. A hazai kutatások azonban azt mutatják, hogy a jogrendszerbe és annak intézményeibe vetett bizalom alapvetően a pártkötődés által meghatározott. BERKICS Mihály: „Rendszer és jogrendszer percepciói Magyarországon” in HUNYADY–BERKICS (31. lj.) 337–363. Amikor a válaszadó által preferált párt van kormányon, akkor a párt szimpatizánsai kifejezetten bíznak a jogrendszerben, a bíróságokban stb., míg ellenkező esetben bizalmatlanok. Ez arra utal, hogy az állampolgárok (minden oldalon) valószínűleg reflektálatlanul azt feltételezik, hogy a jogrendszer és intézményei a kormányzó párt által – többé-kevésbé közvetlenül – meghatározottak. A viszonylag magas bizalmi index így egyszerűen a kormányzó párt magas politikai támogatottságára utalhat.

³⁵ Kurchyan a Kelet- és Nyugat-Európa közötti alapvető eltérést a jog eltérő imidzsében látja. Előbbi régióban a jognak egy negatív imidzse van, az emberek nem bíznak a jogban, illetve a jogalkotókban és jogalkalmazókban. Lásd: Marina KURCHYAN: „Perception of law and social order: a cross-national comparison of collective legal consciousness” *Wisconsin International Law Journal* 2011/2. 366–392. Valamint: KREKÓ Péter: „Gyanús világ, gyanús jogrendszer” in: HUNYADY–BERKICS (31. lj.) 417–434. A kötet egyébként egészen professzionális empirikus tanulmányok sorát mutatja be a jogtudat területéről. A szerzők általában az adott témát nemzetközi elméleti háttérrel és módszertani apparátussal közelítik meg. Figyelemre méltó, hogy a nemzetközi szakirodalomban általában elfogadott elméletek és állítások jelentős része teljes mértékben alkalmazhatatlan a magyar viszonyok megragadására. Lásd pl.: „A [nemzetközi] szakirodalom nyomán felállított hipotézisek közül egyet sem sikerült igazolni...” Pósch Krisztián: „Jogismeret, a demokratikus értékek támogatottsága és a procedurális igazságossággal kapcsolatos nézetek a mai magyar társadalomban” in HUNYADY–BERKICS (31. lj.) 161–175.

³⁶ GAJDUSCHEK György: „A kulturális környezet hatása a jogállami intézményrendszerre” *Jogtudományi Közlemény* 2025/2. 53–64., <https://doi.org/10.59851/jk.80.02.1>; Amir N. LICHT – Chanan GOLDSCHMIDT – Shalom S. SCHWARTZ: „Culture rules: The foundations of the rule of law and other norms of governance” *Journal of Comparative Economics* 2007/4. 659–688., <https://doi.org/10.1016/j.jce.2007.09.001>.

szexuális kisebbségek liberális kezelésének elfogadása, és több országban a jog az általános kulturális normákhoz látszik regrediálni.³⁷

Összességében úgy tűnik, nem határozható meg egy komplett (teljes körű és át-fedésmentes) felsorolás a jogi kultúra elemeivel kapcsolatban. Pontosan mely elemek tekinthetők a jogi kultúra részének, mi ezek pontos tartalma elméletileg, illetve empirikusan hogyan operacionalizálhatók? Mi ezek súlya, és miként kapcsolódnak más elemekhez?³⁸

A JOGI KULTÚRÁT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

A jogi kultúra elemeinek vizsgálatán túl egy további kutatási terület, hogy *milyen tényezők befolyásolják azt*.³⁹ E tekintetben bizonyosan rendkívül fontos a szocializáció, különösen a gyermek és ifjúkori szocializáció szerepe. A pszichológiából általában tudható, hogy a korai, még öntudatlan és reflektálatlan tanulás különösen mélyen és ezért tartósan (értsd a tapasztalat, a későbbi behatások által kevésbé változtatható módon) rögzül a pszichében. Ennek bizonyos értelemben korlátját jelenti, hogy a joggal – annak természetéből adódóan – csak felnőttkorban kerül közvetlen kapcsolatba az egyén. Ugyanakkor az a – fentebb említett – értékrend, amely egybeesik vagy éppen ellentétes a joggal, éppen fiatalkorunkban vésődik be személyiségünkbe. Hasonlóképpen az a hozzáállás is, hogy a jogot alapvetően követendőnek tartjuk, mint az angolszász országokban általában, vagy – mint más országokban – kevésbé, szintén korai éveinkben alakul ki.

A szocializáció mellett a másik jelentős befolyásoló tényezőt a személyes kapcsolatok jelentik, amelyekben tapasztalatokat, véleményeket cserélünk. Ezek is nagyban befolyásolják véleményünket, a joggal kapcsolatos attitűdjünket.

További meghatározó tényező a média hatása. Az ezzel kapcsolatos kutatások nemzetközileg és hazai viszonylatban is jelentősek.⁴⁰ Ma nyilvánvalóan a közösségi média hatásának vizsgálata állítja kihívás elé a kutatókat. A médiának a joggal kapcsolatos attitűdöket formáló szerepe mellett utalnunk kell a műalkotások, különösen az irodalom szerepére. Bár ezek hatása gyaníthatóan – legalábbis a fentebb említett

³⁷ Felvetődik ugyanakkor ennek kapcsán, hogy az összefüggés mennyire egyirányú. Főszabályként azt feltételezzük, hogy a társadalom informális normarendszere hat a formálisra, vagyis a jogrendszerre. De kétségtelenül létezik egy – feltételezésünk szerint jóval gyengébb, és szűkebb körben jelentkező, ám – vitathatatlanul jelenlévő ellenirányú folyamat. Ez feltételezhető pl. a homoszexualitás (Luisa L. ROBERTS: „Changing worldwide attitudes toward homosexuality: The influence of global and region-specific cultures, 1981–2012” *Social Science Research* 2019/80. 114–131.) <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2018.12.003> vagy a halálbüntetés megítélése kapcsán (Steven STACK: „Public Opinion on the Death Penalty” *International Criminal Justice Review* 2004/1. 69–98.).

³⁸ Filip HORÁK – David LACKO – Adam KLOCEK: Legal consciousness: A systematic review of its conceptualisation and measurement methods. *Anuario de Psicología Jurídica* 2021/1. 9–34., <https://doi.org/10.5093/apj2021a2>.

³⁹ Lényegében ezt a kérdést tekinti át, az itteninél jóval alaposabban H. SZILÁGYI (1. l.) [29]–[46].

⁴⁰ A sajtó hatásának vizsgálata már Kulcsár említett kutatásának is részét képezte, de a „Jogi esetek” tévéműsor hatásának elemzése is megtörtént. Lásd pl.: NEMÉNYI Mária – SAJÓ András: „Levelek a tv »Jogi esetek« c. műsorához” *Állam- és Jogtudomány* 1984/2. 208–244.

egyéb tényezőkhöz viszonyítva – alacsony és alighanem kifejezetten csökken, az ez irányú hazai tudományos érdeklődés jelentős, és érzékelhetően nő.⁴¹

Fontos és talán nem eléggé kutatott terület a jogrendszerrel kapcsolatos tapasztalat hatása a jog megítélésére. Általánosnak látszó kutatási eredmény például, hogy az ilyen tapasztalat, a hatósági jogalkalmazás területén, javítja a joggal kapcsolatos véleményeket.⁴²

ALKALMAZHATÓ KUTATÁSI MÓDSZEREK

A jogtudat kutatásának módszerei is rendkívül szerteágazóak. A legtöbb, a jogszociológiában általában alkalmazott módszer e területen is megjelenik.⁴³ E módszerek rendszerezésére a legáltalánosabban talán a kvantitatív és a kvalitatív módszerek közötti megkülönböztetés elfogadott, azzal, hogy egyes módszerek esetében mindkét megközelítés szóba jöhet.

Hosszú ideig a legáltalánosabb módszer a kérdőíves kutatás volt (kvantitatív módszer). A kezdeti KOL („Knowledge and Opinion about the Law”) kutatásokat is ez jellemezte.⁴⁴ Bár a szociológiában, különösen az alkalmazott kutatások (pl. közvélemény-kutatás), e módszert máig széles körben alkalmazzák, szerepe csökken. Ennek részben módszertani okai vannak. Ezekre korábban részben már utaltunk. A kérdőíves kutatás nem alkalmas számos kérdés megfelelő feltárására. Különösen igaz ez a kulturális jelenségek, például mélyen gyökerező reflektálatlan meggyőződések, értékek feltárására. Ehhez járulnak azok a tényezők, amelyek torzítják a válaszokat („bias”). Nyilvánvaló, hogy az emberek nem szívesen vallanak be olyasmit, amiről azt feltételezik, hogy mások helytelenítenék azt. Különösen így van ez a jog területén (például a jogsértések esetében). És különösen így van a joggal kapcsolatban ambivalens attitűdökkel rendelkező társadalmakban – ami a társadalmaknak alighanem túlnyomó részét jelenti.⁴⁵ A kérdőívezéssel kapcsolatos szkepszisnek ezen

⁴¹ Ez az egyik témája a jog és irodalom kutatásoknak. Lásd az *Állam- és Jogtudomány* folyóirat 2024/4-es *Jog és irodalom* különszámát.

⁴² Érdekes, a hazai adatokat elemző dolgozat e tekintetben: BODA Zsolt – MEDVE-BÁLINT Gergő: „How perceptions and personal contact matter: The individual-level determinants of trust in police in Hungary” *Policing and Society* 2017/7. 732–749., <https://doi.org/10.1080/10439463.2015.1053479>.

⁴³ A jogszociológiai kutatás módszertanához magyar nyelven bevezetőt ad: FLECK Zoltán – GAJDUSCHKE György: „Empirikus kutatás a jogban” in JAKAB András – MENYHÁRD Attila (szerk.): *A jogtudomány: Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal* (Budapest: HVG–ORAC 2015) 101–131. Jóval átfogóbb és részletesebb: JAKAB András – SEBŐK Miklós: *Empirikus jogi kutatások* (Budapest: Osiris 2020) kötete, amely a szóba jöhető különféle módszereket külön fejezetekben tekinti át.

⁴⁴ Adam PODGORECKI – Wolfgang KAUPEN – Jan VAN HOUTTE – Paul VINKE – Berl KUTCHINSKY: *Knowledge and Opinion about Law* (London, Robertson 1973). A kötetet általában az empirikus jogtudatkutatások kiindulópontjának tekintik. Jól érzékelhetően nagy hatást gyakorolt a magyar kutatókra is.

⁴⁵ A joggal kapcsolatos ellentmondásos attitűdökkel kapcsolatban érdekes adatot közöl BERKICS Mihály: „Laikusok és jogászok nézetei a jogról” in HUNYADY-BERKICS (31. l.) 141–160. Különösen figyelemreméltó például, hogy a válaszadók háromnegyede egyaránt egyetértett azzal az állítással, hogy „Jogai csak annak legyenek, aki a kötelességeit is teljesíti”, és hogy „Vannak olyan szabadságjogok, amelyek minden embernek egyenlően kijárnak”. A diplomások válaszai alig tértek el a teljes lakos-

túl elméleti okai is vannak a jogtudatkutatásokban. Erre fentebb már utaltunk. Ez a felfogás jelenik meg különösen élesen az utóbbi évtizedek alighanem legnagyobb hatású, talán paradigmaváltásként is értelmezhető munkájában.⁴⁶

A jogász számára a dokumentumelemzés tűnhet kézenfekvőnek, ami ezen a területen általában a jogszabályok elolvasását és értelmezését jelenti, ami a jogszociológus számára kevésbé releváns. A szociológusnak például kihallgatási vagy bírósági tárgyalási jegyzőkönyvek lehetnek érdekesek. Szem előtt kell azonban tartani, hogy ezekben éppen a jogi kultúra szempontjából releváns elemek nem feltétlenül jelennek meg. (Például az a gyakori jelenség, hogy az érintett a hivatalos jogi szöveget egyáltalán nem is érti.) A szó szerint lejegyzett szövegek elemzése adekvát-nak tűnik. Ez lehetőséget ad a szöveg kvantitatív elemzésére is, amit ma már több szoftver is segít. Ezen alapszik az ún. „grounded theory” módszere is, amely talán úgy értelmezhető, mint a lejegyzett szövegek elemzése, fogalomalkotás céljából, egyfajta induktív elméletalkotásként.

Kevésbé jelent még meg a jogszociológiában, különösen a jogtudat kutatásában, a szociológiában általában egyre kiterjedtebben alkalmazott kísérleti módszer, különösen az ún. „conjoint experiment” alkalmazása, amelynek során a kísérleti személyeknek több dimenzió mentén kell értékelnie egyes tételeket.⁴⁷

Úgy tűnik, a jogtudat megragadásában a kvalitatív módszerek különösen adekvátak, illetve sikeresek lehetnek. Ezek jelentős része hosszabb ideje, széles körben alkalmazott az antropológiai kutatásokban. Ezekről ad kitűnő áttekintést Gulya Fruzsina és Tóth Fruzsina Rozina tanulmánya, akik a különféle módszerek összefoglalása mellett, kutatások rövid esettanulmány-szerű bemutatásával meggyőzően szemléltetik is ezek alkalmazhatóságát. Kiss Valéria az interjúmódszer mellett azzal érvel, hogy a módszer különösen alkalmas a jogtudat és különösen a jogtudat mélyebb struktúráinak feltárására, kiküszöbölve a kérdőíves módszer számos gyengéjét.

sági arányoktól. (144. o.) Krekó már idézett dolgozatában (35. l.) azt találja, hogy a jog kurucos elutasítása és a merev jogkövetés megkövetelése gyakran együtt jár. Jömagam a jogi preferenciák, értékek ilyen rendkívüli (az egyes egyén pszichéjén belüli) inkonzisztenciáját a történelmi korok lenyomataként értelmeztem, ahol az egyes rezsimek (amelyekre egyébként mindig elnyomó rendszerként, elidegenedettek tekintettek) elkerülhetetlenül otthagya (például az oktatás segítségével) kulturális lenyomatát a társadalmon. Ám az egymást követő rendszerek egymás totális tagadására épülnek, és ellentétes értékrendeket képviselnek. GAJDUSCHEK György: „»The Opposite is True... as well«. Inconsistent Values and Attitudes in Hungarian Legal Culture: Empirical Evidence from and Speculation over Hungarian Survey Data” in FEKETE Balázs – GÁRDOS-OROSZ Fruzsina (szerk.): *Central and Eastern European Socio-Political and Legal Transition Revisited* (Frankfurt am Main: Peter Lang 2017) 41–56., <https://doi.org/10.3726/b11406>.

⁴⁶ Patricia EWICK – Susan S. SILBEY: *The commonplace of law: Stories from everyday life* (Chicago: University of Chicago Press 1998), <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226212708.001.0001>. A jogi kultúra kutatásának elemző áttekintéséhez, a különféle megközelítések értelmezéséhez lásd: Susan S. SILBEY: „After Legal Consciousness” *Annual Review of Law and Social Science* 2005/1. 323., <https://doi.org/10.1146/annurev.lawsocsci.1.041604.115938>.

⁴⁷ Egy figyelemre méltó kivétel: Jerg GUTMANN – Jaroslaw KANTOROWICZ – Stefan VOIGT: „How do citizens define and value the rule of law? A conjoint experiment in Germany and Poland” *Journal of European Public Policy* 2025/4. 899–925., <https://doi.org/10.1080/13501763.2024.2326189>.

JOGTUDAT A TEKINTÉLYELVŰ KULTÚRÁBAN

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.3.02>

A joggal kapcsolatos társadalomtudományi kutatások jellemző kérdése a jogi szabályozás hatékonysága és az ehhez szorosan kapcsolódóan a jogkövetés feltételeinek biztosítása. A jog ismerete és a jogra vonatkozó tudati elemek empirikus kutatása hagyományosan a vélemények attitűdkutatásának módszerével dolgozik. Számos jele van annak, hogy ez a módszer nem alkalmas egy gyorsan változó és rendkívül terjedelmes normatív közeg és a társadalmi cselekvő közötti viszony feltárására. A fellelhető empirikus jogtudatkutatások bizonytalan teoretikus és fogalmi apparátussal dolgoznak, ezért is kétségesek megállapításaik. Leegyszerűbben úgy fogalmazhatnánk, hogy bizonytalan, hogy mit mérnek tulajdonképpen. Az elméleti pontosítás és koherensebb fogalomhasználat általános kifogás e kutatási hagyománnyal szemben. További elbizonytalanító tényezőként a politikai, jogi környezetet érzékeljük. Autoriter viszonyok között a jogi szabályozás funkciója, a cselekvőknek a jogi kötelezettségekhez és jogosultságokhoz való viszonya lényegileg változik meg, nem is beszélve a kérdéssel, adatfelvétellel kapcsolatos rezsimspecifikus dilemmákról. A joghoz való viszonyt leginkább a cselekvésekből és a hozzájuk kapcsolódó kontextuális értelmezésekből lehetne olvasni. Ehhez az olvasathoz a legkevésbé illeszkedik az a kutatási rezsim, amely még mindig uralkodó pozíciót tölt be. A politikai rezsim és a kutatási rezsim (rendszer, hagyomány, fogalmi készlet, metodológia, értelmezés) rosszul illeszkedik.

A jogtudat kutatásában az uralkodó módszertani paradigma a néhány évtizeddel ezelőtti erős kulturalista fordulat ellenére, továbbra is a joggal kapcsolatos attitűdök kvantitatív mérése maradt.¹ A legtöbb releváns tanulmány ezen a területen igyekezett a változó világhoz igazítani a kutatási kérdéseket és módszereket, azonban az alapfeltevés, miszerint az állami jog befolyással van a mindennapi élet néhány aspektusára nem változott. A kutatók hajlamosak elfogadni, hogy a jogi szabályozás számít, a jog fontos, a jogi normák a hétköznapi élet részét képezik. Erős szakmai ideológia támogatja ezt a meglehetősen felületes hipotézist. Három különböző érvet hozok fel a jogtudat hagyományos felfogásának kritikájaként (a kutatási tárgy fogalmi bizonytalansága [1.]), a kutatási módszerek alkalmatlansága, különösen nem demokratikus környezetben [2.] és a racionális cselekvő feltéte-

* PhD, egyetemi tanár, ELTE ÁJK, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3. E-mail: zfleck@ajk.elte.hu.

¹ Az elméleti előfeltevésekről és a módszertani összefüggésekről részletesen írtam a narratív interjúkra épülő, tehát az uralkodó módszertani paradigmától eltérő kutatásunkat összefoglaló kötetben: FLECK Zoltán – KISS Valéria – TÓTH Fruzsina – NEUMANN László – KENÉZ Anikó – BAJNOK Dávid: *A jogtudat narratív értelmezése* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2017).

lezése [3.]), ezt megelőzően azonban egy általános megfontolás szervesen tartozik ehhez az érveléshez (0.).

Mondanivalóm lényege nem teszi szükségessé a konkrét kutatások említését, nem azok bírálatával foglalkozom. Egy szemléleti problémáról van szó, és a kutatási tárgy, vagyis a társadalom joghoz való viszonyának alapjellemzőiről.

0. A MODERN JOG FELBOMLÁSA ÉS KUTATÁSÁNAK VESZÉLYEI

A változó világhoz igazítás munkája reménytelennek látszik: a jogi szabályozás fokozódó bonyolultsága, a változás sebessége, a pillanatnyi politikai szándékok akadálytalan beáramlása a normaalkotásba, a dogmatikai, logikai és egyéb szakmai kívánalmak gyengülése a szakemberek számára is megnehezíti az eligazodást a szabálydszungsungelben. De nem is a növekvő komplexitásban való eltévedésről van szó, hanem arról, hogy a joghoz való viszony szociológiai mérése elvesztette tárgyát.² Alapvetően kétféle eredményre lehet számítani a jogra vonatkozó attitűdök mérésében: a hagyományosan stabil (klasszikus) normák esetében a társadalmi elvárások is stabilak, új szabályozási tárgyak vagy változó jogi normák esetében pedig nem a joghoz való viszonyt, hanem valami mást sikerül mérni. Például a klasszikus büntetőjogi szabályozási tárgyak (emberölés, lopás, stb.) nemcsak általánosan ismertek, hanem erős közmegegyezés övezi őket, mérésük aligha értelmes. Viszont például a hajléktalanság punitív kezeléséhez való viszony nem a jogról, hanem a politikai attitűdökről árulna el valamit. De ennél is többről van szó: egy korszakkal korábbi jogismeret-kutatás megismétlése nagyrészt azzal az eredménnyel kecsegtetett, hogy alig változott valami.³ A jog ismerete és a jogi szabályozással kapcsolatos attitűdök összefüggéseit ismerve arra is alappal következtethetünk, hogy lényeges viszonyulásaiiban (bizalom hiánya, távolságtartás az állami intézményekkel szemben, jogkevrülés, sérelmek jogon kívüli kezelése vagy kezeletlensége stb.) a magyar társadalmat alig érintette az elmúlt félszáz év. Ez sok szempontból meglepő, abszurd feltétele-

² Az állam reménytelen előtérbe tolásának értelmetlenségéről lásd: TAMÁS Gáspár Miklós: „Öt tanács a hazának” in Uő: *A túlsó pólus. Utolsó írások a filozófiai politikáról* (Budapest: Kijárat Kiadó 2023) 89.: „Ebben az önmagunkkal (is) folytatott vitában – amely végül (ha nem is teljesen egalitárius) minden más létezés mód föltételezését megengedi, ha el is kerülne a közvetlen konfrontációt, mert a *tekintélynek*, amelyet elnyer, nincs többé intézményes alátámasztása – az állam csakony ködképeknek, fantáziának bizonyul, amint nem tudja teljesíteni azt a modern földadatát, hogy a rendi és biopolitikai hierarchiák visszaállítását megakadályozza. Ennyiben a modern világi állam ma már alig több, mint *kísértet*. Pusztán fegyveres visszhangja az egalitárius vagy antiegalitárius *doxának*, amely a globális tőkés gazdasági mozgásokat, illetve a kommunikációs univerzum (internet stb.) gondolat nélküli vonaglásait követi. Valamilyen »jobb rendszer« követelése (*hiszen nincs rendszer, csak állapot*) értelmetlen. »Hatalom« természetesen van, ám az egyre elvontabb jog és a pusztá barbár önkény között nem feszül az egykor megvolt (»természetjogi«, »állami«) legitím kényszer. Ennek restaurációjára semmi remény. (Már ha valaki erre vágynekk.)”

³ GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: „A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma. Összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján” *Pro Futuro* 2015/1. 29–47., <https://doi.org/10.26521/Profuturo/2015/1/5442>.

zés, de nem kizárt, annak ellenére, hogy jelentős gazdasági, politikai, kulturális változások következtek be. De nem kellene-e azt a hipotézist is megfontolni, hogy a lényeges összefüggések normák és társadalom között máshol és másként keresendő. Tehát a két korszak közötti hasonlóság felületi, mérési probléma.

A konstruktivista kiindulópontokkal rendelkező kutatások napjainkban egyre növekvő száma különböző koncepciókon és módszertanokon alapul. Fő érvelési irányuk az, hogy a jogtudat kutatásának a mindennapi élet konstruáló folyamataira, a normák hétköznapi, rutinszerű alkotására és változásaira, a laikus normatív érvekre kell összpontosítania. A jog sokkal több, mint állami jog, a társadalmi életet a normák színes, eleven és dinamikus rendszere szabályozza. Az államnak minél inkább csak a fenyegető, militáns rémképe maradt valós társadalomszabályozó feladata helyén, annál inkább így van. Így a társadalmi csoportok normatív életéről valami relevánsat megismerő módszereknek ki kell lépniük a joggal kapcsolatos attitűdök vizsgálatának megszokott gyakorlatából. Mindannyian Ehrlich kabátjából jöttünk elő.⁴ A jogszociológia és közeli rokonai (socio-legal studies, sociological jurisprudence, cultural studies of law, jogi antropológia) legalábbis Jean Carbonnier mérőföldkönek számító tanulmánya óta természetesnek veszik a normatív pluralizmust.⁵ A jog sok minden más az írott állami joghoz képest, a legkevésbé a hivatalos jog számít a mindennapi élet gyakorlatában – mondja Carbonnier 1969-ben. Egy ilyen tartalmú szembenézés a jog szociológiai valóságával azt igényelné, hogy koncepcióanalízis különbséget tegyünk a jogi nihilizmus (amely szerint a jog félretehető, megkerülhető, kijátszható) és a nem utópikus anarchizmus (amely szerint az állami jog nélkül is lehetséges hatékony társadalmi szabályozás) között. Az állami jog nem szabaddítható meg az erőszaktól, ez, mint tudjuk, fogalmi képtelenség, a kevesebb jog vezet az erőszak mérsékléséhez.⁶ Szemben a jog mint civilizációs faktor jogász feltetelezésével. Mutató érvelésében Steven Pinker többek között a modern jog bizonyos tendenciáit (nemzetközi jog, emberi jogok) erőszakmérséklő faktorként mutatja be.⁷ Az erőszak töretlen hanyatlásának hipotézisével szemben is súlyos kétségek merülhetnek fel, ezt egy kötetben Philip Dwyer és Mark Micalé foglalták össze.⁸ De a még a szokásosan legerősebb civilizációs faktornak gondolt jogállami és emberi jogi fejlődéssel szemben is erős kritikák fogalmazhatók meg.⁹ Az emberi jogi rezsi-

⁴ Marc HERTOGH (szerk.): *Living Law. Reconsidering Eugen Ehrlich* (Portland: Hart 2009), <https://doi.org/10.5040/9781472564603>.

⁵ Jean CARBONNIER: „Flexible Droit: Pour Une Sociologie Du Droit Sans Rigueur” *LGDJ* 2014 (1969).

⁶ Jacques DERRIDA: „Force of Law: The Mystical Foundation of Authority” *Cardozo Law Review* 1990/11. 919. A jogértelmezés erőszakosságával kapcsolatban lásd: Robert COVER: „Violence and the Word” *Yale Law Journal* 1986. 1601–1629., <https://doi.org/10.2307/796468>.

⁷ Steven PINKER: *Az erőszak alkonya* (Budapest: Typotex 2018). Az eredeti cím jobban kifejezi a szerző szándékait: *The Better Angels of Our Nature. The Decline of Violence in History and its Causes* (2011).

⁸ Philip DWYER – Mark MICALÉ (szerk.): *The Darker Angels of Our Nature. Refuting the Pinker Theory of History and Violence* (Bloomsbury 2022).

⁹ A terjedelmes irodalomból a jogállam kétségeiről: Ugo MATTEI – Laura NADER: *Plunder: When the Rule of Law is Illegal* (Blackwell 2008). Az emberi jogi fejlődés árnyoldalairól: Jessica WHITE: *The Morals of the Market. Human Rights and the Rise of Neoliberalism* (Verso 2019), <https://doi.org/10.1093/ia/tiaa101>.

mek genezise összefonódik a neoliberais kolonializmus gyakorlatával, utóbbinak hatékony legitímációs érveket szolgáltatva.

Ebből az következik, hogy óvatosnak kell lennünk az olyan feltételezésekkel, amelyek az állami joggal kapcsolatos pozitív társadalmi elvárásokat, a jogi szabályozottság tiszteletét kívánatos közjóságnak vagy a társadalmi fejlettség magasabb fokának tekinti, és összekeveri a társadalmi integrációt a rend iránti vágyakozással. Kijózanító hatású lenne, a jogászai szakmai gög lohasztását idézhetné elő a kortárs anarchista irodalom böngészése.¹⁰ Erre az érdeklődésre számos ok miatt csekély az esély, jelenleg a konzervatív jobboldal és a liberális jogászai dogmatizmus határozott szellemi koalícióban áll az állami szabályozás elsődleges jelentőségével kapcsolatban, még ha nagyon mást gondolnak is a szabályozás tartalmáról. Paradox módon az autokráciák megerősödését okozó hosszú neoliberais korszak normatív válsága (hektikusan változó, tömeges, kiszámíthatatlan, ellentmondó, globális piaci szereplőktől és tekintélyelvű kormányzatoktól származó) még több állami szabályozás igényét szülte, ami fokozza a kaoszt. A bürokratikus vakság és jogászai szűklátókörűség világméretű uralma idején éppen kijózanító koncepciókra, értelmezésekre lenne szükség. Idézzük fel ehhez az egyik tudományalapító figyelmeztetését: „A jogszociológiának fel kell lépnie a jogászok között eléggé elterjedt, és számunkra meglehetősen természetes kísértés ellen, amit pánjurizmusnak nevezhetünk, és ami arra ösztönöz, hogy minden egyes társadalmi vagy személyek közötti kapcsolat mögött feltételezzük a jog ellenőrző jelenlétét. (...) A jogszociológia egyik posztulátuma éppen a jog egyfajta jelentéktelensége kell legyen. A jog hullámfodor, tajték a társadalmi vagy személyközi viszonyok mozgalmas felszínén. Ha hipotézisre van szükségünk, nem a pánjurizmus hipotézisével fogunk élni, inkább a nem-jog egészségesen józanító hipotézisével.”¹¹

Ehrlich és Carbonnier kora óta azonban sok minden megváltozott. A modernitás, a modern jog a globalizáció, a technológiai és társadalmi változások kiszámíthatatlan sebessége, az intenzív és erőszakos állami tevékenység és nagyra duzzadt technikai jogalkotás következtében új arcát öltötte. A jogi szabályozásról alkotott elképzeléseink a nemzetállam, a nemzeti intézmények logikájához kötődnek, miközben még a mindennapi élet is tágabb normatív realitásokhoz kapcsolódik. A családi utazásokat, a mindennapi kulturális fogyasztási cikkeket, a vásárlási tevékenységeket, az információforrásainkat nemzetek feletti intézményi normák szabályozzák, a Google, a Facebook, a Netflix, az HBO, a nemzetközi utazási irodák stb. sokkal jobban beépülnek a mindennapokba, mint a nemzeti jogintézmények. Az üres,

¹⁰ Ízelítőként lehet ajánlani James C. Scott összes munkáját, különösen: *Seeing Like the State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (Yale University Press 1998) és a letelepedett, központilag szabályozott életforma előnyeivel kapcsolatos történeti kétségekről szóló: *Against the Grain: A Deep History of the Earliest States* (Yale University Press 2017), <https://doi.org/10.2307/j.ctv1bvnfk9>. A jogi anarchizmus kortárs érveit lásd: Gary CHARTIER: *Anarchy and Legal Order. Law and Politics for a Stateless Society* (Cambridge University Press 2013) és Jenny PEARCE: *Politics without Violence? Towards a Post-Weberian Enlightenment* (Palgrave Macmillan 2020).

¹¹ Jean CARBONNIER: „Az elméleti jogszociológia alapvető hipotézisei” in SAJÓ András (szerk.): *Jog és szociológia* (Budapest: KJK 1979) 64.

ám éppen ürességében ijesztő K-európai nacionalizmusok utóvédharcai nem kellenek hogy megtévesszék a társadalom kutatóit.

És ami a nemzeti jogalkotó kezében maradt ügyeket illeti: ki tudja és kit érdekel a jog tényleges tartalma, ha az napról napra változik a pillanatnyi politikai akarat szerint? A rángatózó hatalmi instrumentalizmust elég jól ismeri minden Elbától keletre élő, és életének megszervezésekor akként is számol vele. De általában is: maradt-e valami a Harold Berman által a nyugati jogi kultúra alapelemeinek nevezett jellemzőkből?¹² Néhány évtizeddel ezelőtt, a neoliberális korszak hajnalán a jeles jogtörténész még óvatosan remélte, hogy a 13–14. században kialakult kulturális elemek közül, a legújabb korban elszenvedett veszteségek ellenére néhány hagyományos elem még összetartja a nyugati hagyományt. Ezek a jogi kultúrát megtartó elemek a jog autonómiája, a professzionisták szűrő szerepe, a szakmai szabályok uralma a jog működésében, a jogászok képzésének autonómiája és a mindenkor megváltoztatható írott normák fölötti stabil morális elvek visszafogó és legitimáló szerepe. Újabb majdnem fél évszázaddal Berman reményei után komoly kétségek merülhetnek fel, hogy a jogintézmények relatív autonómiáját nem kezdte-e ki végletesen a nyers politikai használat és a globális kizsákmányolás, a jogászai szakmai szabályok domináns hatását a mindenkori hatalmi akarat és az azt kiszolgáló jogtechnikusi szolgálat, a jogászképzés autonómiáját a piaci szemlélet és az írott jog fölötti metajogok mércéjét az uralkodó ideológia és nihilizmus. Mi történik tehát a társadalom és jog közötti viszony vizsgálatával, ha az, amit modern jogként feltételezünk, már nem létezik?

Mit is nézünk valójában, amikor a jogtudatot vizsgáljuk? A jogtudat tanulmányozása nem ártatlan vállalkozás. Mivel a *társadalmi attitűdök* konstruálása és kutatása a hatalom struktúrájának, rosszabb esetben taktikáinak része, vagyis a hatalom eszköze. Ennek leghétköznapiabb változata a populista propaganda irányítására szolgáló titkos közvélemény-kutatások megrendelésének közismert gyakorlata. Nem állítom, hogy a jogi attitűdök kutatása *önmagában* legitimációs szerepet játszik. De a rossz kérdések ideológiai felhasználást provokálnak, ha nem rosszabbat. Az attitűd-kutatás legtöbbször inkább véleményáramlatokat termel, mintsem felderít. A közvélemény mérésének legáltalánosabb problémáját Bourdieu korai (1973) tanulmánya óta sem veszik komolyan.¹³ A populista demagógok nem véletlenül szeretik az ilyen eszközöket ún. konzultációkra felhasználni. Ugyan értelmiségi körökben mind tartalmilag, mind módszertanilag nevetség tárgyai a magyar kormányzat manipulatív nemzeti konzultációi, társadalmi, politikai hatásuk azonban számottevő. Nem állítom, hogy a jogra vonatkozó véleménykutatások olyan hatással bírnak, mint a politikai szlogenek, de van valami közös bennük. Nem nehéz elképzelni, hogy milyen jogpolitikai következtetésekre jutna egy autokratikus hatalom egy büntetőjoggal kapcsolatos jogtudatvizsgálatból. Miközben a punitív hajlamot kitarító erőfeszítésekkel (és sok közpénzzel) ő maga erősítette. Vagy mi következne egy, a jogkövetési hajlandóságot kutató vizsgálati eredményből? De nemcsak azokról a veszélyekről van

¹² Harold BERMAN: *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition* (Harvard University Press 1983).

¹³ Pierre BOURDIEU: „Közvélemény nem létezik” *Szociológiai Figyelő* 1997/1–2. 136–145.

szó, hogy mire használja a politikai hatalom a tudományos eredményeket, hanem a mérés korlátozott értelméről.

Tehát érdemes komolyan venni a kutatási kérdésekre és témára vonatkozó figyelemztetéseket: a legjobb, ha nem a jogtudatot kutatjuk, mert abból nem sokat fogunk tanulni. *Három okom* van arra, hogy ennyire durva legyek a jogtudatipar lelkes híveivel. Ezeket a megfontolásokat szándékosan közvetlenül és provokatívan fogalmazom meg. Tanulságos pontok, még ha sok tekintetben vitathatóak vagy túlzóak is. Egyszerre van jelen súlyos ontológiai kétely (mi a tárgy?), a környezet torzító hatásaiból származó kérdés és a racionális elme monolit felfogásának felbontásából származó kihívás.

1. A JOGTUDAT TANULMÁNYOZÁSÁNAK JELENLEGI ÁLLÁSA

Három fiatal cseh kutató arra a következtetésre jutott módszeres irodalmi áttekintés után, hogy nincs stabil fogalomrendszer és nincs világos kép a jogtudattal foglalkozó publikációk mélyén. A kérdéssel foglalkozó tanulmányok mögött álló érdeklődés lényegesen eltérő tárgyakra vonatkozik, miközben minden a jogtudat címszó alá rendelődik. Empirikus tudományszociológiai és mélyen reflexív kutatásuk szerint a jogtudat címszáva alá rendelt publikációk nagyon eltérő fogalmakat használnak, mint például jogi tudás, tudatosság, bizalom, vélemény, attitűdök, de a köztük lévő kapcsolat továbbra is feltáratlan marad.¹⁴ Ez a fogalmi divergencia talán abból fakad, hogy számos kutató nem tartja fontosnak e fogalmak megkülönböztetését, úgy gondolhatják, hogy a mérések alapvetően ugyanarról szólnak. Létezik ugyanis egy implicit elmélet a jog és a társadalom kapcsolatáról, amelyet Brian Tamanaha meggyőzően kritizált, mint leegyszerűsítő tükrölméletet.¹⁵ A domináns feltételezés szerint a jogban fellelhetőek a társadalom lényeges vonásai, nagyjából oly módon, ahogy Durkheim indikátorképzési logikája feltételezte.¹⁶ A joghoz való viszonyulás (tudás, vélemény, attitűd, használat stb.) tehát képet adhat a társadalom állapotáról, sőt, ha komolyan vesszük a tükröződés tézist, önmagához való viszonyáról is.

Ahogy a periférián született amerikai szerzőnek (Tamanaha hawaii születésű), nekünk, egy másik (európai) periférián élőknek is komoly kétségeink lehetnek a tükröződés ilyen felfogásával kapcsolatban. A jog egyszerűen egy másik világ. És ezt a világot szimbólumok, szavak építik – jogász logikával, nyelvi szabályokkal és világképpel. Ez a jogász világgép ugyan hosszú múltra tekint vissza, de fejlődése korántsem írható le a társadalomhoz való közeledés mozgásfolyamataival. A szakszerűség, specializáció, a professzionális képzés, a foglalkozás szociológiai zártága, középosztályi jellege, az uralkodó ideológiához és hatalomhoz kötöttsége kétségeket

¹⁴ Filip HORÁK – David LACKO – Adam KLOCEK: „Legal Consciousness: A Systematic Review of its Conceptualization and Measurement Methods” *Anuario de Psicología Jurídica* 2021/31. 9–34., <https://doi.org/10.5093/apj2021a2>.

¹⁵ Brian TAMANAHA: *A General Jurisprudence of Law and Society* (Oxford University Press 2001), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199244676.003.0001>.

¹⁶ Émile DURKHEIM: *A társadalmi munkamegosztásról* (Budapest: Osiris 2001).

ébreszt a jogászi világgép társadalmi beágyazottságát illetően. Különösen válságos időkben lepleződik le gyakran, hogy ez a nyelvezet és világgép milyen határozottan kapcsolódik az uralkodó értékrendhez és érdekekhez, érthetőbben az uralkodó osztályhoz (*Klassenjustiz*). Bizonyos szempontból persze érdekes lehet, hogy egy közösség miként viszonyul az elit normatív elvárásaihoz, de minden okunk van azt feltételezni, hogy vélekedéseit, hiedelmeit, cselekvéseit ezek csak kisebb részben befolyásolják. Mint azt tudjuk, még a jogi normák követésének túlnyomó többsége sem a konkrét jogszabály ismeretén és elfogadásán alapul.

Ami minket igazán érdekelhetne, aminek tudományos értéke és társadalmi relevanciája lenne, az az a kérdés, hogy miként működnek, hogyan változnak a társadalmi normák. Az alulról jövő, spontán szabályozás, ami gyakran, de nem mindig és nem stabilan fonódik össze az állami normával, informatívabb képet adna a társadalmi viszonyokról. Nem a feltételezett és egyébként is torz tükröt kell nézni, hanem a társadalmi cselekvéseket. A „jogi komplexum”¹⁷, a társadalmi és az állami szabályozás keveréke, az alulról és felülről jövő erkölcsi szabályozás kombinációi érdemelnek figyelmet. Ennek érdekében nemcsak a módszertanokat, hanem magát a jogtudat tanulmányozásának alapul fekvő fogalmait is meg kell változtatni. Ezt a változást részben a jogszociológia („sociological jurisprudence”, „legal sociology”, „law and society movement”) jelentős kulturális fordulata már megtette, de a perspektíva gyakran jogközpontú maradt. Valószínűleg annak köszönhetően, hogy a jogtudatkutatás többnyire a klasszikus normatív szemléletű teóriákkal felvértezett jogászok kezében szunnyad. Kutatási pénzekről a jogtudomány területén jogászi végzettséggel rendelkezők döntenek, a társadalom tényleges kutatói számára pedig jogosan merülnek fel kételyek az ilyen kutatások értelméről.

A szuverén (állami) jogi szabályozás iránti kitüntetett figyelem elterel a lényeges szociológiai problémáktól. A társadalmi integráció forrásai, az alulról jövő morális szabályozás összetett hálójá, a dinamikus mindennapi normák mint kutatási tárgyak elvezethetik a kutatókat a hivatalos jog egyes társadalmilag releváns elemeihez, de a másik irány zárt, ez fordítva nem működik. Értelmes kutatási program lenne például a családon belüli normatív viszonyok és azok változásának, társadalmi státuszhoz kötöttségének vizsgálata, a szocializációs mechanizmusok, az autoritás szerepe, az érzelmek és családi ökonómia kapcsolata. Ezek feltárásából következethetnének arra, hogy a család állami jogi szabályozása milyen természetű viszonyban van mindezekkel. De a hivatalos családjogi szabályozásra vonatkozó ismeretek és attitűdök önmagukban keveset árulnak el a család belső normatív viszonyairól.

Ehhez a kulturális kételyhez tartozó további kérdés, hogy lehet-e egyáltalán jogtudatról beszélni autoriter rezsimek kontextusában. A korábban említett cseh szerzők azt állítják, hogy ezekben a rezsimekben a jogtudat kizárólag mérhető változóként értelmezhető, de az emberek jogtudatát a közhatalom figyelmen kívül hagyja, legfeljebb a társadalmak könnyen manipulálható punitív hajlamait elégíti ki. A mi tapasztalataink egy hosszú autoriter kormányzás környezetében valahogy másképp

¹⁷ Nikolas ROSE – Mariana VALVERDE: „Governed by Law?” *Social & Legal Studies* 1998. 7 (4) 541–551., <https://doi.org/10.1177/096466399800700405>.

alakulnak: egy populistá rezsimben a tekintélyelvű vezetés a társadalmi érzelmek, érzések és félelmek alapelemeit használja fel, és ha kell, konstruálja is azokat. Az illiberális populizmus az annak megfelelő gondolkodásmód létrehozását feltételezi, megteremti, vagy legalábbis erősíti társadalmi támogatottságát. Ismét a család példáját használva: a nők társadalmi és családon belüli pozíciójára vonatkozó attitűdöket az uralkodó atavisztikus „macsó” ideológia és az abban tapicskoló szövegelések és regulák befolyásolják. Az persze súlyos kérdés, hogy ez az idejétmúlt és káros ideológia mennyiben rombolja a család tényleges normatív viszonyait, és milyen más tényezők hatnak még erre a társadalmi tényre. De ezekhez a problémákhoz nem a klasszikus jogtudatkutatásokon át lehet eljutni. A fogalmi és módszertani bizonytalanságok nemcsak homályos elméletalkotáshoz, hanem veszélyes artefaktumokhoz vezetnek. Egyszerűbb lenne az állami jogból való kiindulást egészében hanyagolni.

2. JOG AZ „ILLIBERÁLIS DEMOKRÁCIÁBAN”

Az állami jogot érintő legfontosabb környezeti elem, társadalmi-politikai kontextus az új autokratikus rezsimben a hazugság, csalás a jogi szabályozás útján. A 2010 óta Magyarországon uralkodó illiberális rezsim a jogot gátlástalan hazugságra használja fel.¹⁸ A jogi normák mint a közvetlen, gyakran személyes akaratok kikényszerítő és állandóan változó politikai érdekek eszközei nem adhattak megfelelő kutatási tárgyat a jogtudat tanulmányozásához. Ebből az álvilágból, megfelelő szemlélettel és nem mellékesen akadémikus kurázsival (ami nem keverendő össze az akadémikusok bátorságával) sok mindent megállapíthatunk az ún. illiberalizmus vagy az új autoriter legalizmus természetéről. Ez a típusú politikai csalás erősen rezonál a kommunista múlt normatív hagyományaira. A jogi szabályozás egyrészt közvetlen hatalmi akaratot tartalmaz a maga nyers instrumentalizmusával, másrészt, ahol erre szükség van elfedi a tényleges viszonyokat. Úgy tesz, mintha jogszerű lenne, hogy minden közbeszerzést mindig ugyanazok nyernek, szabályszerűnek látszik a kormány rendkívüli felhatalmazásának fenntartása valódi indokok nélkül. Pusztán a jogszabályba foglalás normatív legitimitációja még a szűk látókörű jogászoknak is lehetővé teszi szolgálatteljesítésük eldugását a jogállamiság – *Rechtsstaatlichkeit* – leple mögé. Ez a stratégia annak ellenére működik, hogy több mint százéves tapasztalataink vannak következményeiről.

Ilyen körülmények között mi lehet a releváns társadalmi reakció a gátlástalan elit hazugságára? Eltussolás, még több hazugság, az igazság elrejtése. Mindezek és sok minden egyéb egy ismert környezet elemei. Ugyanakkor a populistá hatalomnak könnyű dolga van: a közéleti hazugság, normakerülés nemzeti sport. Azok a jelenségek, amelyek között a hétköznapi életben legtöbbször némi lokális tapasztalattal megfelelően eligazodnak („ezek mindig is hazudtak”, „mindenki lop”, „az erősebb kutya...”, „a közérdek az, ami mögött hatalom van” stb.) nehéz helyzetbe hoz-

¹⁸ András SAJÓ: *Ruling by Cheating. Governance in Illiberal Democracy* (Cambridge University Press 2021), <https://doi.org/10.1017/9781108952996.009>.

zák a jogtudatot kutatni szándékozókat. Mit jelent ebben a környezetben egy állami normához való tisztán pozitív vagy negatív viszonyulás? Cinkosságot, beletörődést, azonosulást, apátiát? Valószínűleg aligha többet, mint politikai szimpátiát vagy antipátiát. Mivel a jogrendszer ismét túl közel került a kormánypárt ideológiájához és közvetlen érdekeihez, elvesztette maradék autonómiáját. Autokratikus környezetben a jogi szabályhoz való viszonyt annyira ellepi a politikai azonosulás, hogy nem látszik ki alóla. A vélemények legőszintébb vonulata a bizalomvesztés és elkerülés. Ezt azonban máshonnan (jobban) lehet tudni.

A tekintélyelvű legalizmus jogi formákat, intézményeket, nyelvezetet és jogászokat alkalmaz a nem jogállami rendszer kiépítésére, stabilizálására és legitimálására. A jogi normák sokszor hazudnak, az intézmények gyakran hamisak, a hivatalos érvelés ideológiai érdekeket szolgál. Hogyan fogalmaz meg tisztességes hipotéziseket és kérdéseket bármely becsületes kutató ebben a környezetben? Nem az antidemokratikus környezet a probléma, hanem a szisztematikus, intézményesített becsstelenség, amely erősen beágyazott lett a helyi politikai és hétköznapi (no meg szakmai) kultúrába. A totális diktatúrák is legalizáltak, a jogot a diktátorok ma is használják; a jogi eszköz használata általános modern jelenség. De a radikális maszkolás komolyan viszonylagossá tesz minden kutatást a joghoz való kognitív és emocionális viszonyulásokról.

Nem segít, de jó, ha tudjuk: a posztkommunista jogi kultúrák egy negatív mítoszra épülnek. Szemben a modern jog mítoszával (alaphipotézisével), hogy egy norma akkor kap jogi formát, ha az a közösség érdekét szolgálja. A negatív mítosz szerint a jogintézmények, az állam nem képes az igazságszolgáltatást és a konfliktusok pártatlan megoldását szolgálni, inkább a magán- vagy hatalmi érdekek eszköze, mint a közösségé. Nevetségessé válik a homályos körvonalú közérdekre hivatkozás. A jog nem az erkölcsöt, a becsületességet, az igazságosságot tükrözi, hanem a hatalmon lévők taktikai megfontolásait és érdekeit. Az autokratikus csalások nap mint nap megerősítik ezt a negatív mítoszt, látszólagos (időleges) stabilitásuk erre a várakozásra épül. De a súlyosabb, a politikai rezsimmél hosszabb életű következmény a társadalmi integráció rombolása. E negatív mítosz ugyanis nem pusztán a hatalomra vonatkozik, hanem az állampolgár identitását és társadalmi interakcióit is érinti. A *másik* (mindenki más) rendszeresen csal vagy kijátssza a jogi szabályokat, ez az a társadalmi kontextus, amelyben élünk. A törvény kijátszása és semmi-be vétele normális és általános viselkedés, még akkor is, ha ez nem fejezi ki a szereplők értékrendjét.¹⁹ Skizofrén helyzetek forrása a hazugságra alapozódó normatív rend(etlenség), balekság tisztességesnek maradni egy csalásra épülő rendszerben. Az állam ilyenkor leginkább bántalmazó viszonyban áll a társadalommal, annak minden megbetegítő következményével.

Az oksági irány azonban tudományos vizsgálódásra érdemes: vajon a csaló környezetben élés teszi tisztességtelenné a politikát, vagy éppen fordítva? Az ilyen

¹⁹ Marina KURKCHIYAN: „The Illegitimacy of Law in Post-Soviet Societies” in Denis GALLIGAN – Marina KURKCHIYAN (szerk.): *Law and Informal Practices: The Post-Communist Experience* (Oxford University Press 2003), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199259366.003.0002>.

társadalmi-történelmi hagyományok (ez lehet az alkotmányos identitás tényleges tartalma) és a politikai stratégia között minden bizonnyal van plauzibilis kölcsönhatás.

Jens Meierhenrich Ernst Fraenkel kettős állam koncepciójáról szóló kiváló könyvének utolsó fejezetében azt mondja, hogy a jog mindennapi működése az a terület, ahol a kutatók megtalálhatják a *Rechtsstaat* maradványainak jeleit, a „normákra épülő államot”, ahogy ezt Fraenkel értette.²⁰ Ami a jogtudat szempontjából ebben az koncepcionális kísérletben figyelmet érdemel, az a normatív, a jogállam maradvékait használó logika léte és az ehhez való társadalmi viszony. Ezek szerint a diktatúrában is fennmarad a jogász érvelés, a hatalom működésének jelentős része jogi szabályozás alá rendelt, és a laikusok konfliktusaik egy részét jogi úton akarják megoldani, használják a jogintézményeket, pereskednek stb. Ha a jognak van valamilyen képessége arra, hogy korlátozza a hatalmat, és a másik oldalon felhatalmazza az állampolgárokat, akkor a törvényesség valamilyen szinten még életben van. A jog intézményeinek társadalmi felhasználása, a jogi érvek használata a viták, konfliktusok megoldásakor, a dolgok jogi útra terelése annak jele, hogy a jog él, de legalábbis működik a társadalomban. Élesen vetődik fel viszont az a probléma, hogy van-e kifejezett elkötelezettség a használt jog iránt. Vannak-e kellően értelmes jogi eszközök a másként gondolkodók számára? Védelem alá lehet-e helyezni olyan értékeket, amelyek hatalmi támadás alatt állnak? A jog pusztán homlokzat vagy valami más is? A náci Németországra 1938-ig ez a differenciálódás minden bizonnyal igaz volt, de a mai diktatúrák modernizálták magukat, némelyikük másképp használja a jogrendszert. A *Normstaat* („normatív állam”) és a *Massnahmestaar* („intézkedő állam”) közötti világos határvonal elmosódik. A magyar autokratikus legalizmus például egyedülálló jellegzetességeket mutat azzal, hogy a hatalmi monopólium szinte tökéletesen zárt intézményrendszerét használja a hatalmi ágak szétválasztásának és az alkotmányosságnak a köntösébe öltöztetve. A kipécézett politikai ellenséget (hajléktalanok, cigányok, civilek, homoszexuálisok stb.) nem felfegyverzett szabadcsapatok vegzálják a hivatalos ideológia, a vezér szellemének igazi értelmezőiként, hanem a jog dogmatikáját és nyelvezetét használva megfogalmazott jogi normákkal fenyegetik őket. Nem mellékesen a megvetést tartalmazó állami szabályok gyakran vezetnek társadalmi ellenségeskedésekhez és erőszakhoz is. A rezsim erőszakmenetességre büszke politikai identitása maga is hazugság.

A szisztematikus csalás és a jog politikai kiszolgáltatottságának következménye, hogy a jogi normaszervezet nem politikai, technikai részei is nyitottak a közvetlen manipulációra, ez a pusztán tekintélyelvű érdekektől és a mindennapi döntésektől függ. Az autokratikus központ érdekei és akaratai és a jog tartalma között nincs lényeges különbség. Vajon miként operacionalizálhatóak a jogtudat szokásos problémái ebben a politikai, jogi környezetben?

Ez a rendszerszintű jellegzetesség ugyanakkor nem zárja ki, hogy a jogvédők sikeresen használják a szokásos jogi eszközeiket a hatóságokkal való küzdelmeik-

²⁰ Jens MEIRHENRICH: *The Remnants of the Rechtsstaat* (Oxford University Press 2018), <https://doi.org/10.1093/oso/9780198814412.001.0001>.

ben. Az elnyomó struktúrák meglehetősen ellenállóak és rugalmasak a jog eszközeit használó disszidens stratégiákkal szemben is. Ha néhány csintalan civil szervezet csiklandozásai kellemetlenné válnak, a jog hivatalos technikusai bármikor készek megváltoztatni a szabályokat, vagy megfelelő útmutatót megfogalmazni a viszkető területek hatékony kezelésére. Majd a felsőbbíróságokból sugárzó értelmezési kényszer teljesíti be a politikai szándékokat.

Természetesen elismerjük az ellenzéki energiákat, amelyek a hatalom kihívásának legális módjait használják. Elméletileg a jog alkalmazása, a jogi utak használata megerősítheti azokat a normákat, amelyek az autokratikus rezsim felbontásához szükségesek. Ez nem pusztán az ellenállás jogászai eszközrendszere, hanem ellenhegemonikus logika, a jog narratíváinak megváltoztatására irányuló erőfeszítés. Új érvelések, viselkedési minták kitalálása változásokat indíthat el a joghoz való társadalmi viszonyulásban: „a társadalmi normák és elvárások annak ellenére is átalakulhatnak, ha a szabályok, a formális törvények és a tisztviselők továbbra is támogatják a hatalom ellentétes irányú gyakorlását”.²¹ Hiányzik azonban a kezdeti társadalmi támogatás ezekhez a „forradalmi” erőkhöz: a jogi forradalmak, sőt még az ellenhegemoni stratégiák is feltételeznek bizonyos nem jogi, társadalmi forrásokat. (Hasonlóan, ahogy a szerződés jogi kategóriája is feltételez nem szerződéses társadalmi alapokat.) Ha egy hatalmi struktúra intenzíven kiiktatja ezeket az oktatás, a tudás és autonómia, civil társadalom elleni háborúival, akkor ugyan időben kitolhatja bukásának bekövetkeztét, de csökkenti a vég konszolidált módjainak esélyeit. Nem mellékesen ugyanezek a stratégiák tovább mélyítik a jogtudat kutatás standard modelljének válságát.

3. EGY ELHANYAGOLT SZEMPONT

Van még egy forrása a survey típusú jogtudatvizsgálatokkal kapcsolatos szkepszisnek. A joggal és a jogtudattal való foglalkozás szinte teljes egészében a racionális érvelésre koncentrál. A felvilágosodás és a modern nyugati jogi kultúra látszólag büszke híveiként a jogászok elkötelezettek az emberi ész mellett. Hajlamosak elfelejteni David Hume figyelmeztetését az érzelmek elsődleges szerepéről és az ész követő természetéről. Ebben az egyoldalúságban osztozik a normatív jogelmélet minden ága, a gyakorlati jogászat és a jogalkotó is.

Egyre több bizonyíték áll rendelkezésre a racionalitás korlátairól, amelyek kihívást jelentenek a joggal foglalkozók számára.²² Hiszen újra kell gondolni olyan alapvető kérdéseket, mint a szándék, elhatározás, cselekvés viszonya stb. Mindennapi dönté-

²¹ Scott BARCLAY – Susan SILBEY: „Understanding Regime Change: Public Opinion, Legitimacy, and Legal Consciousness” in Gregory A. CALDEIRA et al. (szerk.): *The Oxford Handbook of Law and Politics* (Oxford University Press 2008) 663–678. [saját fordítás], <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199208425.003.0038>.

²² A magyar jogtudomány sükettségét egyedül Nagy Marianna írásai törik meg: NAGY Marianna: *Interdiszciplináris mozaikok a közigazgatási jogi felelősség dogmatikájához* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2010).

seink során erkölcsi intuíciónk (zsigeri érzéseink) automatizmusai megelőzik normatív érveinket.²³ Jonathan Haidt például azt állítja, hogy amikor elfogadunk egy adott politikai narratívát, vakká válunk az alternatív világokkal szemben.²⁴ Azzal érvel, hogy a mainstream liberális világkép domináns erkölcsisége, amely a kár igazságos kompenzálására és a méltányosságra épül természetesen nem az egyetlen erkölcsi világ. Pedig ahogy Joseph Henrich fogalmaz a WEIRD (nyugati, művelt, iparosodott, gazdag, demokratikus) emberek erkölcsé néha univerzálisnak tűnik számunkra.²⁵ Az erkölcsi sokféleség megértése rendkívül fontosnak tűnik egy olyan társadalomban, ahol nyilvánvalóan nem az autonómia kultúrája dominál. Az egyéni jogokon, a szabadságon és az igazságosságon alapuló világkép és elvárásrendszer gyengesége könnyűvé tette az autokratikus szándékok érvényesülését. A magyar választók nem tűnnek WEIRD-nek, és ennek történelmi okai vannak. A populista ideológiateremtők (mint Haidt könyvében az amerikai republikánusok) sokkal folyékonyabban beszélnek az alternatív erkölcsi kódokat: a lojalitás, a tekintély, a szentség nyelvezetét. Ha elfogadjuk, hogy az erkölcsi alapok veleszületettek és plurálisak, és azt is elfogadjuk, hogy a sajátos erények, erkölcsiségek kultúránként változnak (genetikai és kulturális koevolúciós tézis), akkor a liberális elmélethez és politikához hasonlóan a jogtudattanulmányok szűklátókörűségének problémájával is szembe kell néznünk. A liberális-baloldali (mainstream, WEIRD) logika kétszintű, a gondoskodásra és a méltányos, fair eljárásra koncentrál. Ennek megfelelően a modern jogi szabályozás a szenvedő egyének életét könnyíti, kiküszöböli az erőszak valószínűségét, biztosítja a tisztességes eljárást, leleplezi a csalást. Ezek fontos egyetemes erkölcsi alapok, de nem az egyetlenek. Az autokrata politika földcsuszamlásszerű magyarországi győzelmének sokkjában a liberális oldal egyszerűen nem érti, hogyan lehet sikeres a csalás. Hasonlóan ahhoz, ahogy Trump sikerén döbbsen meg a világ. Először is azért, mert a *tisztesség vs. csalás tengely*, a hazugság viszonylag irreleváns a posztkommunista kultúrában, sőt a neoliberais nyomulás súlyosan meggyengítheti ezt a hosszú demokratikus múlttal rendelkező politikai rendszerben is.²⁶ Az intézményi korlátok hirtelen nagyon is esendővé válnak. Következésképpen a jog mint olyan, jogállami vagy önkényuralmi formában ugyanúgy elveszti fontosságát. A jogban nincs mit keresni, nem ide koncentrálnak a lényeges társadalmi mintázatok.

Ezen a ponton Amartya Sen *Az igazságosság eszméje* című műve is említést érdemel.²⁷ Ez a könyv egy hosszú, élvezetes és meggyőző érvelés az intézményelvűség, a mainstream rawlsi politikai filozófia univerzalizmusával szemben. Sen az egymással versengő igazságossági elvek tényleges megvalósulására, tényleges társadalmi működésére összpontosít. Az igazságosság mint méltányosság csak egy ezek közül.

²³ Gerd GIGERENZER: *Gut Feelings. The Intelligence of the Unconscious* (Viking 2007).

²⁴ Jonathan HAIDT: *The Righteous Mind. Why Good People Are Divided by Politics and Religion* (Penguin Books 2013).

²⁵ Joseph HENRICH: *The Weirdest People in the World. How the West Became Psychologically Peculiar and Particularly Prosperous* (Penguin Books 2021).

²⁶ Nancy FRASER: *The Old Is Dying and the New Cannot Be Born. From progressive Neoliberalism to Trump and Beyond* (Verso 2019).

²⁷ Amartya SEN: *The Idea of Justice* (Allen Lane – Harvard University Press 2009), <https://doi.org/10.2307/j.ctvjnrv7n>. Magyarul: *Az igazság eszméje* (Budapest: Osiris 2021).

Ebben a domináns erkölcsi univerzumban a jog, a jogi intézmények, a szabályozás, a normakonformizmus, a jogosultságok, az eljárás központi szerepet játszanak, az ezekkel kapcsolatos attitűdök, érzések, az ezekre épülő stratégiák, érvek, narratívák rendkívül relevánsak. Néhány más morális univerzumban azonban nem. Sok jele van annak, hogy a morális, normatív pluralizmusra vakká vált jogász szemlélet (a neoliberális ideológia és gyakorlat szolgálatában) védtelenné tette a demokratikus együttműködés társadalmi alapjait, és megágyazott az autokrata csábítás sikereinek.

Komoly a veszélye annak, hogy a jogtudattal foglalkozó tudományterület is a „Mítosz–Logosz” dichotóm feltevésének csapdájába esett, élesen választja el egymástól a racionális és emocionális elemeket. Ez nem nagyon meglepő azokon a helyeken, ahol a jog kulturális, szociológiai vizsgálatai a jogászok szemléletének befolyása alatt állnak. Pillanatnyilag nem látok más lehetőséget a jog szociológiai kutatása előtt, mint néhány, a normák működésére vonatkozó *naiv heurisztika* ki-spekulálását. A heurisztikához nem kell kifinomult apparátus. Kell viszont elméleti képzelőerő és tisztánlátás. Ez az ajánlat a maga provokatív voltában nem állít mást, mint hogy kezdjük előlről.

A LIBERÁLIS DEMOKRÁCIA ERÓZIÓJÁT MEGKÖNNYÍTŐ KULTURÁLIS TÉNYEZŐK – ÉS AMI EZEKBŐL KÖVETKEZIK AZ ÚJJÁÉPÍTÉSI FOLYAMATRA

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.3.03>

A liberális demokrácia kortárs erózióját számos, különféle természetű ok magyarázza, és a tanulmánynak nem célja, hogy minden tényezőt kimerítően elemezzen. Az írás első részében három, az itt tárgyalt kérdések szempontjából különösen fontos, az eróziót megkönnyítő kulturális jellegzetességet emelek ki: (1) a polarizációt, (2) a szocializmus kulturális örökségét a poszt szocialista országokban és (3) az illegalitás kultúráját. A tanulmány második részében felvázolom azokat az intézkedéseket, amelyeket meg kellene tenni, és azokat, amelyeket el kellene kerülni, ha gyengíteni akarjuk az eróziót elősegítő említett tényezőket, és ezáltal csökkenteni akarjuk a jövőbeli erózió valószínűségét. Végül konklúzióként a liberális demokrácia helyreállításának nem forradalmi (azaz legális) módja mellett érvelek.

1. AZ ÚT, AMI A MAI HELYZETHEZ VEZETETT

Ahhoz, hogy sikeresen újraépíthessük a liberális demokráciát annak részleges lerombolását követően, meg kell értenünk, hogy milyen tényezők vezettek annak eróziójához. Csak ezt követően tudjuk megakadályozni ennek a megismétlődését.¹ A komplex

* DSc, egyetemi tanár, Salzburgi Egyetem (szabadságon); bíró, Emberi Jogok Európai Bírósága, All. des Droits de l'Homme, 67000 Strasbourg, Franciaország. E-mail: andras.jakab@sbg.ac.at.

¹ Ez a tanulmány egy önálló írás, amely tovább pontosítja és kiegészíti a témában korábban írt, hosszabb tanulmányom érveit, lásd András JAKAB: „How to Return from a Hybrid Regime into a Constitutional Democracy. Hypothetical Constitutional Scenarios for Hungary and a Few Potential Lessons for Poland in” Michal BOBEK – Adam BODNAR – Armin VON BOGDANDY – Pál SONNEVEND (szerk.): *Transition 2.0. Re-establishing Constitutional Democracy in EU Member States* (Baden-Baden: Nomos 2023) 145–225., <https://doi.org/10.5771/9783748914938>. Egy korábbi magyar nyelvű írásomban is elemeztem hasonló kérdéseket (JAKAB András: „Miért nem működik jól a magyar jogrend és hogyan javíthatjuk meg?” *MTA Law Working Papers* 2018/1., https://real.mtak.hu/121529/1/2018_01_Jakab.pdf), de az angol verzió frissebb és csiszoltabb, ezért alapvetően arra fogok hivatkozni. A kéziratához fűzött kritikai észrevételeikért hálával tartozom Lisa Andersennek, Bakó Beátának, Marcin Barawskinak, Bárd Petrának, Michael Blauburgernek, Larissa Bleynek, Földvári Csabának, Joseph P. Forgasnak, Gajduscheck Györgynek, Barbara Grabowska-Moroznak, Halmi Gábornak, Gisela Hernándeznek, Janky Bélának, Körösenyi Andrásnak, Kovács Eszternek, Martin Krygiernek, Aleksandra Maatchnak, Grażyna Skąpskának, Sonnevend Pálnak, Tschet Péternek, Tölgyessy Péternek, Tordai Csabának, Török Bernátnak, Tóth István Györgynek, Vincze Attilának, Arndt Wonkának, Zgut Editnek, Edvin Zukicnak, valamint az anonim lektoroknak.

társadalmi jelenségek (mint amilyen az erózió is) természetesen több ok eredőjeként következnek be, és e tanulmánynak nem célja, hogy minden tényezőt kimerítően elemezzon. Az első fejezetben azonban három fontos, az eróziót megkönnyítő kulturális jellegzetességet emelek ki: (1) a polarizációt, (2) a szocializmus kulturális örökségét a poszt szocialista országokban és (3) az illegális kultúráját.² Azért helyezem a hangsúlyt ezekre a tényezőkre, mert ezek különös relevanciával bírnak a liberális demokrácia erózió utáni helyreállításával kapcsolatos, jelenleg leginkább vitatott kérdés szempontjából: vajon a helyreállítás inkább *legális* legyen-e, vagy inkább *illegális* (azaz kelsen értelemben forradalmi), miután a liberális erők megnyerték a választásokat (anélkül, hogy képesek lennének megváltoztatni az alkotmányt, és anélkül, hogy jogszerűen képesek legyenek leváltani bizonyos kulcsfontosságú, valószínűleg az *ancien régime*-hez lojális állami tisztviselőket). Ez a forgatókönyv Magyarországon esetében hipotetikus, ugyanakkor Lengyelországban a 2023-as parlamenti választások óta valós dilemma. A tanulmány második részében felvázolom azokat az intézkedéseket, amelyeket meg kellene tenni, és azokat, amelyeket el kellene kerülni, ha gyengíteni akarjuk az eróziót elősegítő tényezőket, és ezáltal csökkenteni akarjuk a jövőbeli erózió valószínűségét. A tanulmányomban a liberális demokrácia helyreállításának nem forradalmi (azaz legális) módja mellett érvelek.³

1. 1. POLARIZÁCIÓ

A modernkori demokráciák egyik legsúlyosabb kihívása a szélsőséges mértékű polarizáció.⁴ Ez a jelenség nemcsak mérgező légkört teremt, és csökkenti a polgárok közötti racionális párbeszédet, hanem aláássa a demokratikus elszámoltathatóság struktúráit is. Amikor a másik oldalt démonizáljuk, akkor a saját politikai oldal hibái könnyebben figyelmen kívül hagyhatók. Ha a másik oldal maga az ördög, akkor a saját oldalunk hibáit könnyebben meg lehet bocsátani. Egy egészséges demokráciában a politikai elszámoltathatóság azon alapszik, hogy a tisztességtelen vagy alkalmatlan politikusokat választások útján el lehet távolítani. Ugyanakkor a törzsi „mi és ők” konfliktus közepette az olyan normaszegések, mint a korrupció vagy a bírói függetlenség aláásása kevésbé tűnnek riasztónak. Az ilyen cselekedetek is igazol-

² Nem tagadom, hogy más tényezők is hozzájárulhattak a liberális demokrácia eróziójához, valamint kellett hogy legyenek politikai szereplők is, akik kihasználják az adódó alkalmat, vagyis a „lehetőségstruktúrákat” („opportunity structures”).

³ E problémáról eltérő konklúzióra jutva lásd Wojciech SADURSKI: „*Hercules or Sisyphus? On the legacy of statutory lawlessness in post-autocratic Poland: A letter from Princeton*”, *Verfassungsblog* 2024. április 12., <https://doi.org/10.59704/883d86b449a7fafb>. A mostani írás (eredeti angol változatának) egyik célja az volt, hogy (az általam egyébként szakmailag és emberileg is nagyon tisztelt) Sadurski írását cáfolja.

⁴ Az egyesült államokbeli szélsőséges mértékű polarizációról lásd bővebben Peter COLEMAN: *The Way Out. How to Overcome Toxic Polarization* (New York: Columbia University Press 2021). Németország eddig még nem tapasztalta meg az Egyesült Államok polarizációjának mértékét, lásd Steffen MAU – Thomas LUX – Linus WESTHEUSER: *Triggerpunkte. Konsens und Konflikt in der Gegenwartsgesellschaft* (Frankfurt aM: Suhrkamp 2023).

hatók, ha megakadályozzák a „másik oldalt” abban, hogy hatalomra jusson, vagy hatalmát megtartsa.⁵

Az identitáspolitiká (legyen az konzervatív vagy progresszív) előtérbe helyezése a közpolitikai kérdések helyett fokozza a polarizációt, és eltereli a figyelmet a mindenkor kormány tényleges teljesítményéről és a korrupcióról. Ez gyakorlatilag megvédi a hatalmon levőket a felelősségtől, és aláássa a demokratikus elszámoltathatóságot. A polarizáció olyan környezetet teremt, amelyben a liberális demokrácia elveinek megsértése igazolhatóvá válik, így az ilyen demokráciák sebezhetővé válnak az erózióval szemben.⁶ A polarizáció nem feltétlenül vezet erózióhoz (vannak polarizált országok erózió nélkül), és az erózió polarizáció nélkül is lehetséges, viszont a polarizáció jelentősen *valószínűbbé teszi* az eróziót.

Az empirikus adatok azt mutatják, hogy a polarizáció az utóbbi években fokozatosan növekszik, még a stabil demokráciában is.⁷ Ennek a trendnek az okai összetettek és sokrétűek, a többek közt a fejlődő kommunikációs technológiák⁸ és az orosz dezinformáció⁹ is idetartozik, de a talán leginkább meghatározó ok a társadalomban bekövetkező kulturális változásokban rejlik. Három lehetséges magyarázat létezik arra, hogy ezek a kulturális változások miként erősítik fel a polarizációt. Mindhárom mechanizmusra vannak részleges empirikus bizonyítékaink, és akár párhuzamosan is működhetnek, potenciálisan erősítve egymást.

(1) Christian Welzel német politológus (a World Values Survey Association korábbi elnöke) azt állítja, hogy a társadalmak fokozatosan az emancipatívabb értékek felé mozdulnak el.¹⁰ Ezt a tendenciát a „kognitív mobilizációnak” tulajdonítja, amelynek során az oktatás szintjének és az életszínvonalnak a javulása „pszichológiai ébredés-

⁵ „A társadalmi polarizációt a társadalmon belüli potenciális feszültségek és konfliktusok fokmértéként is figyelembe kell venni. Ekként ez olyan populista attitűdöket és értékeket mozgat, mint az intézményekkel szembeni bizalmatlanság, a másokkal szembeni bizalmatlanság, a bevándorlásellenesség és a tekintélyelvűség”. Victor GINSBURGH – Sergio PERELMAN – Pierre PESTIEAU: „Populism and Social Polarization in European Democracies” *CESifo Economic Studies* 2021. 371–404, kül. 393., <https://doi.org/10.1093/cesifo/ifab006>.

⁶ Jennifer McCOY – Tahmina RAHMAN – Murat SOMER: „Polarization and the Global Crisis of Democracy: Common Patterns, Dynamics, and Pernicious Consequences for Democratic Politics” *American Behavioral Scientist* 2018/1. 16–42., <https://doi.org/10.1177/0002764218759576>.

⁷ Jennifer McCOY – Murat SOMER: „Toward a Theory of Pernicious Polarization and How It Harms Democracies: Comparative Evidence and Possible Remedies” *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 2019. 234–271; Shanto IYENGAR: „The Origins and Consequences of Affective Polarization in the United States” *Annual Review of Political Science* 2019. 129–146., <https://doi.org/10.1177/0002716218818782>.

⁸ Cass R. SUNSTEIN: *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media* (Princeton: Princeton University Press 2017). Sceptical about the polarising role of social media; vö: Elizabeth DUBOIS – Grant BLANK: „The Echo Chamber Is Overstated: The Moderating Effect of Political Interest and Diverse Media” *Information, Communication & Society* 2018/5. 729–745., <https://doi.org/10.1080/1369118x.2018.1428656>; Axel BRUNS: „Filter bubble” *Internet Policy Review* 2019/4., <https://doi.org/10.14763/2019.4.1426>.

⁹ Erik BRATTBERG – Tim MAURER: „Russian Election Interference. Report Subtitle: Europe’s Counter to Fake News and Cyber Attacks” *Carnegie Endowment for International Peace* 2018. 5–28., <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep21009.6.pdf>.

¹⁰ Christian WELZEL: „Why the Future is Democratic” *Journal of Democracy* 2021/2. 132–144., <https://doi.org/10.1353/jod.2021.0024>.

hez” vezet (és ehhez nem szükségesek extra, célzott, az állampolgárokat demokratikus értékekre nevelő oktatási programok sem). Ennek eredményeképpen az egyének hajlamosabbak az önálló gondolkodásra, következésképpen az „emancipatív értékek” előnyben részesítésére.¹¹ A jó hír az, hogy ezek az emancipatív értékek általában véve támogatják a liberális demokráciát.¹² A rossz hír azonban az, hogy hogy ez a kulturális változás nem homogén módon megy végbe a társadalomban, és a változás *heterogenitása* azt eredményezi, hogy a kulturális különbségek növekednek a város és a falu, a fiatalok és az idősek, valamint az értelmiségi és nem értelmiségi társadalmi csoportok között.¹³ A növekvő értékkülönbségek táplálják a polarizálódó politikát, ami azt jelenti, hogy a polarizációs retorikát használó politikusok egyre nagyobb eséllyel lesznek sikeresek.

(2) A növekvő kulturális szakadék könnyen haraghoz, ellenérzésekhez, elidegenedéshez vagy félelemhez vezethet azon polgárok körében, akik úgy *érzik*, hogy az elit nem törődik velük és nem tiszteli őket. Ezek az érzések még inkább felerősödhetnek, ha ezek a csoportok ráadásul gazdaságilag is hátrányos helyzetűnek vagy demográfiai értelemben fenyegetettnak érzik magukat. Az, hogy gazdasági aggodalmaik vagy a demográfiai (pl. a bevándorlásból eredő) változások által jelentett fenyegetésekkel kapcsolatos érzékeléseik objektíve megalapozottak-e, másodlagos jelentőségű. A politikai „vállalkozók” vagy szerencselovagok kihasználhatják ezeket a mögöttes aggodalmakat, és tovább fokozhatják azokat a megosztó retorikájukkal, ami végső soron elidegeníthet a liberális politika főáramától, sőt a liberális demokrácia alapvető elveitől is.¹⁴

(3) Az átlagpolgárok demokráciával és jogállamisággal kapcsolatos kulturális attitűdjei és elképzelései gyakran ellentmondásosak. (Végtére is a legtöbb ember nem alkotmányjogász vagy politikafilozófus, aki gondosan ügyelne a koherenciára.) Az inkohereus kulturális vonásaik egyes szunnyadó elemei feléledhetnek vagy aktiválódhatnak attól függően, hogy az aktuális problémákat miként keretezzük. Továbbá

¹¹ Christian WELZEL: „Democratic Horizons: What value change reveals about the future of democracy” *Democratization* 2021. 992–1016, n 31, <https://doi.org/10.1080/13510347.2021.1883001>: „A World Values Surveys mintegy száz országra vonatkozó adatainak felhasználásával az emancipatív értékek azt mérik, hogy az egyetemes szabadságjogokat mennyire támogatják. Ehhez négy témára adott válaszokat kombinálnak, amelyek mindegyike három kérdésből áll, ideértve (1) a nemek közti egyenlőséget (nők oktatáshoz, munkához és politikához való egyenlő hozzáféréseinek támogatása), (2) a gyermekek autonómiája (függetlenség, képzelőerő és engedtlenség mint kíváncsi gyermeki tulajdonságok), (3) közéleti aktivitás (a szólásszabadság és a részvétel támogatása a helyi, a munkahelyi és az országos ügyekben) és (4) a reprodukció szabadság (a homoszexualitás, az abortusz és a válás elfogadása). Az index pontszámai a tekintélyelvű végponton 0 és az emancipációs végponton 1 között mozognak, a köztes pozíciókat több tizedes törtekkel jelölik.”

¹² Az intézményekbe vetett bizalom csökkenése (ami egyébként ténylegesen mérhető is) tehát nem a válság jele. A fiatalabb generációkat ugyanis kritikusabb gondolkodás jellemzi, ami szükségszerűen az intézményekbe vetett bizalom csökkenéséhez vezet, de valójában végső soron ez sarkallja az intézményeket a fejlődésre.

¹³ Pippa NORRIS – Ronald INGLEHART: *Cultural Backlash. Trump, Brexit, and Authoritarian Populism* (Cambridge: Cambridge University Press 2019), <https://doi.org/10.1017/9781108595841>.

¹⁴ Katherine CRAMER: *The Politics of Resentment. Rural Consciousness in Wisconsin and the Rise of Scott Walker* (Chicago: University of Chicago Press 2016), <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226349251.001.0001>.

a jogállamiság fogalmának a progresszív emberi jogi aktivizmus révén történő kiszélesítése bizonyos társadalmi csoportok számára a „jogállamiságot mint csomagot” kevésbé vonzóvá tudja tenni, különösen akkor, ha az nem biztosítja például az igazságosságot vagy a gazdasági növekedést.¹⁵ Vagyis saját magunknak okoztuk a problémát (*self-inflicted backlash*) azáltal, hogy a kulturálisan progresszív eszmék túlzottan gyorsan vagy (a társadalom egyes szegmenseiben uralkodó kultúrához képest) eltúlzott mértékben valósultak meg. Ez ugyanis a társadalom (kulturálisan konzervatív) részein egyre negatívabb attitűdöket gerjeszt a jogállamiság egészével szemben, ami pedig termékeny talajt teremt a polarizáló politikusok számára.

Az illiberális rendszereket a polarizáció táplálja.¹⁶ Két különféle taktikát alkalmaznak párhuzamosan: (1) az ellenzék demonizálása saját támogatóik számára, gyakran olyan külső erők ügynökeinek ábrázolásával, mint Soros György, az EU, a globalisták, a szabadkőművesek stb.; és (2) az ellenzéki szavazók és politikusok szándékos provokálása azért, hogy gyűlölködő reakciókat váltsanak ki, amelyeket kihasználva megszilárdítsák a támogatottságukat a saját táborukban. Ezek a rezsimek szisztematikusan táplálják a kölcsönös ellenségeskedést a társadalmon belül azzal, hogy stratégikus módon terelik a közbeszédet a megosztás felé. Az ideológiai polarizáció tehát nem csupán egy kellemetlen melléktermék, amely növeli a demokratikus erózió valószínűségét, hanem az illiberális rezsimek célzott eszköze is hatalmuk megszilárdítására.

1. 2. A POSZTSZOCIALISTA ORSZÁGOK TOVÁBBI ÖRÖKÖLT KULTURÁLIS HÁTRÁNYAI

A fentebb kifejtett polarizációs tendenciák a világon mindenfelé problémát jelenthetnek a liberális demokráciák számára. Ezen felül a korábbi szocialista országoknak még egy további problémával is meg kell küzdeniük: a szocializmus kulturális örökségével. Ezekben az országokban a liberális demokrácia törekenyebb, vagy más metaforát használva: vékonyabb jégen mozognak, és egyes országokban (mint Lengyelország és Magyarország) a jég be is szakadt. Jelen tanulmány írásakor Lengyelország ugyan már próbál talpra állni, de helyette Szlovákia vette át a szerepét. Valójában a jég valamennyi posztszocialista ország alatt vékony. Egyelőre bizonytalan, vajon Lengyelország sikeresen helyre tudja-e állítani a libe-

¹⁵ GAJDUSCHEK György: „Wild East and Civilised West? Some Indicators of Legal Culture in Hungary, Serbia and the Netherlands. An Empirical Comparative Assessment” *Jahrbuch für Ostrecht* 2019. 165–184.; GAJDUSCHEK György: „The Opposite is True ... as Well.”: Inconsistent Values and Attitudes in Hungarian Legal Culture: Empirical Evidence from and Speculation over Hungarian Survey Data” in FEKETE Balázs – GÁRDOS-OROSZ Fruzsina (szerk.): *Central and Eastern European Socio-Political and Legal Transition Revisited* (Frankfurt am Main: Peter Lang 2017) 41–56., <https://doi.org/10.3726/b11406>.

¹⁶ Ez egy általános jellemzője a populistá rezsimeknek, a török példánál lásd F. Michael WUTHRICH – Melvyn INGLEBY: ‘Pushback against Populism: Running on ‘Radical Love’ in Turkey’ *Journal of Democracy* 2020/2. 24–40., <https://doi.org/10.1353/jod.2020.0034>.

rális demokráciáját, illetve hogy hamarosan más posztszocialista országok is követik-e Magyarország és Szlovákia példáját az illiberalizmus útján.

A posztszocialista jogi kultúrát a joggal szembeni ambivalens (azaz részben önellentmondásos) attitűddel lehet jellemezni.¹⁷ Az állampolgárok nem bíznak az államban és a jogrendszerben, mindeközben ezektől várják minden problémájuk megoldását. Egyrészt nagyon részletes és szigorúan betartatott jogszabályokat szeretnének, amelyektől egyértelműséget és rendet remélnek. Ugyanakkor a törvény szigorú betartására irányuló vágy paradox módon a kedvezményes bánásmód elvárásával párosul, amely rávilágít a tisztességtelenség és a személyes előnyökre való törekvés közötti feszültségre. A joggal kapcsolatos attitűdök egy általánosan pesszimista, cinikus és anomikus társadalmi kultúrába ágyazódnak. Gajduscek György empirikus kutatása azt is feltárta, hogy a társadalom jelentős részénél az alapvető elvek tekintetében is hiányzik az értékek koherenciája. Például arra a kérdésre, hogy az alapvető jogokat a kötelezettségek teljesítésétől kell-e függővé tenni, a válaszadók nagy többsége eredeti válaszában később ellentmondott, amikor az kissé át lett fogalmazva. Ennek a jogi kultúrának bizonyos aspektusai a szocializmus közvetlen örökségei, mint például a paternalizmus iránti nyitottság, valamint az áldozati lét érzése az igazságtalan világban. Másoknak talán ennél is mélyebb gyökerei vannak, mint például az a szociológiailag megfigyelt tendencia, hogy a polgárok még egyértelmű visszaélések esetén sem kérdőjelezzik meg az állami intézkedéseket, ami a tartós demokratikus és jogállami hagyományok hiányára utal. Másként fogalmazva, amit ma az EU illiberális rezsimjeinek jogi kultúrájaként látunk, az valójában nem a saját alkotásuk, hanem inkább egy korábbi megörökölt jogi kultúra, amelyet ezek a rezsimiek kihasználnak és tudatosan fenntartanak.¹⁸ Nem véletlen egybeesés, hogy az EU által emlegetett „jogállamisági válság” (amelyet jobban szeretek „illiberális rezsimválság”-nak hívni, mivel az egy „demokráciaválságot” is magában foglal),¹⁹ elsőként az EU-n belül két korábbi szocialista országban tört ki.

Sajnálatos módon az ilyen kulturális problémák kezelése nehéz és lassú folyamat, amely a kérdéses ország politikai elitjének konszenzusán túl gyakran külső támogatást is igényel. Ezt a jelenséget néha útfüggőségnek („path dependence”) vagy pesszimistábban „intézményi alkoholizmusnak” nevezik.²⁰ A történelmi tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a kulturális fejlődés valóban lehetséges, bár csak foko-

¹⁷ A magyarországi empirikus adatokhoz lásd GAJDUSCEK György: „Jogtudat és értékvilág – mint a magyar jogrendszer környezete” in JAKAB András – GAJDUSCEK György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota* (Budapest: MTA TK 2016) 95–115.; vö. a még a 15. lábjegyzetben idézett további munkákat is.

¹⁸ TÖLGEVÉSSY Péter: „Politika mindenekelőtt. Jog és politika Magyarországon” in JAKAB András – GAJDUSCEK György (szerk.), *A magyar jogrendszer állapota* (Budapest: MTA TK 2016) 17–42. (32–33.); TÓTH István György: „Turánbánya? Értékválasztások, beidegződések és az illiberalizmusra való fogadókészség Magyarországon” in JAKAB András – URBÁN László (szerk.): *Hegymenet* (Osiris 2017) 37–50.

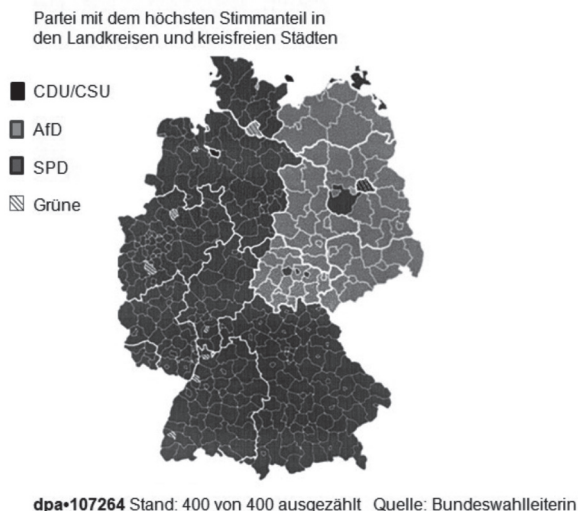
¹⁹ JAKAB András: „Three misconceptions about the EU rule of law crisis” *Verfassungsblog* 2022. október 17., <https://verfassungsblog.de/misconceptions-rol/>.

²⁰ JAKAB András: „Institutional Alcoholism in Eastern Europe and the Cultural Elements of the Rule of Law” in Antonina Bakardjieva ENGELBREKT – Xavier GROUSSOT (szerk.): *The Future of Europe* (Oxford: Bloomsbury 2019) 203–241.

zatosan (lásd fent: 1.1. Polarizáció). A mai sikeres demokráciák története is magában foglal nem kívánt visszacsúszásokat, amelyek gyakran korábbi kedvezőtlen kulturális tényezőknek voltak tulajdoníthatók. Az átlagpolgárok kulturális jellegzetességeire alapuló magyarázatokat sokszor említik (más tényezőkkel együtt) az alkotmányos demokrácia kudarcának indokaként a két világháború közötti Ausztria és Németország esetében is (aforisztikusan és leegyszerűsítve: „demokraták nélküli demokráciák”). Következésképpen fennáll annak a veszélye, hogy még ha egy illiberális rendszer össze is omlik, könnyen kialakulhat egy másik hasonló illiberális rendszer ugyanabban az országban, esetleg más szereplőkkel (akár az előző rendszerrel szemben fennálló ellenérzéseket kihasználva).

Valamennyiszer a német alkotmányjogász kollégáim azon tűnődnek, vajon miért viselkedik (szavaz) egy átlag magyarországi állampolgár úgy ahogy, a tanácsom mindig az a számukra, hogy kérdezzenek meg egy átlag tübingiai szavazópolgárt. (*Nota bene* azok a lengyel és magyar egyetemi professzorok, akik nemzetközi jog-államisággal foglalkozó konferenciákra járnak, kulturálisan *nem* reprezentatívak az adott országuk vonatkozásában.) Az alábbi térkép a 2024-es európai parlamenti választásokról jól szemlélteti a szocializmus kulturális örökségének fennmaradását, az egykori NDK és NSZK közti határ mind a mai napig látszik. A volt kelet-német területekre irányuló hatalmas nyugatnémet gazdasági támogatások és az egységes jogrendszer megvalósítása ellenére a vasfüggöny kulturálisan mind a mai napig jelen van a fejekben (és illiberális szavazói magatartásban nyilvánul meg). Ha Kelet-Németország ma független ország lenne, akkor jó eséllyel Magyarországhoz hasonló illiberális rezsim lenne.

1. ábra. A 2024-es németországi európai parlamenti választások eredményei (az árnyalatok/mintázatok az adott terület relatív győztesét jelzik); forrás: a német szövetségi választások lebonyolításának felelőse.

Az átlagpolgárok kultúrája azért is különösen releváns, mert valószínűsíti azt is, hogy az eliték (a jogi hivatásrendek és a politikusok) miként viselkednek az adott országban. Az átlagpolgárok kulturális vonásai ugyanis különböző csatornákon keresztül befolyásolják az elit viselkedését: (1) Választások: az átlagpolgárok a választásokat felhasználhatják az illiberális viselkedés és retorika megbüntetésére. Vagy ellenkezőleg: adott esetben díjazhatják az erős embert, aki az igazságosság nevében átlép a jogállami eljárásokon.²¹ (2) Tüntetések: az átlagpolgárok demonstrációkon keresztül állhatnak ki a liberális demokrácia (vagy annak aspektusai: bírói függetlenség, szólásszabadság, gyülekezési szabadság, akadémiai szabadság) mellett. (3) Jogi lépések: átlagpolgárok felhasználhatják a jogrendszert a jogsértő cselekmények jogi úton történő megtámadására (például az önkényes rendőri magatartás elleni bíróság előtti eljárásokkal). (4) Szocializáció és informális nyomás: a bírák, az ügyvédek, az ügyészek, a rendőrök és a közigazgatási hivatalnokok beágyazódnak a társadalom egészébe (szocializáció), és informális elvárásokkal is szembesülnek (családi nyomás vasárnapi ebédnél stb.), vagyis az átlagpolgár jogi/politikai kultúrája befolyásolni tudja, hogy ők miként reagálnak a politikusok jogállamsértő tevékenységére.²² Mindig akad néhány politikus, aki szeretne túllépni a liberális demokrácia alapelvein, de a kérdés az, hogy a jogi szakemberek/hivatalnokok és az egyszerű állampolgárok megengedik-e ezt nekik.

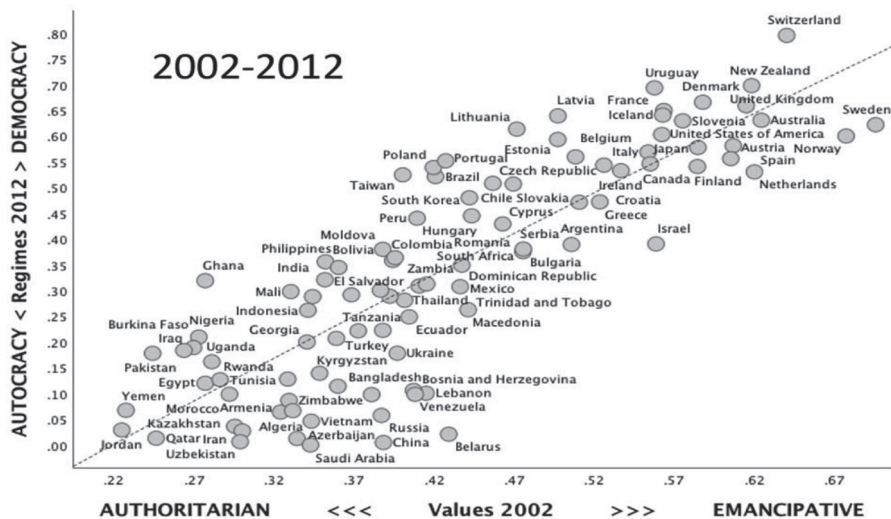
Kizárólag az illiberális politikusok cselekedeteire és retorikájára vagy az általuk végrehajtott konkrét jogi és alkotmányos változtatásokra összpontosítani olyan, mintha csak a jéghegy csúcsát szemlélnénk. Ezek az események kétségtelenül jobban láthatók, és gyakran dominálják a híreket (sőt, a jogászok egyébként is általában a hivatalos aktusokra koncentrálnak munkájuk során). Mégis ez a fajta szűk látókör vakká tesz bennünket a mögöttes probléma mélyebb, kulturális természetére. Azok a tényezők, amelyek végső soron a mai helyzetünkhöz vezettek, nem nyilvánvalóak, és talán kényelmetlenebb is velük szembenézni, mint az illiberális erős emberek (egyébként tényleg szörnyű) cselekedetein sajnálkozni. Az átlagpolgárok jogi és politikai kultúrája magyarázza jelentős részben az eróziót. Vagyis az erózió ott történik meg, ahol az átlagpolgárok *kulturális immunrendszere* az illiberalizmussal szemben gyenge, vagy ami még ennél is rosszabb, a liberális demokrácia értékeivel ellentétes. Ez a tézis nem erkölcsi értéktétel;²³ hanem csupán egy szociológiai megfigyelést rögzít az átlagpolgárok bizonyos kulturális vonásairól (hiedelmeiről,

²¹ Mivel a választásokon keresztüli csatorna talán a legfontosabb mind közül, ezért nem alkalmazom ebben a tanulmányban az „átlagemberek” („ordinary people”) kifejezést, és helyette az „átlagpolgár” („ordinary citizen”) terminológiát preferálok. Egy példa az „átlagemberek” terminológiára, az enyémhez hasonló kulturális érvekkel Christian WELZEL – Ronald INGLEHART: „The Role of Ordinary People in Democratization” *Journal of Democracy* 2008/1. 126–140.

²² Emiatt az ügyvédek szakmai etikai szabályaira történő összpontosítása csak nagyon korlátozott hatással lesz a demokrácia ellenálló-képességére. Az optimistább nézetéért lásd Scott L. CUMMINGS: „Lawyers in Backsliding Democracy” *California Law Review* 2024. 513–623.

²³ Vö. KAZAI Viktor Zoltán: „Blaming the People is not a Good Starting Point: a reflection on Prof. Weiler’s editorial” *Verfassungsblog* 2020. augusztus 8., <https://verfassungsblog.de/blaming-the-people-is-not-a-good-starting-point/>.

2. ábra. Az emancipatív értékek és a demokrácia minősége közötti összefüggés²⁴

attitűdjeiről, érzelmeiről és tipikus viselkedéséről),²⁵ amelyek növelhetik annak valószínűségét, hogy illiberális rezsim alakul ki a posztoszocialista országokban.

Welzel egy empirikus tanulmányban meggyőzően bizonyította, hogy bizonyos kulturális vonások (amelyeket a World Values Survey mért) előrejelezhetik a demokrácia minőségét (amit a V-Dem Liberális Demokrácia Index mér) egy országban.²⁶ A 2. ábra szemlélteti ezt az erős korrelációt. A további kutatások az ok-okozati összefüggés irányát is tisztázták: elsősorban a kultúra befolyásolja a demokrácia minőségét, a fordított okozati összefüggés sokkal gyengébb.²⁷ Az erózió akkor a

²⁴ Az ábra eredeti megjelenése: WELZEL (11. lj.) 999.

²⁵ A fogalmi tisztánlátás érdekében: A hiedelmek a tényekkel kapcsolatos kognitív elemek (pl. „a rendőrök általában korruptak”, „a törvények nem szolgálják a közérdeket”), az attitűdök viszonylag stabil internalizált vélemények (más néven értékek, pl. „elfogadható/kívánatos, ha a politikusok nyomást gyakorolnak a bírákra”, „az alapvető jogokat csak azoknak kell biztosítani, akik megérdemlik”), az érzelmeik olyan affektív elemek, amelyek a viselkedést befolyásolhatják (pl. érzelmi reakciók, mint a düh/ellenszenv, amikor az emberi jogokról beszélünk), a társadalmi viselkedés pedig az, amit a polgárok ténylegesen tesznek (pl. „ha komoly vitám van a szomszédommal, bírósághoz fordulok”). A jogi kultúra fogalmához magyarul lásd H. SZILÁGYI István: „Jogi kultúra” in JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SULYOK Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Jogsociológia rovat, rovat szerkesztő: BENCZE Mátyás), 2023, <http://ijoten.hu/szocikk/jogi-kultura>; FEKETE Balázs: „A kortárs jogi kultúra fogalmának eredete. Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról” in H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1867–2017* (Budapest: Pázmány Press 2018) 123–144.

²⁶ WELZEL (11. lj.) 1007–1009.

²⁷ Damien Ruck [et al.]: „The Cultural Foundations of Modern Democracies” *Nature Human Behaviour* 2020. 265–269. <https://doi.org/10.1038/s41562-019-0769-1>, külső. 265: „Arra jutottunk, hogy a sokféleség iránti nyitottság kulturális értékei előrejelzik a demokrácia felé való elmozdulást, illetve hogy az alacsony intézményi bizalommal rendelkező nemzetek hajlamosak a politikai instabilitásra”.

legvalószínűbb, ha eltérés vagy „feszültség” van az átlagpolgárok kultúrája és a demokrácia formális intézményei között. Bár nem lehetetlen fenntartani a liberális demokráciát kedvezőtlen kulturális alapvonásokkal, ez kétségtelenül kihívást jelent (ezekben a helyzetekben a külső támogatás, például az EU részéről döntő fontosságú), és ezek az országok továbbra is érzékenyebbek a demokratikus visszaesésre.²⁸

1. 3. AZ ILLEGALITÁS KULTÚRÁJA

A jogállamiság és a demokrácia eróziója többnyire nincs beprogramozva az illiberális rendszerek jogrendszerébe (azaz nem feltétlenül következik a törvényeikből).²⁹ Ezeknek a rezsimeknek ugyanis lényeges jellemzője a „hihető letagadhatóság” („plausible deniability”),³⁰ ami azt jelenti, hogy nem alkalmaznak nyílt és brutális elnyomási módszereket, és a jogrend is a legtöbb esetben a nyugati alkotmányosság határain belül marad (néhány kivétellel, amelyek az erózióknak csak kis részét magyarázzák). Nincs olyan jogszabály, amely kifejezetten kizárná az ellenzékét a választások megnyeréséből, de számos piszkos és *többnyire illegális* trükk (kampányfinanszírozási törvények egyoldalú alkalmazása, állami propagandagépezet, a titkosszolgálatok használata ellenzéki politikusokkal szembeni kémkedésre, a választókerületi határokkal való manipuláció, az ügyészségi fellépés hiánya a kormányközeli személyek által elkövetett bűncselekmények esetén stb.) egyensúlytalanná és tisztességtelenné teszi a politikai versenyt.³¹

Egyes törvények nyilvánvalóan alkotmányellenesek, de a hatalom által elfoglalt alkotmánybíróságok nem hajlandók megállapítani ezt;³² bizonyos cselekmények egy-

tásra. Emellett a demokratikus intézmények jelenléte nem jelzett előre érdemi változásokat a mért kulturális értékekben. Ezek az eredmények más tényezők figyelembevételével is érvényesek, beleértve az egy főre jutó bruttó hazai összterméket és a nemzetek közötti, a közös kulturális származásból adódó függetlenség hiányát. A kulturális értékek inkább vezetnek a demokrácia kialakulásához, mintsem követik azt.”

²⁸ A régi demokráciáknak nagyobb esélyük van arra, hogy külső segítség nélkül is ellenálljanak az erózióknak; de még ha szükségük is lenne külső segítségre, ugyan ki tudna segíteni nekik?

²⁹ A liberális demokrácia intézményeinek formális és informális elemeinek kapcsolatáról lásd JAKAB András: „Informal Institutional Elements as Both Preconditions and Consequences of Effective Formal Legal Rules. The Failure of Constitutional Institution-Building in Hungary” *American Journal of Comparative Law* 2020/4. 760–800., <https://doi.org/10.1093/ajcl/avaa031>; Edit ZGUT: „Informal Exercise of Power: Undermining Democracy under the EU’s Radar in Hungary and Poland” *Hague Journal of the Rule of Law* 2022. 287–308., <https://doi.org/10.1007/s40803-022-00170-0>.

³⁰ ERICA FRANTZ – ANDREA KENDALL-TAYLOR: „The Evolution of Autocracy: Why Authoritarianism Is Becoming More Formidable” *Survival* 2017/5. 57–68., <https://doi.org/10.1080/00396338.2017.1375229>.

³¹ Másképpen fogalmazva: „szabad, de nem tisztességes” választások, lásd (a kifejezés kifejezett használatával, de részletesen leírva a jelenséget) EBESZ/ODIHR Korlátozott választási megfigyelő misszió zárójelentése a 2018. április 8-i magyarországi országgyűlési választásokról, <https://www.osce.org/files/f/documents/2/b/391616.pdf>.

³² Az Alkotmánybíróság által saját mulasztásainak igazolására alkalmazott különféle döntéseket késleltető, elkerülő vagy kifűró technikákról lásd LÁNCOS Petra Lea: „Passivist Strategies Available to the Hungarian Constitutional Court” *Heidelberg Journal of International Law (ZeäRV)* 2019. 971–993.

értelműen bűncselekménynek minősülnek, a szintén elfoglalt ügyészség mégsem tesz lépéseket.³³ Ebből következően az ilyen cselekmények jogellenességét gyakran csak nemzetközi és/vagy szupranacionális bíróságok állapíthatják meg, amelyek eltérő, szűkebb jogellenesség-fogalmak mentén működnek (az EJEB és az EUB nem általános fellebbviteli bíróságként funkcionálnak).

Az EJEB és az EUB Lengyelország (2015 után), illetve Magyarország (2010 után) ellen indított ügyek magas száma jól illusztrálja ezt.³⁴ A belső jogrendekben a formális jogi szabályok változásai többnyire csupán eljárási lehetőségeket nyitnak meg (vagy személyi változásokat tesznek lehetővé) annak érdekében, hogy a materiálisan továbbra is jogellenes cselekmények gyakorlatilag lehetővé váljanak. Vagyis a demokráciát és a jogállamiságot aláásó illiberális rendszerek által elkövetett problémás cselekmények többsége valójában jogellenes marad, akár hazai, akár uniós, akár nemzetközi jogi szempontból. Mindez az „illegális kultúráját” tükrözi az ilyen intézkedésekről döntő politikusok, az ilyen intézkedéseket végrehajtó tisztviselők (bürokraták) és az ilyen intézkedéseket eltűrő (vagy esetleg még bátorító) átlagpolgárok részéről.³⁵

Az illegális kultúrájának eredete – fakadjon az akár a polarizációból, akár a történelmi örökségből vagy más tényezőkből – vita tárgyát képezi, de az valószínűleg különböző összetevők kombinációjából származik. Ennek megfelelően ez az illegálitási kultúra egy erőzítő megkönnyítő tényezőnek tekintendő, amely összeköti a két másik tényezőt (a polarizációt és a szocialista örökséget). Analitikus szempontból akár a két másik tényező részének is lehetne tekinteni, de a jelen tanulmány központi kérdése (ti. forradalmi vs. jogszerű helyreállítás) vonatkozásában kulcsfontosságú jelentősége miatt külön harmadik tényezőként kezelem.

2. A KIFELÉ VEZETŐ ÚT – JAMES BOND-TÍPUSÚ FŐGONOSZOK ÉS AZ IGAZI ELLENSÉG

A demokratikus erőzióról szóló diskurzus a posztszocialista országokban gyakran túlzottan a politikai vezetőkre összpontosít. E vita alapján azt is hihetnénk, hogy ezek a rezsimek kizárólag olyan személyek miatt jöttek létre, mint Jaroslaw Kaczyński vagy Orbán Viktor, ez azonban tévedés. Ilyen típusú politikusok mindig is léteztek minden országban. A valódi kérdés inkább az, hogy Orbánnak és

³³ Lásd ERDÉLYI Katalin: „Elszabotált nyomozások: 20 fontos ügy, ami megakadt az ügyészségen” *Átlátszó* 2021. szeptember 16., <https://atlatszo.hu/kozpenz/2021/09/16/elszabotalt-nyomozasok-20-fontos-ugy-ami-megakadt-az-ugyeszsegen/>.

³⁴ Ennek (döntés elmulasztása) egyik konkrét alkotmánybírósági példájához lásd CHRONOWSKI Nóra – VINCZE Attila: „The Hungarian Constitutional Court and the Central European University Case: Justice Delayed is Justice Denied: Decision of the Hungarian Constitutional Court of 6 July 2021 and the Judgment of the ECJ of 6 October 2020, Case C-66/18” *European Constitutional Law Review* 2021, 1–19., <https://doi.org/10.1017/s1574019621000407>.

³⁵ A saját magyarázatomtól eltérően érvel, és jobban hangsúlyozza formális jogi szabályok erőzítésében betöltött szerepét Kim Lane SCHEPPELE: „Autocratic Legalism” *University of Chicago Law Review* 2018. 545–583.

Kaczyńskinak *miért sikerült* erodálnia liberális democráciát. Ők a politikai piac kínálati oldalát képviselik,³⁶ de a diskurzus jórészt figyelmen kívül hagyja a keresleti oldalt (azaz az átlagpolgárokat): Orbán és Kaczyński valójában olyan politikai vállalkozók, akik a már meglévő lehetőségstruktúrákat használták ki. A jelen írás 1. pontjában található elemzés fényében a hangsúlyt a politikai szereplőkről most ezeknek a mögöttes megkönnyítő tényezőknek a vizsgálatára helyezem át. Először is, a „mit tegyünk” címszó alatt újra megvizsgálom az első fejezetben említett három tényezőt. Másodszor, a „mit ne tegyünk” címszó alatt kitérek arra, a jelenleg leginkább vitatott kérdésre, hogy miként lehet helyreállítani a liberális democráciát a lengyel és a magyar illiberális rezsim után. Ez magában foglalja annak értékelését, hogy a jogfolytonosság megszakítása megfelelő-e ilyen helyzetekben.

2. 1. MIT TEGYÜNK?

A kulturális tényezők *lassan* változhatnak vagy átfogó tektonikus mozgások (lásd fentebb Welzel), vagy az intézmények stratégikus tervezése révén.³⁷ Az első folyamatosan történik magától (és szerencsére a liberális democráciának kedvez), a második pedig okos intézményépítéssel tudatosan módosítható (és ezért a Böckenförde-paradoxon a maga rövid eredeti formájában legalábbis pontatlan).³⁸

(1) *Polarizáció.* Az arányos választási rendszerek általában kevésbé polarizálnak, mivel jellemzően koalíciókötésre kényszerítik a politikai pártokat, ami kompromisszumokat tesz szükségessé.³⁹ A polarizáló politika azonban még egy arányos rendszerben is előfordulhat. A preferenciális választási rendszerek különösen hatékonyak a szélsőségesek elleni küzdelemben.⁴⁰ Emellett különböző választási technikákat,

³⁶ Nem tagadom, hogy a kínálati oldal változásai *is* hozzájárulnak az erőzítőhöz (lásd pl. Larry M. BARTELS: *Democracy Erodes from the Top*, Princeton University Press 2023), de a keresleti oldal egy-szerre lényeges a jelenlegi helyreállítási kérdésekben mint megkönnyítő tényező, és ezt a helyreállítási diskurzusban figyelmen kívül hagyják (vagy nagyon idealisztikusan ábrázolják).

³⁷ Ezeket a döntéseket politikai döntéshozók hozzák. Az intézményi kultúra több fajta vezetői befolyásról lásd Martin KRYGIER: „The Challenge of Institutionalisation: Post-Communist ‘Transitions’, Populism, and the Rule of Law” *European Constitutional Law Review* 2019. 544–573., kül. 551–554. és 563. (Philip SELZNICK intézményekre foglalkozó munkásságára hivatkozva), <https://doi.org/10.1017/s1574019619000294>.

³⁸ Böckenförde pesszimista meglátása szerint a liberális demokrácia „olyan feltételek mellett virágzik csupán, amelyeket önmaga nem tud garantálni” (Ernst-Wolfgang BÖCKENFÖRDE: *Staat, Gesellschaft, Freiheit* [Frankfurt aM: Suhrkamp 1976] 60.). Ez a tézis azonban figyelmen kívül hagyja annak lehetőségét, hogy egy alkotmány kulturális kontextusát lassan alakítsák (részben az okosan megtervezett jogi szabályok révén). Az alkotmányjog a politikai élet vezérfonala (Acemoglu és Robinson optimista fogalmazása szerint), ami ha jól megtervezett, a politikai kultúra *hosszú távú* alakítója lehet. Lásd DAREN ACEMOGLU – JAMES ROBINSON: *Miért buknak el nemzetek?* (Budapest: HVG 2013).

³⁹ Andrew REYNOLDS: *Designing Democracy in a Dangerous World* (Oxford: Oxford University Press 2010).

⁴⁰ Rosalind DIXON – Anika GAUJA: „Australia’s Non-populist Democracy?” in Mark GRABER – Sanford LEVINSON – Mark TUSHNET (szerk.): *Constitutional Democracy in Crisis?* (Oxford: Oxford University Press 2018) 395., <https://doi.org/10.1093/law/9780190888985.003.0001>.

például a negatív szavazatot vagy a megosztható szavazatot is szokták javasolni a polarizáció mérséklésére vagy visszafordítására.⁴¹ Az erózió idejére az alkotmánybíróságoknak az tanácsolható, hogy kerüljék a kulturálisan megosztó témákat, és inkább eljárási vagy más, nem megosztó okokból (pl. a következetes ítélkezési gyakorlatra hivatkozva) döntsék el a jogeseteket. Ha elkerülhetetlen a kulturálisan megosztó indokokon alapuló döntés, akkor a kiegyensúlyozott kompromisszumos megoldások tanácsosak (pl. a szükségességi-arányossági tesztek jól alkalmazhatók ebben a körben).⁴² A cél tehát ne a „kulturharc” megnyerése legyen, hanem inkább a politikai és jogi *közbeszéd* fokozatos irányítása egy kevésbé megosztó állapot felé, annak érdekében hogy a demokratikus rotáció ismét zökkenőmentesen működhessen.⁴³ Az alkotmányjog technikai és jogászias nyelvezete általában hatékonyabb ennek elérésében, mint a politikai ideológiákban gyakran használt érzelmileg fűtött nyelvezet.⁴⁴

(2) *Szocialista örökség.* Ami a szocialista hagyatékot illeti, az állampolgárok és a kormány közötti interakcióban bekövetkező „utcai szintű” változások hosszú távon valószínűleg nagyobb hatással lesznek a liberális demokrácia kultúrájának kialakulására, mint mondjuk az alkotmánybíróságokra vonatkozó kifinomult jogi részlet-szabályok.⁴⁵ A mindennapi tapasztalatok mélyebben formálják a polgárokat, mint az államszervezet felsőbb szintjeihez kapcsolódó absztrakt elvek. Néhány szemléletes példa:⁴⁶ (a) Az automatikus sebességmérő kamerák (a traffipaxszal elbújó, majd cinikus mosollyal előbukkanó, bírságot kiállító rendőrök helyett) azt az üzenetet közvetítik, hogy a szabályszegések automatikusan büntetéshez vezetnek („a jog uralma, nem az embereké”). (b) A rendőrökön lévő testkamerák önfegyelemre készítetik a hatóságot, és biztosítják az állampolgárokat arról, hogy nincsenek kitéve önkényes rendőri magatartásnak. (c) Az adóhatóságok világos és érthető, egyszerű kommunikációja (hogy ne legyen szükség a levelezés megértéséhez könyvelőre vagy ügyvédre) segít a polgároknak abban, hogy ne érezzék magukat a kormány tehetetlen alattvalóinak egy Franz Kafkára emlékeztető eljárás során. (d) Ha a szülők és a pedagógusok megválaszthatják az iskola igazgatóját, kevésbé érzik magukat alárendeltnek a kormánnyal szemben (ellentétben azzal, hogy a minisztérium

⁴¹ Martin GREGOR: „The Optimal Ballot Structure for Double-Member Districts” (2013) *CERGE-EI Working Paper Series* No. 493; Dodge CAHAN – Arkadii SLINKO: „Electoral competition under best-worst voting rules” *Social Choice and Welfare* 2018. 259., <https://doi.org/10.2139/ssrn.2347118>.

⁴² JAKAB András: „Sechs Alternativen zur Verhältnismäßigkeitsprüfung in der Grundrechtsdogmatik” *Europäische Grundrechte-Zeitschrift* 2024. 204–218., kül. 207. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4823874>.

⁴³ A kulturharcokról mint a kulturális polarizáció megnyilvánulásairól lásd Kovács Eszter (szerk.): *Culture Wars in Europe* (Illiberalism Studies Program The Institute for Russian, European and Eurasian Studies The George Washington University: 2023), <https://doi.org/10.53483/mold8941>.

⁴⁴ Arról, hogy az alkotmányjog hogyan szelidíti meg a politikai konfliktusokat nyelvük megváltoztatásával lásd JAKAB András: *Az európai alkotmányjog nyelve* (Budapest: NKE 2016) 17–24.

⁴⁵ Hálás vagyok Györy Csabának, hogy felhívta a figyelmemet Michael Lipskyre, akitől az „utcai szintű” („street-level”) kifejezést vettem át: Michael LIPSKY: *Street-Level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Services* (Russell Sage: 1980), <https://doi.org/10.1177/003232928001000113>.

⁴⁶ Empirikus kutatás tárgya kellene hogy legyen, hogy az alábbi különféle mindennapi élethelyzetek milyen jelentőséggel bírnak a kultúra lassú formálásában (illetve, hogy használhatók-e erre más releváns módszerek).

vagy valamilyen központosított intézmény nevezi ki az iskolaigazgatókat). (e) Noha az egyetemi autonómia nem mindig vezet optimális igazgatási hatékonysághoz (bár átlagosan valószínűleg nincs rossz hatékonysági teljesítményük), annak garantálása mégiscsak kulcsfontosságú egy ország szellemi elitje körében az önkormányzatiság kultúrájának előmozdítása érdekében. (f) A falusi vagy kistérségi népszavazások ugyan nem mindig eredményeznek optimális döntéseket (bár átlagosan valószínűleg még mindig jobbak, mint a központosított döntések), felhatalmazzák a polgárokat arra, hogy helyi ügyekben hallassák a hangjukat. A helyi cselekvőképesség érzése aztán áterjedhet az országos politikára is. (g) A szóbeli (egyetemi vagy érettségi) vizsgák megszüntetése, az írásos vizsgák anonimizálása (kódokkal azonosítása a nevek helyett) és az írásos vizsgák javításának külső ellenőrzése (brit terminológiával: „external moderation”), ahol az osztályzatokat nem befolyásolja a külső megjelenés vagy a tanárokkal való személyes kapcsolat (mind az egyetemeken, mind az érettségien), „normálisabbá” vagy „természetesebbé” tenné a meritokráciát a fiatalabb generációk és szüleik szemében. Ez hasonló elvárásokat támaszthatna a munkaerőpiacon és az állami tisztviselők magatartásával szemben.

(3) *Az illegalitás kultúrája.* Végső soron a legalitás fenntartása hasznos az illegalitás kultúrája ellen. Ez részben az illiberális rendszerek által nem alkalmazott jogi normák tisztességes és egyenlő végrehajtását jelenti. Például ez magában foglalná az ilyen rezsimekhez kapcsolódó fehérgalléros bűnözők felelősségre vonását. Ez azt is jelenti továbbá, hogy önmérsékletet kell tanúsítani bizonyos olyan jogsértésekkel kapcsolatban, amelyek rövid távon hasznosnak tűnhetnek az *ancien régime* maradványai elleni küzdelemben.⁴⁷ És a legfontosabb, hogy mivel a (kelsen értelemben vett) forradalmak fogalmilag illegálisak, ezért kulturális áruk van. A következő cím alatt az érvelésnek ezt az utolsó részét fogom kifejteni a „mit ne tegyünk” címszó alatt.

2. 2. MIT NE TEGYÜNK?

Ha az erőzió okaival kapcsolatban tévedünk, akkor jó eséllyel a javasolt megoldások is hibásak lesznek. Vagyis ha azt feltételezzük, hogy elsősorban egyetlen gonosz személy vagy egyetlen politikai szervezet felelős az erőzióért, akkor az ő legyőzésük (egy heroikus harcban) látszólag happy endhez vezethetne. Sajnos azonban a valóság összetettebb, mint egy James Bond-film. Orbán és Kaczyński nem James Bond-típusú főgonoszok, akiknek legyőzése garantálná a happy endet. Sikerüket bizonyos kulturális tényezők (például a polarizáció, a posztszocialista társadalmak öröksége és az illegalitás kultúrája) teszik lehetővé, amelyeket a kérdéses vezetők bukása után az újjáépítési folyamatban *fokozatosan* vagy javíthatunk, vagy ronthatunk.

⁴⁷ A tudatos kommunikáció is kulcsfontosságúnak tűnik egy ilyen stratégia sikeréhez. Az önmérsékletet kifejező döntéseket jól meg kell indokolni, és kommunikálni kell az átlagpolgároknak, a kormány legradikálisabb támogatóit is beleértve, mert ellenkező esetben menekülésként vagy gyávagságként foghatják fel őket. Hálás vagyok Barbara Grabowska-Moroznak ezért a gondolatért.

Ha a legyőzésük során tovább rontunk a kérdéses kulturális tényezőkön, akkor azt kockáztatjuk, hogy ugyan megnyerjük a csatát, de elveszítjük a háborút. Néhány éven belül ugyanis egy újabb populista vezető bukkanhat fel, aki ismét szétzilálhatja a liberális demokráciát. Lényeges, hogy ne feledjük, hogy a probléma az átlagpolgárok kultúrájában rejlik. Ha a megosztó schmitti retorikán keresztül fokozzuk a polarizációt, vagy elnézzük az illegális kormányzati lépéseket (például a jogilag független intézmények jogszerűtlen visszafoglalását) az antidemokratikus ellenféllel való küzdelem jegyében, azzal tovább gyengítenénk a liberális demokrácia kulturális infrastruktúráját. Valójában a forradalmi eszmék (kelsen értelemben) maguk is a polarizáció tünetei. A liberális politikai erők (és tudósok) egy része sajnos maga is a polarizáció spiráljába esik.⁴⁸

Nem állítom, hogy a jogszabályok megsértése a jogállamiság megszilárdítása érdekében mindig eleve tabu vagy önellentmondás lenne. Két lényeges szempontot azonban figyelembe kell venni: (1) az ilyen akcióknak áruk van, és (2) ha az erózió egyik fő oka épp a szükséges jogi kultúra hiánya volt, akkor – hacsak nem egy kemény diktatúrával van dolgunk, ami nem áll fenn Magyarország vagy Lengyelország tekintetében – az ilyen lépések valószínűleg végső soron inkább kontraproduktívak (*vagyis nem éri meg az árukat*), és tovább erősítik az illegalitás kultúráját.⁴⁹

Ahogy James Madison megjegyezte, az alkotmányok azon az elképzelésen alapulnak, hogy az emberek természetüknél fogva sem nem angyalok, sem nem démonok.⁵⁰ Az „adj nekem korlátlan hatalmat, és én a legkevésbé sem fogok visszaélni vele” ígérete ritkán végződik jól (bár a jogfolytonosság megszakításának sok híve valójában ezt implikálja), mert valamennyien gyarlók vagyunk. Nem szabad azt feltételeznünk, hogy az ellenfél táborában mindenki gonosztevő vagy buta bábu. Ha a közbeszédet a manicheista gondolkodás uralja (ahol „mi” vagyunk az erényesek, és „ők” a gonoszak), akkor a liberális demokrácia intézményei rendkívül sebezhetővé válnak. Lényeges ezért hangsúlyozni, hogy a gyűlölet logikája nem a politika eredendő természete, hanem inkább egy specifikus és igen káros politikai gyakorlat.⁵¹ A társadalomban uralkodó általános polarizációs hangulat kedvezhet ugyan egy

⁴⁸ Az amerikai jogtudománybeli valóságérzékelési polarizációról (*epistemological polarization*) lásd Gowder kiváló elemzését: Paul GOWDER: „The Dangers to the American Rule of Law Will Outlast the Next Elections” *De Novo Cardozo Law Review* 2020. 126–164.

⁴⁹ Részletesebben lásd JAKAB 2023 (1. lj.) IV.1.

⁵⁰ Madison eredetileg a kormányzatról beszélt, lásd *Federalist* Nr. 51: „Ha az emberek angyalok lennének, nem lenne szükség kormányzatra. Ha angyalok kormányoznának az embereket, akkor sem külső, sem belső ellenőrzésre nem lenne szükség a kormányzattal szemben. Egy olyan kormányzat kialakításakor, amelyet emberek működtetnek más emberek felett, a nagy nehézség a következő: először is képessé kell tenni a kormányzatot arra, hogy ellenőrizze a kormányzottakat; és a következő helyen kötelezni kell arra, hogy önmagát ellenőrizze.”

⁵¹ A politika nem elsősorban a hatalom megszerzéséről szól (schmittianus „mi vs. ők” harc), hanem a közjóról. Sajnos a különböző forradalmi javaslatok jelenlegi formájukban végső soron nem a közjót szolgálják: további polarizációhoz vezetnek – a népszavazások például a polarizációt fokoznák (lásd JAKAB 2023 [1. lj.] III.2.d), és várható társadalmi költségeik meghaladnák társadalmi hasznukat (lásd JAKAB 2023 [1. lj.] III.2.e). A borzasztóan unalmas, frusztráló, lassú és bonyolult jogi eljárások pedig még mindig a közjó megtalálásának viszonylag legjobb módját jelentik. Alternatívaként persze elképzelhető a filozófiai eszmecsere vagy az ökológ: sajnos a történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy jogi eljárások hiányában a gyakorlatban általában az utóbbi az, amit kapunk.

ilyen megközelítésnek, de az értelmiségieknek (például a jogászprofesszoroknak) kötelességük, hogy elkerüljék ennek súlyosbodását, és ideális esetben megpróbálják enyhíteni azt. A politikáról szóló diskurzus valójában magát a politikát alakítja: azzal, hogy nyilvánosan beszélünk a politikáról, potenciálisan befolyásoljuk is azt.

Az igazi ellenség, amely ellen Lengyelországban és Magyarországon harcolni kell, az a lengyel/magyar politikai és jogi kultúra. Természetesen jelentős különbségek vannak a liberális és az illiberális politikai erők között ezekben az országokban, és a liberálisok hajlamosak jobban tiszteletben tartani a liberális demokrácia elveit, mint az illiberálisok (tehát nem állítom, hogy a liberális és az illiberális erők ekvivalensek lennének). A konfliktus jó és rossz közötti harcként való ábrázolása azonban nem segít: erősíti a schmittianus ösztönöket, és (ami még fontosabb) ez a megközelítés ténszerűen is téves. A régi, intézményesült magyar ellenzéket korrupciós botrányok sújtják, sőt az is dokumentált, hogy együttműködik a kormányzó Fidesz párttal, ha az korrupciós ügyekben nekik kedvez.⁵² De azt is érdemes felidézni, hogy a lengyel alkotmánybíróság első illegális (és végül sikertelen) személyzeti átvételét („court-packing”) a lengyel liberális erők kísérelték meg 2015-ben, közvetlenül a PiS hatalomátvétele előtt (még ha kínosan udvariatlannak is érződik néha, hogy ezeket a *tényeket* nemzetközi jogállamisági konferenciákon is megemlítsük).⁵³ A liberális politikai erők is esendők, hiszen ők is saját átlagpolgáraik jogi és politikai kultúrájának termékei. Ezekben az országokban a liberális politikai erők bizonyos részei jobban hasonlítanak illiberális társaikra, mint azt hinnénk (vagy hinni szeretnénk). A liberális demokrácia sikerének igazi akadály a Lengyelországban tehát nem egyszerűen Kaczyński, és Magyarországon sem kizárólag Orbán Viktor. A probléma gyökere az egyes országok politikai és jogi kultúrájában rejlik.⁵⁴ Ha ezt elfogadjuk, akkor a liberális demokrácia helyreállításának forradalmi útja egyértelműen tévút.

⁵² Lásd Ács Dániel: „Egyre több a bizonyíték, hogy legalább három kerületben bűnszervezet üzemeltethette a parkolást” *444.hu* 2023. január 26., <https://444.hu/2023/01/26/egyre-tobb-a-bizonyitek-hogy-legalabb-harom-keruletben-bunszervezet-uzemeltethette-a-parkolast>.

⁵³ Marcin Szwed: „The Polish Constitutional Tribunal Crisis from the Perspective of the European Convention on Human Rights” *18 European Constitutional Law Review* 2022. 132–154 (133–135). <https://doi.org/10.1017/s1574019622000050>.

⁵⁴ Ez nem relativizálja az *ancien régime* törvénytelenégeit és adott esetben bűncselekményeit. Valójában ezeket épphogy büntetni kell, amint az eljárásjogi szempontból lehetséges – már csak a jogállami kultúra erősítése, pontosabban az illegális kultúrája elleni küzdelem érdekében is. Ez a törekvés azonban nem igazolja az illegális (forradalmi) cselekedeteket.

LÁTSZAT ÉS VALÓSÁG A JOGBAN – ÉRDEMES-E BELEOLVASNI EGY 1986-BAN MEGJELENT JOGSZOCIOLÓGIAI MUNKÁBA? **

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.3.04>

Azt a kérdést teszi fel a tanulmány, hogy érdemes-e ma kézbe venni Sajó András 1989-ban megjelent Látszat és valóság a jogban című monográfiáját. Noha több ellenérv is elképzelhető, a tanulmány amellel érvel, hogy a fenti kérdésre a válasz igen. Sajó 1986-ban megjelent munkája nélkül nem érthető meg a jogi kultúra mai állapota Magyarországon, mivel az olyan jellemzőket tár fel – jogi elidegenedés, a jogtudat szerkezete, a jogosultság-tudat defektusai vagy a büntetési hajlam skizofrén természete –, melyek ismerete nélkül a mai helyzetet nem lehetséges megfelelően vizsgálni. Különösen azért nem, mert a jogi elidegenedés és a jogosultság kultúra területén végzett kortárs kutatások számos egyezést mutatnak a négy évtizeddel korábbi állapotokkal. Továbbá, a napjaink jogszociológiájában a jogállam társadalmi alapjaira rákérdező kutatások is haszonnal forgathatják Sajó művét.

1. KÉRDÉSEK ÉS CÉLKITŰZÉSEK

A tudomány világában egyáltalán nem magától értetődő, hogy egy közel negyven éve megjelent kötet még ma is releváns. Az elmúlt évtizedekben egyre gyorsuló ütemben avulnak el a korábbi eredmények, köszönhetően a technológiai fejlődésnek és a minket körülvevő világ folyamatos változásának. Ez a jelenség még azt a kérdést is felveti, hogy – amennyiben nem történeti jellegű kérdésekkel foglalkozunk – van-e értelme vizsgálódásainkat a napi horizonton túlra is kiterjeszteni.

Sajó András 1986-ban megjelent *Látszat és valóság a jogban* (a későbbiekben: *Látszat és valóság*) című kötetének mai újraolvasásával kapcsolatban – a fentiekkel összhangban – számos kétely megfogalmazható. Többek között: a nemzetközi szinten jelentősen átalakultak a jogszociológiai kutatás keretei, az angol és észak-amerikai munkák kezdenek egyeduralkodóvá válni, és ezzel fogalomkészletük és

* PhD, tudományos főmunkatárs, ELTE TK JTI, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.; egyetemi tanár, ELTE ÁJK, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3. E-mail: fekete.balazs@tk.elte.hu.

** A tanulmány alapja egy 2022-ben a cardiffi Centre of Law and Society keretében szervezett workshopon tartott előadásom szövege, mely eddig még nem jelent meg angolul. Köszönettel tartozom Dave Cowannek és Agnieszka Kubalnak biztatásukért. Emellett köszönöm szépen Sajó Andrásnak, hogy elolvasta a kézirat első változatát, és véleményezte azt.

módszertanuk is fokozatosan domináns pozícióban kanonizálódik;¹ az előző folyamattal párhuzamosan a kvalitatív kutatási és elemzési módszerek kerülnek világszerte előtérbe – háttérbe szorítva a korábban bevetett kvantitatív megközelítéseket –, és ez nyilván jelentősen átformálja a kutatások fókuszát;² továbbá – a hazai kontextus irányából – Sajó műve szorosan kötődik a Kádár-korszak utolsó évtizedéhez, annak társadalmi, kulturális és politikai viszonyaihoz. Az nyilvánvaló, hogy a rendszerváltással ez a korszak egyszer és mindenkorra véget ért, 1989-ben egy új politikai és jogi berendezkedés kiépítése kezdődött meg. Egyáltalán nem biztos, hogy Sajó 1986-ban kiadott művének ma is van relevanciája, ezt adottnak venni meglehetősen problémás.

És mégis, elismerve az összes fenti felvetés jelentőségét, ebben a tanulmányban amellet szeretnék érvelni, hogy napjainkban is érdemes jogszociológusként Sajó 1986-os munkájával foglalkozni. Részben azért, mert sosem értettem egyet a kutatói jelenközpontúsággal, mely szerint a történeti kontextus csak elhanyagolható jelentőségű, és a rendelkezésre álló kortárs ismeretek képesek a jelen állapotát kielégítően magyarázni.³ Másrészt azt gondolom, hogy a magyar jogi kultúra – használjuk itt most ezt a kifejezést felszínes módon, mégis értve annak jelentését⁴ – még ha tagadhatatlanul is mindennapjaink kerete, teljesen biztosan nem érthető meg az előzmények ismerete nélkül.⁵ A rendszerváltás ugyan megszakította intézményi és jogszabályi szinten is a kontinuitást a kádári jogrendszerrel,⁶ de a jogot körülvevő

¹ Reprezentatív munkaként lásd: Patricia EWICK – Susan S. SILBEY: *The Common Place of Law: Stories from Everyday Life* (Chicago: The University of Chicago Press 1998) <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226212708.001.0001>; Susan S. SILBEY: „After Legal Consciousness” *Annual Review of Law and Social Science* 2005. 323–368., <https://doi.org/10.1146/annurev.lawsocsci.1.041604.115938>. Kortárs összefoglalásként pedig érdemes Marc Hertogh kritikai jogtudatkutatásról írt fejezetét elolvasni, lásd Marc HERTOIGH: *Nobody’s Law. Legal Consciousness and Legal Alienation in Everyday Life* (London: Palgrave Macmillan 2018) 65–83., <https://doi.org/10.1057/978-1-137-60397-5>.

² A részletes magyar nyelvű áttekintéshez lásd: FLECK Zoltán: „A kutatás elméleti háttere” in FLECK Zoltán et al.: *A jogtudat narratív értelmezése* (Budapest: ELTE Eötvös 2017) 11–108.

³ A jogi kultúrák jelenorientált kutatására kiváló példa Åse B. Grødeland és William L. Miller 2015-ben megjelent Anglia, Norvégia, Bulgária, Lengyelország és Ukrajna jogi kultúráit átfogó empirikus kutatások alapján bemutató munkája: Åse B. GRØDELAND – William L. MILLER: *European Legal Cultures in Transition* (Cambridge: Cambridge University Press 2015), <https://doi.org/10.1017/cbo9781107279407>.

⁴ David NELKEN: „Comparative Legal Research and Legal Culture: Facts, Approaches, and Values” *Annual Review of Law and Social Science* 2016. 45–62., <https://doi.org/10.1146/annurev-law-socsci-110615-084950>.

⁵ Különösen, ha a gyakori történelmi változások a jog és az állam megítélésére is döntő hatást gyakorolhatnak. Lásd: György GAJDUSCHEK: „The Opposite is True ... as Well’: Inconsistent Values and Attitudes in Hungarian Legal Culture: Empirical Evidence from and Speculation over Hungarian Survey Data” in Balázs FEKETE – Fruzsina GÁRDOS-OROSZ (szerk.): *Central and Eastern European Socio-Political and Legal Transition Revisited* (Fankfurt et al.: Peter Lang 2018) 41–56. <https://doi.org/10.3726/b11406>.

⁶ A rendszerváltás jogi dimenziójának áttekintéséhez lásd: András JAKAB – Péter TAKÁCS – Allan F. TATTHAM (szerk.): *The transformation of the Hungarian legal order 1985-2005: transition to the rule of law and accession to the European Union* (Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International 2007).

kulturális környezet – többek között attitűdök, értékek, cselekvések és szimbólumok – esetében hasonló diszkontinuitásról, egyszerűen a dolog természete miatt nem beszélhetünk. Pontosan ezért lehet fontos Sajó munkáját – mely kiemelkedik a kor-szak jogirodalmából – napjainkban is forgatni. Azért, hogy lássuk, honnan indul-tunk, és hova jutottunk vagy éppen nem jutottunk el.

E tanulmányban a fenti kérdést szeretném körüljárni. Elsőként röviden bemuta-tom a *Látszat és valóság* szerkezetét és kortárs szakmai fogadtatását. Ezt követő-en részletesebben megvizsgálom Sajó fő állításait a Kádár-kori jogtudatról, különös tekintettel a jogi elidegenedésre, az egyéni jogtudatra, a jogosultságtudatra, a bün-tetési hajlam skizofrén természetére és az egyéni autonómia védelmére. A tanul-mány lezárásaként pedig azt a kérdést teszem fel, hogy a korábbiaknak mi a kor-társ relevanciája, és – talán nem meglepő módon – amellet érvelek, hogy van ilyen.

2. A LÁTSZAT ÉS VALÓSÁG DIÓHÉJBAN ÉS KORTÁRS KONTEXTUSBAN

A *Látszat és valóság* nem tartozik a legrövidebb jogszociológiai munkák közé, mintegy négyszáz oldal, beleértve a jegyzeteket és az irodalomjegyzéket. Fontos megjegyezni, hogy a nyolc fejezetből formai értelemben hat tekinthető *hard core* tudományos munkának, az első és a záró fejezet – noha témája természetesen jog-szociológiai – irodalmi jellegű. Ez nem meglepő, ismerve a szerzőnek a nyolcvanas évektől kibontakozó írói munkásságát.⁷

Az első fejezet a Jogszociológus, a Bíró és a Törvényhozó beszélgetését mutat-já be, és akörül forog, hogy a jog szociológiai kutatása mit és mennyiben tud hoz-zátenni a jog működésének megértéséhez. Semmi szokatlan sincs abban, hogy a jog „hivatalos” képviselői kételkednek. Az utolsó – szintén irodalmi jellegű – feje-zet pedig a Mester és a Jogszociológus párbeszéde, ahol a Jogszociológus a Mester cinikus és nihilista megjegyzéseivel szemben védelmezi a jog eszméjét és szerepét a társadalom működésében. Mindkét fejezet olyan kérdésekről szól, melyek tudo-mányos érvekkel is megvitathatóak – a jog működésének gyakorlatiasságát kiegészítve – azonban az irodalmi megformálás, különös tekintettel a dialogikus jellegre szemben a (jog)tudomány hagyományosan monologikus természetével, megköny-nyíti e kérdések és problémák tematizálását és azok diszkurzív jellegének⁸ felisme-rését. Könnyen lehet, hogy az olvasó bizonyos pontokon a Jogszociológus, más kér-dések kapcsán pedig más szereplők álláspontjával tud inkább azonosulni. Ez pedig elindíthatja az egyes kérdések kapcsán a reflexív és kritikai megértés formálódá-sát ráébresztve ezzel arra az olvasót, hogy a tudományos problémák megoldása –

⁷ Sajó András: *Karácsonyi merénylet* (Budapest: Magvető 1979); Sajó András: *Terven felüli regény* (Budapest: Magvető 1982); Sajó András: *Útmutató az elkárhozáshoz* (Budapest: Kozmosz 1982); Sajó András: *Emlékezet nélkül* (Budapest: Skiz 1991); Sajó András: *Karácsonyi és más merényletek* (Budapest: Universitas 1996).

⁸ Vö: Clifford GEERTZ: „Thick Description: Towards an Interpretive Theory of Culture” in Clifford GEERTZ: *The Interpretation of Cultures* (New York: Basic Books 1973) 310–323.

a tudományos tudás ismerete mellett – személyes döntéseket és azokból kiformálódó állásfoglalást is igényel.

A kötet további hat fejezete egyes jogszociológiai kérdéseket jár körül. E fejezetekre általában jellemző a magas szintű tudományos kifejtés, beleértve a kortárs nyugati jogszociológia eredményeinek bevonását. A tudományos tárgy mellett sem kerülheti el az olvasó figyelmét, hogy azok megformálása itt-ott kilép a hagyományos tudományos megfogalmazás keretei közül – például van olyan fejezet, melyben a polgári jog szabályozási problémái kapcsán footballhasonlatokat olvashatunk. vagy a hetedik fejezet címe (*Hiedelemvilágok – A törvény kapuján innen*) egyértelmű utalás Kafka *A per* című regényére, és ezzel erős paratextust teremt a konklúzióknak, beleszöve azokat a közép-európai irodalom egyik jelentős irodalmi hagyományába⁹ – és könnyedebb, inkább irodalmi nyelvezetre vált át. Ezek a megoldások teszik a *Látszat és valóságot* egy „átlagos” tudományos munkánál – még ma is – jobban és könnyebben olvasható művé.

E fejezetek témáiból kirajzolódik a jogszociológia egy lehetséges problématerképe a kádári Magyarországon. Ez nagy vonalakban így vázolható: (i.) jog és valóságkép-teremtés, azaz hogyan teremti meg a jog a minket körülvevő világ viszonyait – (ii.) a polgári jog működése egy szocialista társadalom keretei között – (iii.) az adminisztratív jogalkotás szerepe a gazdaság szabályozásában – (iv.) a büntetőjogi minősítés szociológiai és kritikai elemzése – (v.) rend és anómia – (vi.) jogtudat és jogi elidegenedés. Ezek a témák nyilvánvalóan erősen kor- és kontextuskötöttek, például a beruházásra vonatkozó szocialista szabályozás napjainkban már biztosan nem releváns, de még ezt figyelembe véve is olyan impresszív kutatói érdeklődést tükröznek, mely egyenrangú a kortárs nyugati munkákkal.¹⁰

A *Látszat és valóság* fogadtatása kapcsán elsőként ki kell emelni, hogy a szerző e művéért 1987-ben Akadémiai Díjat kapott. Az Akadémiai Díj a magyar tudomány világában mindig is az egyik legrangosabb elismerésnek számított, és odaítélése azt jelzi, hogy Sajó sok szempontból a bevett tudományosság alapvetésétől eltérő szemléletét és nézeteit értékelte az Akadémia jogtudományi közege – nem szabad e ponton elfelejteni, hogy a szerző ebben az időszakban az MTA Jogtudományi Intézetében dolgozott – vagy legalábbis azok, akik e díj odaítélésére javaslatot tettek. Ha még azt a díjak kapcsán közszájon forgó vélekedést is figyelembe vesszük, hogy „a díjakat nem kapjuk, hanem azokat adják”, akkor akár szimbolikus üzenetet is beleláthatunk abba, hogy 1987-ben egy kifejezetten nem a széles körben szentesített fogalmi keretben dolgozó, nem kevés intellektuális autonómiáról tanúságot tevő jogszociológiai munka nyerte el ezt a díjat.

A kötetről megjelentését követően négy – rövidebb és hosszabb – recenzió jelent meg. Érdekesség, hogy három ezek közül szakmai folyóiratban – *Jogtudományi*

⁹ Lásd részletesen: NAGY Tamás: „Szövegutcaikon: séták A fűtővel, Máraival & Co” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – NAGY Tamás (szerk.): *Iustitia mesél. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2012) 73–74.

¹⁰ Reprezentatív munkaként megemlíthető a KOL kutatásokat megalapozó kötet a hetvenes évekből: Adam PODGÓRECKI – Wolfgang KAUPEN – Jan van HOUTTE – Paul VINKE – Berl KUTCHINSKY: *Knowledge and Opinion about Law* (London: Martin Robertson 1973).

Közlöny,¹¹ *Új Könyvek*,¹² *Szakszervezeti Szemle*¹³ –, egy azonban egy napilapban, a korszak értelmiségi vitáinak teret adó és finoman a „nem hivatalos” álláspontokra is nyitott *Magyar Nemzet*ben.¹⁴ Három a recenziók közül több szempontból is egybecseng, a *Szakszervezeti Szemle*ben megjelent azonban némiképpen zavarba ejtő. A recenziók egyetértenek a *Látszat és valóság* tudományos értékében, az egyik szerint „jelentős állomás hazai jogelméletünk fejlődésében”,¹⁵ míg egy másik értékelés igen lakonikus meglátása szerint: „szakmunkának kiváló”.¹⁶ A tudományos értékelésen túl azonban mindhárom „egybevágó” recenzió kiemeli, hogy Sajó elhagyja a jogtudományi közlés hagyományos kereteit, akár úgy, hogy „több nézőpontot ütköztet”,¹⁷ akár úgy, hogy „tudatosan törekszik arra, hogy műve ne csupán a szakemberekhez szóljon”.¹⁸ A kötet tudományon túli rétege a *Jogtudományi Közlöny* recenzióját, Petrik B. Ferencet ragadta leginkább magával, ő jelzi azt, hogy „a szerző nem tudván szabadulni írói hajlamaitól, mondanivalóját szakközleményekben szokatlan módon, regényszerűen találja”,¹⁹ majd végkövetkeztetésként megállapítja, hogy „regényt írt Sajó András, jogtudományi regényt, [...] még a mai magyar irodalomban sem vallana szégyent, legalább gondolatainak tisztaságával.”²⁰ Az elismerések mellett Petrik arra is utal, hogy Sajó nemcsak szaktudósként mutatkozik meg, hanem az autonóm kritikai gondolkodó szerepét is felvállalja.

Ezen a ponton válik valóban érdekessé Szűcs Ferenc recenziója, melyről nehéz megmondani, hogy a szerzőnek vajon magával a joggal volt-e valamilyen elméleti vagy politikai problémája, vagy inkább Sajó művét kezelte fenntartással. Szűcs a szociológiai kutatásokat összekapcsolja a korábbi időszak reformpolitikájával és azt állítja, hogy azok fő feladata a reformok alátámasztása volt. Emiatt pedig a szociológiára támaszkodó kutatások „óhatatlanul *ellenzékeségnek* (kiemelés az eredetiben) minősülnek”. Majd azt is jelzi, hogy „a szerzőt [...] az ilyen jellegű értékelés soha nem zavarta”.²¹ Szűcs szerint emiatt is lehet, hogy a kötet csak kis példányszámban jelent meg. Nehéz eldönteni, hogy az ellenzékesnek minősítés vajon csak egy „vörös farok” a szövegben, vagy valódi értéktétele áll mögötte, azonban az ezt követő kissé konfúz gondolatmenet sokkal inkább szól a jog „alibi”²² jellegének és „csodaszerként”²³ való felfogásának kritizálásáról – melyhez a *Látszat és valóság* valódi inspirációt szolgáltat – mint Sajó gondolatainak tudományos igényű bemutatásáról és értékeléséről.

¹¹ PETRIK B. FERENC: „A „tükörkép árnyéka”: látszat és valóság a jogban.” *Jogtudományi Közlöny* 1987/8. 465–466.

¹² NN: „Sajó András (1949) Látszat és valóság a jogban” *Új Könyvek* 1986/26. 340.

¹³ SZÜCS FERENC: „Dr. Sajó András: Látszat és valóság a jogban” *Szakszervezeti Szemle* 1988/12. 66–68.

¹⁴ SZ. GY. T.: „Látszat és valóság a jogban. Sajó András munkája” *Magyar Nemzet* 1986. december 11. 6.

¹⁵ SZ. GY. T. (14. lj.).

¹⁶ PETRIK (11. lj.) 466.

¹⁷ SZ. GY. T. (14. lj.).

¹⁸ NN (12. lj.).

¹⁹ PETRIK (11. lj.) 465.

²⁰ PETRIK (11. lj.) 466.

²¹ SZÜCS (13. lj.) 66.

²² SZÜCS (13. lj.) 68.

²³ SZÜCS (13. lj.) 67.

A fenti röviden említett recenziókat vizsgálva, beleértve a *Szakszervezeti Szemle* szerzőjének bizonytalankodó tartózkodását is, egy állítást biztosan meg lehet fogalmazni. A kortárs szakmai közeg döntően elismeréssel fogadta Sajó művét, és annak is tudatában volt, hogy egy, a szakmunkákon túlmutató könyvet tart a kezében. Talán ebből következett annak kényelmetlensége is, mely Szűcs Ferenc írásában jól érzékelhető, ugyanis az egyéni autonómiát és a kutatói állásfoglalást és értékválasztást szorgalmazó részei nyilvánvalóan kimutattak a késő Kádár-kori hivatalos közbeszéd keretei közül, és minőségileg – és esztétikailag – is más irányba vezettek. Talán nem is véletlen, hogy két recenzió is azt a hatodik fejezetet – *Rend, rendtelenség, jogrend* – tartja a legfontosabbnak, melyben Sajó szokatlan nyíltsággal ír a korszak magyar társadalmának „alapvető, strukturális problémáiról”.²⁴

3. SAJÓ FŐ ÁLLÍTÁSAI A KÁDÁR-KORI JOGTUDATRÓL

3. 1. ÁLTALÁNOS JOGI ELIDEGENEDÉS

A szocialista magyar jogszociológia már az 1960-as évektől kezdve, Kulcsár Kálmán úttörő kutatásainak köszönhetően,²⁵ élénken foglalkozott a jogszabályok társadalomra gyakorolt hatásaival. A szocialista jogalkotás kiindulópontként azt feltételezte, hogy a jogszabályok közvetlenül hatnak a társadalomra,²⁶ a különféle szakjogtudományok pedig nem fordítottak kiemelt figyelmet erre a kérdésre. E leegyszerűsítő megközelítésen az első finom repedések Kulcsár 1965-ben lefolytatott jogismeret-kutatásával kezdtek megjelenni, ugyanis Kulcsár empirikus adatokkal igazolta, hogy a magyar társadalom jelentős része – különösen a vidéken élők és a nők általában – igencsak korlátozott tudással rendelkeznek arról az új, szocialista jogrendszeréről, amely az ő érdekeiket hivatott szolgálni az épülő szocialista társadalomban.²⁷ A gazdasági vezetők jogtudatát vizsgálva pedig Sajó jutott arra a következtetésre, hogy a jogi szabályok vezetői szintű betartását jelentősen torzíthatják külső tényezők, például kifejezett politikai elvárások.²⁸ Azaz a jogszociológia már a hatvanas évek végén és a hetvenes évek során is jelezte, hogy a jogszabályok társadalomra gyakorolt hatásai kérdésesek, és így azok viselkedésformáló és -befolyásoló potenciálja is esetről esetre változhat.

E kérdésben a végső konklúziót Sajó a *Látszat és valóságban* fogalmazta meg, és ez szembement mindenféle idealizmussal. Sajó állítása viszonylag egyszerű és mégis meglepő, különösen a hivatalos jogászai gondolkodás fényében. A hetedik fejezetben – *Hiedelemvilágok: A törvény kapuján innen* – amellet érvel, hogy a jog sok-

²⁴ PETRIK (11. lj.) 466.

²⁵ A kontextushoz lásd: FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon” *Iustum Aequum Salutare* 2014/4. 5–13.

²⁶ Lásd: JOHN GRIFFITHS: „A jogalkotás társadalmi működése” in H. Szilágyi István (szerk.): *Jog és antropológia* (Budapest: k. n. 2000) 239–271.

²⁷ KULCSÁR Kálmán, *A jogismeret vizsgálata* (Budapest: MTA-JTI 1967).

²⁸ SAJÓ András: „A jogi nézetek rendszere a gazdasági vezetők jogtudatában” *Állam- és Jogtudomány* 1981/4. 608–638.

kal kisebb szerepet játszik a mindennapi életben, mint ahogy azt az arról alkotott hivatalos kép alapján elvárnánk. A magyar mindennapi kultúra tehát jelentős mértékben elidegenedett a jogtól, azt alapjaiban határozza meg a jogi elidegenedés.²⁹ Sajó szavaival:

[...] úgy tűnik, mintha a társadalmi kultúrának, a mindennapi életnek a jogi valóság-értelmezés – a szoros jogéleten kívül – nem lenne szerves része. A jogiség e jelentéktelensége valóban szembeötlő – ha, amint szokás, sosem volt világokkal vetjük egybe a létező hatásokat.³⁰

A társadalmi kapcsolatok valóságát tehát más normatív elköteleződések – például magántermészetű megállapodások, méltányossági elképzelések, helyi szokások vagy szakmai gyakorlatok – formálják a jog mellett, noha azt a szocialista államgépezet tekintélye és hatalma támogatja.

A nyolcvanas évek mindennapi jogi valóságát tehát jelentős jogi elidegenedés jellemezte, és ez együtt járt az állami hatóságokkal szembeni nagyfokú bizalmatlansággal. Ez azonban nem azt jelentette, hogy magyar társadalom szabályok és normák nélkül létezett volna, hanem csak azt mutatta, hogy annak egy nagyobb része igyekezett elkerülni minden kapcsolatot a jogszabályokkal és a hatóságokkal. A társadalom belső szabályainak egy jelentős része tehát nem jogi, hanem más normatív elképzelésekből és meggyőződésekből fakadt. A hivatalos jog a nyolcvanas években beárnyékolta ugyan a magyar társadalmat, azonban az egyének és különféle társadalmi csoportok megpróbálták ettől az árnyéktól elhúzódní – amennyire ez egyáltalán lehetséges volt – és ügyeiket a szocialista jognál hozzájuk közelebb álló normarendszerek alapján igyekeztek rendezni.

3. 2. AZ EGYÉNI JOGTUDAT STRUKTÚRÁJA

Sajó következő fontos eredménye az egyéni jogtudat elemeinek meghatározása. Ez azokon a főbb tényezőkön alapul, amelyek a jogtudat formálódására döntő hatással lehetnek. A korábbi kutatások, különös tekintettel Kulcsár munkájára, a jogismeretre helyzeték a hangsúlyt mint az egyéni jogtudat döntő mozzanatára. Ez – a szerző tekintélye miatt – meghatározta azt, hogy milyen keretek között lehet az egyéni jogtudatról jogszociológusként gondolkodni. Kulcsár úgy érvelt, hogy a magyar társadalom osztálystruktúrája tükröződik a jogismeret szintjében, azaz az egyéni társadalmi pozíciójának döntő hatása van a jogismeretre. Emellett Kulcsár arra is ráirányította a figyelmet, hogy a nem, a lakóhely és a társadalmi aktivitás is lényeges szerepet játszhat a jogismeret kialakulásában.³¹

Sajó kifejezetten szkeptikus volt a korábbi, a jogismeretet középpontba állító megközelítéssel, és kidolgozottabb felfogást szorgalmazott. Elsőként arra mutatott rá,

²⁹ A jogi elidegenedés részletes elemzéséhez lásd: HERTOUGH (1. lj.) 49–63.

³⁰ SAJÓ András: *Látászat és valóság a jogban* (Budapest: Közgazdaság és Jogi Könyvkiadó 1986) 309.

³¹ KULCSÁR (27. lj.) 19., 26–27.

hogy a laikusok – azaz jogi végzettséggel nem rendelkezők – jogismerete döntően kazuisztikus, azaz nem rendeződik valamiféle átfogó és logikus rendszerbe, hanem meghatározott jogi eszközökhöz és hivatásokhoz kapcsolódik. Hiányzik belőle az általánosság és az átfogó szemlélet nincs logicizálható szerkezete. Sajó szerint ezért a jogismeret, bizonyos jogi szabályok tudása vagy nemtudása, önmagában nem képes túl sokat „elmondani” az egyéni jogtudatról. Túl kell lépni tehát e leegyszerűsítő megközelítésen.³²

A jogtudat Sajó értelmezésében többretegű, melynek a jogismeret egy, és biztosan nem a leglényegesebb eleme. Megállapítja, hogy figyelembe kell venni azokat az elképzeléseket, melyek az egyénetet egyes ügyekben a jog relevanciájának értékelésénél irányítják, különösen azokban az esetekben, amikor arról döntenek, hogy betartanak-e egy szabályt vagy nem.³³ Másodsorban Sajó arra is rámutat, hogy az érzelmek szerepét sem lehet figyelmen kívül hagyni, mivel ezeknek jelentős szerepe lehet a jogi szabályokhoz kapcsolódó egyéni cselekvésekben.

Összegezve, Sajó már a nyolcvanas években igen összetett képet alakított ki a jogtudatról. Szerinte az egyéni jogtudat kialakulására három tényező gyakorol döntő hatást: 1. a jogismeret, 2. a joghoz kapcsolódó értékelő viszony és 3. az érzelmi mozzanat. Továbbá, és ez különösen a kulcsári felfogással összehasonlítva szembe-tűnő, megközelítése dinamikus, mivel e három tényező – ismeret, értékelés és érzelmek – általában kontextusfüggő, azaz szituatív természetű, tehát helyzetről helyzetre változhat összhatásuk.

3. 3. A JOGOSULTSÁGTUDAT KÉRDŐJELEI

A jogok kérdése mindig is a modern nyugati jogi tradíció egyik fő alkotóeleme volt. A 20. században a marxista-leninista jogelmélet is részletesen foglalkozott a jogokkal, különösen mivel azokat a valódi egyenlőség elérése egyik eszközének tartották.³⁴ Ebben az értelemben tehát a jogok hatékony működése központi kérdés volt minden szocialista társadalom számára, különös tekintettel arra, hogy a szocialista alkotmányok az állampolgárok jogainak hosszú listáit tartalmazzák, és a törvénykönyvek is számos precíz anyagi és eljárási jogosultságot határoztak meg. Sajó kutatásai azonban a jogok valódi működéséről a nyolcvanas évek Magyarországon egy, a fentiekől igencsak eltérő és jogászai szemszögből kiábrándító helyzetet vázolnak fel.³⁵

Sajó érvelése szerint a széles körben megjelenő jogi elidegenedés meglehetősen kétségesse teszi, hogy vajon a jogosultságtudat egyáltalán az egyéni jogtudat részévé válhat-e. A jogosultságtudat két irányból is jelentős nyomás alá kerülhet. Az empi-

³² Sajó (30. lj.) 274–277.

³³ E ponton Sajó nagyon közel kerül Marc Hertogh évtizedekkel később kidolgozott elképzeléséhez, mely a jogtudat alapelemének a joggal való azonosulást vagy annak hiányát teszi meg. HERTOIGH (1. lj.) 57–60.

³⁴ Lásd pl. Szabó Imre: *Jogelmélet* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1977) 145–157.

³⁵ Sajó (30. lj.) 311. Részletes empirikus adatelemzéseket találhatunk ebben a kötetben: Sajó András: *A jogosultságtudat vizsgálata* (Budapest: MTA Jogtudományi Intézet 1988).

rikus adatok azt mutatják, hogy az emberek hajlamosak nem-jogi jellegű igazolási mechanizmusokat előtérbe helyezni mindennapi viselkedésükben, különösen, amikor viták megoldásáról van szó.³⁶ Azaz a Kádár-kor mindennapi gyakorlatában létező „jogi pluralizmus” hatékonyan meg tudja akadályozni a hivatalosan kihirdetett jogok érvényesülését. A jogi elidegenedés miatt pedig a jog döntően külső hivatkozásként jelenik meg az emberek életében, ha egyáltalán van arra bármilyen hatása, és ezért az állampolgárok hajlamosak eleve tartózkodni attól, hogy állami hivatalokhoz – köz-igazgatási és adminisztratív testületek – forduljanak. Sajó arra is rámutat, hogy a hivatalos intézmények bevonása egy mindennapi konfliktusba elsődlegesen pragmatikus, ez ugyanis akkor történhet meg, ha valamelyik vitázó fél meg akarja „idézni” az állami tekintélyt saját ügyét támogatandó.³⁷ A jogokat a nyolcvanas években tehát alkalmi és pragmatikus eszközöknek látták, valamiféle *ultima ratió*nak a személyes konfliktusokban, míg azok értékét egyszerűen negligálta a társadalom nagy többsége.

A számos ünnepélyes deklarációval és kiemelt törvényi említéssel szemben tehát a hivatalos jogrendszer egyik motorjának – a jogosultságtudatnak – működését igencsak megnehezítették a késő Kádár-kor jogi kultúrájának jellemzői. Sajó empirikus adatelemzései és elméleti reflexiói rámutattak, hogy a jogok terminusaiban való gondolkodás behatárolt szerepet játszott a társadalmi valóságban. Sajó így érvel:

Az objektíve, vagy talán csak a társadalmi hagyományok és tapasztalatok logikája szerint kevés sikert ígérő jogra hivatkozó érdekvérvényesítés, sőt kisebb mértékben a jogtalansággal, a hatalommal szembeni önvédelem számára sem kínál túl sok sikert a jog szerinti helyzetértelmezés. Ehelyett [...] a kérincselés, a kegyet remélő lojalitás gesztusai, a rászorultságra (kevésbé az érdemre) alapozott méltányossági jellegű, legföljebb egyenlőségi hivatkozás érvényesül.³⁸

Továbbá, paradox módon, az állampolgárok leginkább a kötelezettség fogalmát tették magukévá. Azaz, a különféle jogokra történő mindennapi hivatkozások helyett a nyolcvanas évek magyar jogtudata valójában a kötelezettség gondolatát internalizálta, és ez önmagában is sokat elmond az állampolgárok és az állami hatalom közötti valódi viszonyról.³⁹

3. 4. ÁLSZENTSÉG ÉS SKIZOFRÉNIA A BÜNTETÉSI HAJLAMBAN

A büntetési hajlam (*punitivitás*) kérdését is részletesen vizsgálta Sajó empirikus kutatásai során. Annak vizsgálata során, hogy a válaszadók hogyan értékelnének egy hipotetikus esetet és az ebben az esetben kiszabott büntetést Sajó a magyar jogtudat újabb fontos jellemzőjét tárta fel. Első megállapítása az volt, hogy az emberek általában hajlamosak elfogadni a jog által előírt büntetést, és ezzel szemben nem

³⁶ SAJÓ (35. l.) 148–149.

³⁷ SAJÓ (30. l.) 309.

³⁸ SAJÓ (30. l.) 311

³⁹ SAJÓ (30. l.) 312.

igazán merül fel bennük semmilyen kritika.⁴⁰ Emiatt a magyar lakosság nagy része „jogi konformistának” vagy „legalistának” tekinthető. Az adatok azt is megmutatják, hogy a hipotetikus esetek elemzése során a válaszadók gyakran szigorúbbnak vélték büntetőjogi rendelkezéseket, mint amilyenek azok a valóságban voltak. Ezt az attitűdöt tovább erősítette, hogy sok válaszadó abban az esetben is büntetés kiszabását várta el, amikor a kérdéses cselekmény – az ún. „bűncselekmény” – nem volt büntethető, például az elkövető életkora miatt.

A magyar közvéleményt tehát erős büntetési hajlam uralta a nyolcvanas évek második felében, amely egy jól látható „legalista” attitűddel kapcsolódott össze. A büntetőjogi rendelkezések tehát komoly legitimitással rendelkeztek a társadalom szemében, és el is várták az ilyen rendelkezésektől, hogy szigorúak és elretentőek legyenek. Ezt egészítette ki, hogy a büntetőjog e társadalmi szerepfelfogásával szembeni kritika szinte teljesen hiányzott. Azonban, ha mindezt a korábban már jelzett általános jogi elidegenedés kontextusába helyezzük, akkor Sajó összegző megállapítása még erőteljesebb. Véleménye szerint, mindent egybevetve, a magyar közgondolkodásban a büntetési hajlamot az álszentség és a skizofrénia határozza meg. A jogi elidegenedés magas szintje és a jogosultságtudat korlátozott szerepe miatt az emberek hajlamosak mindennapi problémáikat a jog igénybevétele nélkül megoldani, azonban ugyanők elvárják, hogy a jog másokat, akik megszegik a szabályokat, szigorúan büntessen meg.⁴¹ A joggal kapcsolatos cinizmus, mely önmagában erősíti és igazolja a jogi elidegenedést,⁴² mélyen áthatja a „szocialista állampolgár” gondolkodását.

3. 5. MI ÉRTELME EGYÁLTALÁN A JOGNAK? AZ EGYÉNI AUTONÓMIA VÉDELMÉRŐL

A *Látszat és valóság* elsődleges jelentésrétege nyilvánvalóan jogszociológiai. Azonban, további rétegei is azonosíthatóak, mint minden tudományos és irodalmi műnek, és ezek közül szeretnék egyet exponálni. Úgy vélem, hogy Sajó munkája a jogszociológiai megközelítés mellett olvasható a jog és irodalom morális kérdésekre koncentráló humanista hagyományának nézőpontjából is,⁴³ és így fontos etikai kérdésekhez kerülhetünk közelebb. A jog és irodalmi szempontú olvasást maga a kötet is bátorítja, mivel – ahogy ezt már láttuk – az első és az utolsó fejezet vállaltan szakít a tudományos írásra jellemző formával és stíluselemekkel. E két fejezet klasszikus – platóni értelemben vett – beszélgetéseket tartalmaz, melyben a jogszociológiai kérdései kerülnek párbeszédes formában terítékre. Az elsőben a Törvényhozó,

⁴⁰ SAJÓ (30. lj.) 289.

⁴¹ SAJÓ (30. lj.) 297–303.

⁴² Vö. Marina KURKCHIYAN: „The Illegitimacy of Law in Post-Soviet Societies” in Denis J. GALLIGAN – Marina KURKCHIYAN (szerk.): *Law and Informal Practices: The Post-Communist Experience* (Oxford: Oxford University Press 2003) 24–46., <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199259366.001.0001>.

⁴³ A jog és irodalom humanista hagyományáról lásd: H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom. Habilitációs előadás” *Iustum Aequum Salutare* 2010/1. 6–9.

a Bíró és a Jogsziológus vitatja meg a jogsziológia értelmét és eredményeit.⁴⁴ A jog hivatalos szereplői természetesen teljes mértékben szkeptikusak a jog szociológiai megközelítésének hasznosságát illetően. Az utolsó fejezetben már egy dialógust találunk egy Mester – talán egy zen mester – és a Jogsziológus párbeszédét. A Mester abszolút nem vesz tudomást a jogról mint társadalmi jelenségről, míg a Jogsziológus szenvedélyesen védi a jog gondolatát a Mester egyes esetekben cinikus, máskor pedig nihilista érveivel szemben.

A záró fejezetben, miközben a Mester és a Jogsziológus élvezetes párbeszédét olvashatjuk, Sajó túllép a szigorúan vett jogsziológiai kérdésfelvetések keretein. A párbeszéd jelentős része ugyanis arról szól, hogy egyáltalán mi értelme lehet a jogsziológiai kutatásnak a nyolcvanas évek Magyarországn. Tehát tudományos ön-reflexiót olvashatunk. Mi lehet a jogsziológia küldetése a késő Kádár-korban, amit politikailag az egypártrendszer, társadalmilag pedig az anómia határoz meg. Sajó a kérdésre szokatlan választ ad. A Jogsziológus ugyanis úgy vélekedik, miközben a Mester cinikus felvetéseire próbál reagálni, hogy a jog fő célja az emberek védelme, különös tekintettel az egyéni autonómia körülbástyázására.⁴⁵ A Jogsziológus ezzel visszautasítja a cinizmust és a kiábrándultságot, és morálisan aktívabb gondolkodásra biztat a jog társadalmi életben betöltött szerepéről. Ilyen értelemben elutasítja a korszellemet,⁴⁶ és a jogtudósok morális felelősségét állítja előtérbe.

Tehát a Jogsziológus – feltételezhetően a szerző alteregója – szenvedélyesen érvel, szerinte a jog lényege az egyéni autonómia kereteinek kialakítása, és ezzel az egyén védelme mások és az állam beavatkozásaitól. Sajó szavaival:

A független, kritikai gondolkodás alapja és előfeltétele a független életmód. S itt a jog, az általad említettől eltérően, e függetlenség biztosításával előmozdithatja az autonómiát.⁴⁷

E védelem fő eszköze a magánjog, e jogterületnek hagyományosan erős a kapcsolata az egyéni autonómiával, noha ez is sok szempontból nyomás alatt áll a politika és a gazdaság oldaláról.⁴⁸

A Jogsziológus szerint tehát a kutatói munka több mint olyan empirikus kutatások lebonyolítása, melyek lehetővé tehetik a jog valóságának felismerését és az illúziók feltárását. Az elsődleges cél mellett e kutatásokkal annak megismeréséhez is hozzájárulhatunk, hogyan működhet a jog autonómiát garantálni próbáló funkciója egy adott korszak társadalmi feltételei között. Még ha a társadalmi és politikai feltételek e szempontból egyértelműen kedvezőtlenek voltak a nyolcvanas évek Magyarországn, Sajó szerint erről sosem szabad elfeledkezni. Ebben az is benne rejlik, hogy ezek a feltételek hosszabb távon talán változhatnak, és e változásban

⁴⁴ Sajó (30. lj.) 9–36., 313–335.

⁴⁵ Sajó (30. lj.) 313.

⁴⁶ A cinikus korszellemre és Sajó „meglepő” optimizmusára a kötet recenziói közül Petrik is utal: Petrik (11. lj.) 465.

⁴⁷ Sajó (30. lj.) 323.

⁴⁸ Sajó (30. lj.) 329–330.

akár még a jogszociológia is szerepet kaphat, hiszen tudatosíthatja ezeket a torzulásokat a szélesebb közvéleményben. A Jogszociológus természetesen nem optimista mindezeket illetően – ki volt valaha optimista Közép-Európában? –, mégis úgy véli:

Remélni kell. A különféle egymást kijátszó és semlegesítő erők holtterében érvényesülhet a személyiség, megmaradhat egy kicsinyke, alig nedves sziget a nagy árban azoknak, akik megkíséreltek száraz lábbal átkelni a vízen.⁴⁹

4. KORTÁRS RELEVANCIA

4. 1. A JELENKORI MAGYAR JOGTUDAT MEGÉRTÉSE FELÉ

Magától adódó kérdés, vajon hogyan változott a magyar jogtudat a *Látszat és valóság* megjelenése óta. Történt-e egyáltalán bármilyen hangsúlyos átalakulás, ami összehasonlítható az 1989-ben megkezdődő rendszerváltoztatási folyamat gyökeres politikai – egypártrendszerből többpártrendszer –, gazdasági – az állami irányítású rendszer átalakítása piacgazdasággá – és jogi – egy európai uniós elvárásoknak megfelelő jogrendszer kiépítése – változásaival. Ha az előbbieket vizsgáljuk egyértelmű, hogy az elmúlt harmincöt év gyökeres átalakulásokat hozott Magyarországon, és a napjaink viszonyai – még ha egyre gyakrabban szokás is a rendszerváltozás tendenciáival szembemenő kortárs folyamatokról beszélni, mint például a jogállam leépítéséről és az ezzel párhuzamos politikai autokratizációról⁵⁰ – minőségileg mások, mint a Kádár-kor utolsó évtizede.

A jogtudattal és a jogi kultúrával kapcsolatos kérdéseknél azonban Sajó munkája sajnos fájdalmasan aktuális. Az nyilvánvaló, hogy a *Látszat és valóság* bizonyos részletei felett már elhaladt az idő, megváltoztak a politikai, jogi és gazdasági viszonyok, a jogtudattal kapcsolatos állításainak jelentős része azonban igencsak ismerősnek és így időszerűnek tűnik. A kortárs kutatások többször is rámutattak arra, hogy a jogi elidegenedés napjainkban is a magyar jogi kultúra egyik jellegadó tulajdonsága.⁵¹ Egy 2018-ban megjelent tanulmány kvantitatív elemzés segítségével bemutatta azt, hogy a hazai gondolkodásban a jogi értékvilágot legerősebben meghatározó hatás a jogi elidegenedés.⁵² Az olyan állítások, mint „Az Ön érdekei ritkán jelennek meg a jogban, a jog általában azoknak a szempontjait tükrözi, akik uralkodni akar-

⁴⁹ SAJÓ (30. lj.) 335.

⁵⁰ Lásd: András BOZÓKI – Zoltán FLECK: *Embedded Autocracy* (London: Lexington Books 2024), <https://doi.org/10.5771/9781793636072>.

⁵¹ Érdemes ezt a narratív szempontból készült elemzést ebből a szemszögből is áttekinteni: FLECK Zoltán et al.: *A jogtudat narratív értelmezése* (Budapest: ELTE Eötvös 2017) kül. 139–366. További izgalmas esettanulmány: Fanni GYURKÓ: „What does legal consciousness teach us about the Hungarian governments' failure in eliminating informal payments from formal state-funded health care?” *Recht der Werkelijkheid* 2023/2. 105–123., <https://doi.org/10.5553/rdu/138064242023044002006>.

⁵² FEKETE Balázs – RÓBERT Péter: „Magyar jog attitűdök tipizálása nemzetközi kontextusban” *Állam- és Jogtudomány* 2017/3. 3–16.

nak Ön felett” vagy „A jog ritkán áll az Ön oldalán, a törvények általában korlátozóak és az Ön érdekeivel ellentétesek” napjainkban is komoly valóságmagyarázó erővel rendelkeznek a magyar lakosság egy jelentős részének.⁵³ A *Látszat és valóság* megállapításaival szintén egybevág, hogy a hazai jogi attitűdöket nemzetközi kutatások kontextusába helyezve tisztán látszik az is, hogy a joggal kapcsolatos értékvilág formálódásában az egyéni szabadság értékelésének legkisebb a relevanciája.⁵⁴

A fentieket árnyal(hat)ja, hogy a rendszerváltást követő harmadik évtizedben már jól érzékelhető volt a joggal szembeni demokratikus elvárás jelenléte is – „A törvényeknek alapvetően az emberek, és nem a hatalmon lévők értékein kell alapulnia” – a jogi attitűdök között, de ez is beágyazódik egy erőteljesebb rendpárti kontextusba. Az is nyilvánvaló, hogy a jogi elidegenedés képzei nem általánosságban uralják a mai magyar társadalmat, mivel azonosíthatók olyan szociodemográfiai jellemzők, melyek „támogathatják” a jogi elidegenedéssel szemben – vagy esetleg amellett – a jogállami gondolkodási mintákat. Ezek közül kiemelkedik az iskolai végzettség és a jövedelem szintje, melyek valószínűsíthetően erősítik egymást is, így úgy tűnik, hogy magának a társadalmi tagozódásnak lehet relevanciája a joggal kapcsolatos attitűdök formálódásában. Azok a válaszadók, akik magasabb iskolai végzettséggel és jövedelemmel rendelkeznek, hajlamosabbak a jogi elidegenedés elutasítására és ezzel párhuzamosan a jog – mint külső szabályrendszer – elfogadására.⁵⁵ Úgy tűnik, hogy a magyar társadalom folyamatos átalakulásával párhuzamosan⁵⁶ a joggal kapcsolatos attitűdök is változnak, és talán ez a 2018-ben megfogalmazott következtetés ma is érvényes lehet:

Véleményünk szerint tehát a joggal kapcsolatos attitűdök átalakulása és a jelenlegi helyzet „nyugati-irányú” javulása leginkább a történelmi örökség feldolgozásától és a – megkésett, befejezetlen, tökéletlen és szabadon választhatunk további jelzőket – polgárosodás sikerétől várható, vagyis attól, hogy a magyar társadalomban is kiteljesedjen egy tudásában és anyagi körülményeiben stabil középosztály.⁵⁷

A következő pont, ahol a *Látszat és valóság* mai referenciája felmerül a jogok társadalmi elismertségének és működésének kérdése. Ahogy láthattuk, Sajó képe a jogsultágtudat társadalmi működéséről szkeptikus, a *Látszat és valóság* – a jogi elidegenedés mindent átfogó hatásai mellett – a Kádár-kori látens jogi pluralizmus azt torzító létét is hangsúlyozza. Ezt kiegészíti egy ugyanebből a korszakból származó másik kutatás azzal, hogy a jogokra való hivatkozás, ha megtörténik, akkor döntően pragmatikus jellegű, és egy általában kompromisszumra törekvő – „megoldjuk okosban” – érdekérvényesítő játszma egyik lépéseként értelmezhető leginkább.⁵⁸

⁵³ FEKETE-RÓBERT (52. lj.) 9–13.

⁵⁴ FEKETE-RÓBERT (52. lj.) 10., 11–13.

⁵⁵ FEKETE-RÓBERT (52. lj.) 13.

⁵⁶ Áttekintésként és a részletes elemzéshez lásd: KOVÁCH Imre (szerk.): *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején* (Budapest: HUN-REN TK 2024).

⁵⁷ FEKETE-RÓBERT (52. lj.) 15.

⁵⁸ SAJÓ (35. lj.) 172.

A kortárs kutatások azt mutatják, hogy a jogosultságtudat működése minőségleg nem tér el a *Látzat és valóság* diagnózisától. Ennek elsődleges, nyilvánvaló oka a jogi elidegenedés uralkodó mintája. Hiába kodifikáltak tetszetős emberi jogi katalógusokat a rendszerváltást követően, hiába születtek új törvénykönyvek, ezek mind-mind a továbbélő – a jogi elidegenedés által dominált – jogi attitűdök világába – a magyar laikus jogi kultúrába – „érkeztek”, és azok elsődleges értelemadó közege⁵⁹ a legnemesebb szándékok ellenére is ez a kultúra maradt. A kortárs jogosultságtudat vizsgálatánál ismét látható a képzettségi és jövedelmi szint hatása – azaz a társadalmi rétegződés e kérdésben is relevánsnak tűnik –, amit kiegészít az élettapasztalat.⁶⁰ Azaz minél inkább magasabb valaki társadalmi státusza és gazdagabb az élettapasztalata, akkor hajlamosabb lehet a jogok terminusaiban is gondolkodni. Izgalmas kérdések felé irányíthatja a figyelmet, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a jogosultságtudat szintjével az élekor fordítva látszik korrelálni, azaz az 1989 előtt születettek számára a jogok fontosabbnak tűnnek, mint a fiatalabb generációknak.⁶¹ Továbbá, egyértelmű törésvonalat láthatunk a jogosultságtudatban abból a szempontból, hogy egyénnel vagy intézményekkel szemben kívánja-e valaki a jogait érvényesíteni. A magyar válaszadók sokkal pesszimistábbak az intézményekkel, különösen az állami intézményekkel szembeni jogérvényesítésben, mint egyéni ügyeikben.⁶²

A jogosultságtudat kapcsán tehát azonosíthatunk finom változásokat, de ezek semmi esetre sem fogják át az egész társadalmat. Léteznek olyan szociodemográfiai és egyéb változók által kijelölt „társadalmi szelvények”, például idősebb és magas társadalmi státuszú személyek, melyekben a jogok és az azokra való hivatkozás a jogról való gondolkodás része lehet, azonban mivel a társadalmi gondolkodásnak keretet adó jogi elidegenedés hatása érdemben nem változott, a jogosultságtudat össztársadalmi szerepe továbbra is kérdéses. Apró, ugyanakkor nem elhanyagolható tényező ebben a környezetben, hogy mind a kvantitatív, mind a kvalitatív kutatások azt mutatják, hogy jogrendszerrel történő bármilyen személyes interakció pozitív hatással lehet a jogokhoz való viszonyra,⁶³ azaz a jogrendszer állampolgárokkal személyesen is találkozó intézményeinek társadalmi képe megváltozóban van. Ez lehet

⁵⁹ KURKCHIYAN (42. lj.) 25–26.

⁶⁰ BALÁZS Fekete – Attila BARTHA – György GAJDUSCHEK – Fruzsina GULYA: „Rights Consciousness in Hungary and Some Comparative Remarks. Could an Increasing Level of Rights Consciousness Challenge the Autocratic Tradition?” *Review of Central and East European Law* 2022/2. 220–248., <https://doi.org/10.1163/15730352-bja10066>.

⁶¹ FEKETE et al. (60. lj.) 237., 241., 242.

⁶² FEKETE et al. (60. lj.) 229–230. Ezt a következtetést látszik erősíteni, hogy a magyar válaszadók jelentősen pesszimisták, ha intézményekkel szembeni – pl. egy bank, a rendőrség vagy az adóhivatal – pernyerési esélyeikről kérdezik őket. Lásd: RÓBERT Péter – FEKETE Balázs: „Ki ellen nyerne meg Ön egy pert? Attitűdök jogról, bizalomról rétegződési szempontból” *Iustum Aequum Salutare* 2017/1. 81–97.

⁶³ FEKETE et al. (60. lj.) 242. A kvalitatív megközelítés is hasonló eredményeket mutat, lásd e fókuszcsoportos kutatás eredményeit: Balázs FEKETE: „Rights Consciousness in Hungary. What is Behind the Numbers? Lessons of a Focus Group Study?” in Ulrike SCHULTZ – David NELKEN – Roger COTTERRELL – Håkan HYDÉN (szerk.): *Combining the Legal and the Social in Sociology of Law: An Homage to Reza Banakar* (Oxford: Hart Publishing 2023) 173–188., <https://doi.org/10.5040/9781509959419>.

talán az 1989 óta zajló jogi reformok leglényegesebb társadalmi hozadéka. Az már egy másik kérdés, hogy ez vajon a félig teli vagy félig üres pohár esete...

A fentiek véleményem szerint jól mutatják, hogy a *Látzat és valóság* következtetései nélkülözhetetlenek a jelenkori magyar jogi valóság megértéséhez. Úgy tűnik, noha már több, mint harminc év eltelt, a jogi kultúra és a jogtudat szintjén jelentős folytonosságot tapasztalhatunk a késő Kádár-kori állapottal. Az már kutatói világnézettől és vérmérséklettől függ, ezt hogyan értékeljük – e szövegből talán a rezignáció cseng ki leginkább –, de az biztos, hogy nem lehet ma Magyarországon társadalmi-jogi kutatásokat úgy folytatni, hogy erre ne reflektálnánk. Napjainak jogi kultúrája és jogtudata nem érthető meg a rendszerváltást megelőző helyzet ismerete nélkül, és szerencsések vagyunk, hogy ilyen munkák lehetnek ebben a segítségünkre, mint a *Látzat és valóság*.

4. 2. ÁLTALÁNOSABB TANULSÁGOK

Kortárs perspektívából szemlélve Sajó művét, azt gondolom, hogy a *Látzat és valóság* alátámasztja a napjaink jogszociológiájában újító törekvéseivel fontos szerepet játszó holland Marc Hertogh egyik fő állítását. Erről jelentősebb kortárs vita is kibontakozott, mivel többen kifejezetten szkeptikusak a Hertogh által javasolt perspektívaváltással kapcsolatban.⁶⁴ Hertogh Hollandiában végzett terepmunkája azt mutatja, hogy az állami jog egyáltalán nem biztos, hogy olyan központi szerepet játszik az emberek életében, mint ahogy azt az ún. kritikai jogtudatkutatás ma népszerű amerikai irányzata láttatja. Szerinte – e ponton Ehrlich örökségére támaszkodik⁶⁵ – az emberek gyakran nem a hivatalos jog kereti között keresnek megoldást, ez szorosán összefügg a jogi elidegenedéssel, hanem csoport- vagy közösség szinten hoznak létre olyan normákat, melyeket „jogi jellegűnek” tekintenek. Ezért Hertogh felhívja a figyelmet arra, hogy a kutatások során érdemes arra is fókuszálni, hogy az „emberek mit tekintenek jognak” a mindennapi életük szempontjából, nem csak azt vizsgálni, hogy a hivatalos, állami jognak milyen hatása van cselekedetükre és attitűdjeikre, amint ezt az amerikai kritikai jogszociológia teszi. E megközelítést nevezi Hertogh szekuláris jogtudatkutatásnak.⁶⁶

Sajó műve e megközelítés megkérdőjelezhetetlen előképe. Maga az a felfogás, hogy a jogot illúziók veszik körül, melyek közül az egyes jogterületekkel foglalkozó részekben többre is rámutat, már eleve az állami jog kutatásának paradigmájából történő kilépéssel egyenértékű. Sajó művének üzenete: „az egy dolog, hogy mit

⁶⁴ Pl. Eleanor KIRK: „Legal Consciousness and the Sociology of Labour Law” *Industrial Law Journal* 2021/3. 405–433., <https://doi.org/10.1093/indlaw/dwaa020>; Simon HALLIDAY: „After Hegemony: The Varieties of Legal Consciousness Research” *Social & Legal Studies* 2019/6. 859–878., <https://doi.org/10.1177/0964663919869739>.

⁶⁵ Ehrlich jogtudat-kutatásokkal kapcsolatos újraértelmezéséhez lásd Marc HERTOGH (szerk.): *Living Law: Reconsidering Eugen Ehrlich* (Oxford: Hart 2008) és Marc HERTOGH: „A »European« Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich” *Journal of Law and Society* 2004/4. 457–481.

⁶⁶ HERTOGH (1. lj.) 66.

akar a jog, és az egy másik, hogy mi történik valójában”, akár e szekuláris megközelítés jelmondata is lehetne. Ilyen értelemben Sajó évtizedekkel korábbi eredményei megerősítik Hertogh jelenkori törekvését a jog társadalmi valóságának komplex kutatásáról. Ebben pedig benne rejlik az állami jog hegemoniájának kritikája mellett az állami jog társadalmi és kulturális korlátainak – illúzióinak – felismerése is. Sajó teljesen más társadalmi, politikai és történelmi környezetben született munkája szemléletében tehát meglepően egybevág Hertogh kortárs felfogásával. Ez pedig azt üzeni, hogy a jog társadalmi működésének vizsgálata – bármennyire is furcsa ezt kimondani – nem korlátozható az állami jog jelenségére, hanem az annak holtterében elhelyezkedő, jogi jellegű normatív jelenségekkel összhangban kaphatunk arról teljesebb képet.

A kortárs jogszociológia egyik legújabb kérdése, hogy vajon mennyiben tud hozzájárulni a jogállamiság európai és globális eróziójáról szóló általános jog- és politikatudományi vitához.⁶⁷ E kérdéskört eddig döntően alkotmányjogi perspektívából vizsgálták, Magyarországról is számos ilyen elemzés született.⁶⁸ Megfigyelhetők emellett olyan törekvések is, melyek a szakjogi elemzésen túl a társadalmi-jogi kutatások eszköztárával kívánják kibővíteni a jogállam regressziójának kutatását, és ami ezeket még érdekesebbé teszi, hogy nemcsak a magától értetődő magyar és lengyel fejleményekkel foglalkoznak, hanem nyugat-európai országok kapcsán is kérdéseket vetnek fel.⁶⁹

E kutatás egyik új fejleménye – melyet Martin Krygier⁷⁰ és a fentebb már említett Hertogh⁷¹ artikulál a legerőteljesebben – a „jogállam társadalmi alapjaira” történő rákérdezés. Vajon a jogállam kielégítő működéséhez a hosszú listákban rendezhető technikai jogi megoldások megfelelő megválasztása mellett – Krygier ezt a jogállam „anatómiai” megközelítésének nevezi – szükséges-e a jog társadalmi beágyazottsága és legalább alapvető társadalmi elfogadottsága? Hertogh az előbbi meg lehetőségen absztrakt kérdést továbbviszi, és azt veti fel, hogy vajon a jogtudathoz hasonlóan – *legal consciousness* – beszélhetünk-e jogállamtudatról – *rule of law*

⁶⁷ Átfogó összefoglalás a számok nyelvén: *World Justice Project. Rule of Law Index 2024*, <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/downloads/WJPIIndex2024.pdf>.

⁶⁸ Lásd pl. Zoltán SZENTE: „Challenging the Basic Values – the Problems with the Rule of Law in Hungary and the EU’s Failure to Tackle Them” in András JAKAB – Dimitry KOCHENOV (szerk.): *The Enforcement of EU Law and Values* (Oxford: Oxford University Press 2017) 456–475. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198746560.001.0001> vagy András JAKAB: „Informal Institutional Elements as Both Preconditions and Consequences of Effective Formal Legal Rules: The Failure of Constitutional Institution Building in Hungary” *The American Journal of Comparative Law* 2020/4. 760–800., <https://doi.org/10.1093/ajcl/avaa031>.

⁶⁹ Hollandia kapcsán lásd például a Staatscommissie rechtsstaat legújabb jelentését: *The broken promise of the rule of law. Ten improvement proposals with a focus on the citizen*, 2024, www.staatscommissierechtsstaat.nl/documenten/rapporten/2024/07/02/index.

⁷⁰ Martin KRYGIER: „The Rule of Law: Legality, Teleology, Sociology” in Gianluigi PALOMBELLA – Neil WALKER (szerk.): *Relocating the Rule of Law* (Oxford: Hart Publishing 2009) 45–69., <https://doi.org/10.5040/9781472564634.ch-002>.

⁷¹ Marc HERTOGH: „Empirical Approaches to the Rule of Law: Contours and Challenges of a Social Science that Does Not Quite Yet Exist” *Annual Review of Law and Social Science* 2024. 35–51., <https://doi.org/10.1146/annurev-lawsocsci-041822-044308>.

consciousness –, és lehet-e ennek szerepe a jogállami helyzet romlásának magyarázatában.⁷² E kérdések jól mutatják, hogy a jogállam társadalmi beágyazottságának kérdése teret kapott jogszociológia kortárs trendjei között, és ezzel talán a szakjogi mellett egy újabb perspektívát is felkínálhat napjaink jogállami folyamatainak jobb megértéséhez.

Nem hiszem, hogy nehéz amellet érvelni, hogy a *Látszat és valóság* kiváló kiindulópont a jogállam hazai társadalmi beágyazottságának vizsgálatához. A *Látszat és valóság*ot olvasva nehezen érthető a kilencvenes évek jogállami optimizmusa, az a mai perspektívából végtelenül naivnak tűnő feltevés, hogy pusztán a jogszabályi és intézményi környezet megváltoztatásával Magyarország egyszer és mindenkorra jogállammá vált. A *Látszat és valóság* – retrospektíve tekintve – akár ezzel kapcsolatos figyelmeztetések tárházának is felfogható, hiszen az egyes következtetései egy jól meghatározható pontba futnak össze. Azt jelzik, hogy a jog társadalmi működésével komoly problémák vannak, azt számos illúzió fonja körbe, és ezért jogi kultúránk is olyan jellemzőkkel terhelt, melyek sok esetben hatékonytalanná és torzzá tehetik a jogi szabályozás társadalmi hatásait. Továbbá, a jogi kultúránkat átható jogi elidegenedés léte, a jogosultságtudat torzulásai és a büntetési hajlamot meghatározó skizofrénia mind-mind olyan kutatási kérdéseket kínálnak, melyek kortárs vizsgálata érdemben hozzájárulhat a hertoghi jogállamtudat hazai megértéséhez.⁷³

5. ÉRDEMES-E SAJÓ KÖNYVÉT MA IS OLVASNI?

Azt hiszem, a fentiek alapján az olvasó már nem kételkedik abban, hogy a címben feltett kérdésre a válaszom egyértelmű igen. A *Látszat és valóság* 2025-ben mindenképpen megér egy újraolvasást azoknak, akik kortárs jogi kultúránk kutatásával foglalkoznak. Közhelyeszerű, hogy a kulturális viszonyok változása a legidőigényesebb folyamat, ha összevetjük a politikai, jogi és gazdasági változásokkal, és az az egyszerű tény, hogy több ponton is napjaink jogi kultúrájára ismerhetünk rá Sajó kötetében, önmagában legitimálja az újraolvasását. Ha reális képet akarunk kapni a mai magyar jogi kultúráról, akkor azt csak Sajó kérdéseinek és következtetéseinek felhasználásával tehetjük. Sajó eredményei egyszerre biztosítanak kiindulópontot és kontextust a kortárs hazai kutatások számára.

Szeretném ezt a szöveget azzal zárni, hogy számomra miért fontos ez a kötet a szakmai tanulságok mellett. Tanulságosnak és elgondolkodtatónak érzem, hogy a szerző gondolatai kibontása során sosem menekül a mindannyiunk által jól ismert „tudományos semmitmondáshoz”, nem próbálja meg a tudományos semlegesség

⁷² Marc HERTOCH – Balázs FEKETE – Erin JACKSON – Monika LINDBECK: „The Rule of Law from Below. Citizens’ Perspectives in Denmark, Hungary, and the Netherlands” in Stéphanie LAULHÉ SHAELOU – Andreas MARCOU (szerk.): *Rule of Law and European Values in Turbulent Times* (Springer 2025) (megjelenés előtt).

⁷³ A büntetőjog jogszociológiájának területéről lásd pl. HOLLÁN Miklós – VENCZEL Timea: „Bűn – tudat. A magyarok büntetőjogi ismeretei és véleményei” *Jel-Kép. Kommunikáció, közvélemény, média* 2021/2. 1–21., <https://doi.org/10.20520/jel-kep.2021.2.1>.

mögé bújva elkerülni az állásfoglalást. Noha tudományos kérdésekkel foglalkozik, és tudományos következtetéseket von le, tisztán érezhető, hogy mindezeket jól meghatározható etikai és morális kiindulópontból teszi, amiről legtisztábban a kötetet bevezető és lezáró beszélgetések vallanak. Egy jogi kérdésekkel foglalkozó kutatónak igenis lehet, sőt kell hogy legyen olyan – alapvetően meta természetű – kérdésekben álláspontja, hogy mi a jog szerepe a társadalomban, mi a jog végső feladata, hogyan működhet jól egy jogi szabályozás, és – egyáltalán – mit is várunk el egy kutatótól, mi a jogszociológia feladata. Sajó válaszai egy olyan – értékorientált és kritikai – kutatói szerepfelfogás irányába mutatnak, mellyel ma sem nehéz azonosulni.

H. SZILÁGYI ISTVÁN*

JOGTUDATKUTATÁSOK A MAGYAR KRIMINOLÓGIÁBAN

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.3.05>

A tanulmány célja egy, a hazai jogtudatkutatók elméleti és módszertani kérdéseit vizsgáló kutatási programhoz illeszkedve, az 1960-as évek közepétől a 2020-ig terjedő korszak ez irányú kriminológiai kutatásainak áttekintése. Ennek alapja egyrészt a jogszociológiában zajlott kutatások már korábban feldolgozott anyaga, másrészt pedig a kriminológiai kutatásokat részleteiben bemutató előtanulmány. Az áttekintéshez két alapvető szempont kínálkozott: egyrészt, hogy hogyan egészítették ki a kriminológiai kutatások a jogszociológia területén zajló vizsgálódásokat tartalmi, elméleti és módszertani szempontból. Másrészt, hogy hogyan alakult a két diszciplína közötti diszkurzív tér dinamikája az áttekintett periódus folyamán. A bevezetést követő rész vázolja azt az elméleti keretet, amely a kriminológiai kutatások rendezésének sémáját adja. Ezt követően kerül sor a jogtudat problémájához kapcsolódó kriminológiai vizsgálatok hozadékának számbavételére, különválasztva a tartalmi, az elméleti és a módszertani aspektusokat. A negyedik rész a két diszciplína közötti viszony változásait mutatja be, jelezve a rendszerváltást követő három évtizedben bekövetkezett pozitív változásokat. A tanulmány záró része a feldolgozott jogtudatkutatók tartalmi üzenetét igyekszik megfogalmazni, hangsúlyozva ebben a kriminológiai kutatások tanulságait.

1. BEVEZETÉS

A tanulmány 2012-ben, a magyar lakosság jogtudatának vizsgálatára indult kutatássorozat utolsó fázisában született. Az eredeti, hároméves OTKA kutatási program egy fél évtizedig tartó projektté bővült, amelynek eredményeit 2018-ban tanulmánykötetben tettük közzé.¹ Még ebben az évben alkalmam nyílt csatlakozni egy Kelemen László által szervezett és vezetett longitudinális kutatáshoz. Ez a magyar társadalomnak a jogra, az igazságszolgáltatásra, a jog értékelésével is összefüggő, politikailag érzékeny társadalmi problémákra vonatkozó véleményének alakulását vizsgálta a 2010 és 2018 közötti, majd egy évtizednyi periódusban.² Ezekre az előzményekre

* PhD, egyetemi tanár, PPKE JÁK, 1088 Budapest, Szentkirályi u. 28. E-mail: h.szilagyi.istvan@jak.ppke.hu.

¹ H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1967–2017* (Budapest: Pázmány Press 2018).

² H. SZILÁGYI István – KELEMEN László: *Miként vélekedünk a jogról? Szociálpszichológiai kutatás 2018* (Budapest: HVG–ORAC 2019); István H. SZILÁGYI – László KELEMEN – Sam Gilchrist HALL:

épült *A magyar jogtudat-kutatások elméleti és módszertani kérdései* címmel indult kutatási programom,³ amely megvalósítására 2020-ban az Nemzeti Közszerzői Egyetem támogatásával, illetve az annak kebelében működő Információs Társadalom Kutatóintézzettel együttműködésben került sor. Kutatási programom első fázisa a hazai jogtudatkutatások történetének áttekintése volt az 1967-től napjainkig terjedő időszakban, amit azonban két szakaszra bontva dolgoztam fel, elválasztva a rendszerváltás előtti és az azt követő, 2020-ig tartó periódust.⁴

A tanulmány alapja egy, a jogszociológiában zajlott jogtudatkutatókat kiegészítő kriminológiai vizsgálódások számbavételét célul tűző, egységes narratív keretbe foglalt szakirodalmi áttekintés.⁵ Az ott bemutatott anyag időbeli tagolására elsőként a rendszerváltás határvonása adódott, miként a jogszociológiai kutatások esetében is.⁶ Tekintettel arra, hogy a következő két évtizedben a jogtudat témájához kapcsolható kriminológiai vizsgálatok intenzitása felülmúlta a jogszociológia terén folytatott kutatásokét, ezért évtizedes bontást alkalmaztam, jelezve a jellegzetes témák és szemléletek változásait. Másfelől a jogtudat témája szempontjából releváns kriminológiai vizsgálatok kiválogatását a jogtudatkutatás teoretikus problémáinak a fent említett kutatási tervben vázolt problématerképét,⁷ illetve az azt követően végzett elméleti vizsgálódásokból leszűrt megfontolásokat szem előtt tartva végeztem el. Ennek az elméleti szerkezetnek a főbb elemeit az alábbiakban, a tanulmány 2. pontjában vázolom.

A jelen tanulmány elsődleges és másodlagos „nyersanyagát” tehát a magyar lakosság jogtudatával kapcsolatos empirikus kriminológiai és jogszociológiai vizsgálódások kutatástörténeti áttekintése adja. Fókuszába pedig – a szerkesztő útmutatását követve – a következő két probléma került: egyrészt, hogy hogyan egészítették ki a kriminológiai kutatások a jogszociológia területén zajló vizsgálódásokat tartalmi, elméleti és módszertani szempontból; másrészt, hogy hogyan alakult a két diszciplína közötti diszkurzív tér dinamikája az áttekintett periódus folyamán. E kérdések megválaszolásához igyekszik segítséget nyújtani a feldolgozott kriminológiai kutatásokról készített alábbi áttekintő táblázat.

Changing Legal and Civic Culture in an Illiberal Democracy. A Social Psychological Survey of the Hungarian Legal System (Trans.: Tamás JUHÁSZ) (Abingdon: Routledge 2022), <https://doi.org/10.4324/9781003188926>.

³ A projekt részletes bemutatására lásd: H. SZILÁGYI István: „Kísérlet a magyar jogtudat-kutatások elméleti és módszertani kérdéseinek áttekintésére” *MTA Law Working Papers* 2020/12. 24., <https://jog.tk.mta.hu/mtalwp/kiserlet-a-magyar-jogtudat-kutatasok-elméleti-es-modszertani-kerdesek-attekintesere>.

⁴ H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a magyar jogszociológiában a rendszerváltás előtt” *Iustum Aequum Salutare* 2021/1. 27–62.; H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a magyar jogszociológiában a rendszerváltást követően” I. *Iustum Aequum Salutare* 2021/4. 41–71.; H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a magyar jogszociológiában a rendszerváltást követően” II. *Iustum Aequum Salutare* 2022/1. 45–73.

⁵ H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a magyar kriminológiában” *MTA Law Working Papers* 2025/5. 33., <https://jog.tk.elte.hu/mtalwp/jogtudat-kutatasok-a-magyar-kriminologiaban>.

⁶ H. SZILÁGYI: „Jogtudat-kutatások a magyar jogszociológiában a rendszerváltás előtt” (4. lj.) 41–43.

⁷ H. SZILÁGYI (3. lj.) 7–24.

A vizsgálat tárgya	Az adat-felvétel ideje	Alkalmazott módszer	Nemzetközi viszonylat
1 fiatalok bűnözők személyiség vizsgálata	1961–1964	interjú (L)	nincs
2 fiatalok bűnöző csoportok kialakulása	1966–1967	dokumentumelemzés (L)	nincs
3 a büntetőjogi rendszer társadalmi értékelése	1978	kérdőív (T)	nincs
4 a társadalmi szerkezet összefüggése a devianciával és a bűnözéssel	1980–1985	statisztikai elemzés (T)	nincs
5 „cigánybűnözés”	1981	összehasonlító statisztikai elemzés (T)	nincs
6 látens bűnözés	1982	kérdőív (T)	nincs
7 a bűnöző személyiség lélektani jellemzőinek vizsgálata	1986–1990	dokumentumelemzés (T) interjú (L) pszichológiai teszt (T) laboratóriumi kísérlet (T)	nincs
8 erkölcs és büntetőjog a közvéleményben	1988, 1997	kérdőív (T) longitudinális összehasonlító elemzés	nincs
9 erőszakos bűnözés és a bűnözéstől való félelem	1994–1996	statisztikai elemzés (T) dokumentumelemzés (L)	van
10 a rendőrök cigány kisebbséghez való viszonya	1996	kérdőív (T)	nincs
11 magyar és cigány bűnelkövetők a börtönben	1997	kérdőív (T)	nincs
12 a rendszerváltás előtti „cigánybűnözésre” vonatkozó statisztikák elemzése	1971–1988	statisztikai elemzés (T)	nincs
13 „cigánybűnözés”	1999–2000	kérdőív (T)	nincs
14 a bűnözéssel kapcsolatos attitűdök vizsgálata	2004	kérdőív (T) összehasonlító elemzés	van
15 áldozattá válás, bűnözéstől való félelem és a bűnüldöző szervek megítélése	2005	kérdőív (T)	van
16 a bűnözés, a közbiztonság és a büntetési rezsim megítélése	2005	kérdőív (T)	nincs
17 média és igazságszolgáltatás	2002–2004	dokumentumelemzés (T) esettanulmány (L)	nincs
18 a bűn és a gyermekek ábrázolása a médiában	1996–2006, 2008	esettanulmány (L) dokumentumelemzés (T)	nincs
19 észt és magyar fiatalok látens devianciája a családhoz és a kortárs csoporthoz való kötődés összefüggésében	2007	kérdőív (T)	van
20 a fiatalok értékrendje és deviáns viselkedési formáik összefüggése	2006	pszichológiai teszt (T)	van
21 a média hatása a bűnözésre és a büntető igazságszolgáltatásra vonatkozó lakossági attitűdökre	2010	fókuszcsoportos interjú (L)	nincs

A vizsgálat tárgya	Az adat-felvétel ideje	Alkalmazott módszer	Nemzetközi viszonylat
22 a bűnözéstől való félelem és a bizonytalanság érzet	2015	részt vevő megfigyelés (L) mélyinterjú (L) fókuszcsoportos interjú (L) kérdőív (T)	van
23 a halálbüntetés támogatottsága	1978–2018	összehasonlító statisztikai elemzés (T)	van
24 a büntetőjogi szabályok ismerete és lakossági értékelése	2018	kérdőív (T)	nincs
25 a reziliens személyiség jellemzői és kialakulása	2019	mélyinterjú (L)	nincs

A vizsgálat tárgya: nem feltétlenül azonos a kutatási eredményeket bemutató közlemény címével. **Az adatfelvétel ideje:** 1961–1964 – egy hosszabb kutatási perióduson belül több ízben vagy folyamatosan végzett adatfelvétel; 1986, 1997 – longitudinális kutatások esetében az egymást követő vizsgálatok időpontjai. **Alkalmazott módszer:** (T) kvantitativ módszer; (L) kvalitativ módszer; dokumentumelemzés (T) bizonyos típusú dokumentumok vagy tartalmi elemek előfordulásának statisztikai vizsgálata; dokumentumelemzés (L) a dokumentumok tartalmi elemzése. **Nemzetközi viszonylat:** van – az elemzés külföldi empirikus kutatási adatokat ismerteti, vagy az adatfelvételre nemzetközi kutatási projekt keretében, vagy ahhoz kapcsolódóan került sor.

A tanulmánynak a jogtudattal összefüggő kriminológiai kutatások eredményeit mérlegre tevő részében (3. pont) a jelzett kutatások bemutatásánál zárójelben szereplő arab számok a fenti táblázatban a vizsgálatok kronologikus sorrendjét mutató tételre utalnak.

2. JOGTUDAT ÉS JOGI KULTÚRA: A VÁLOGATÁS SZEMPONTJAIT ADÓ ELMÉLETI KERET

A jogtudat és a jogi kultúra fogalmi elemzésével az elmúlt években több tanulmányomban is foglalkoztam.⁸ A következőkben bemutatott vázlat csupán a csokorba szedett kriminológiai kutatások kiválogatásának szempontjául szolgáló elméleti

⁸ H. SZILÁGYI István: „Adalékok a jogi kultúra fogalmához” in NAGY-JANKA Teodóra (szerk.): *A jogi kultúrtörténet és a jogi néprajz új forrásai. I.* (Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem Kultúrtörténeti, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar 2018) 109–124.; H. SZILÁGYI István: „Jogi kultúra vagy társadalmi jogtudat?” *Acta Humana. Hungarian Centre for Human Rights Publications* (2021) 3. 89–115.; H. SZILÁGYI István: „Social Legal Consciousness or Legal Culture?” *7 Public Governance, Administration and Finances Law Review* (2022) 2. 5–39., <https://doi.org/10.53116/pgaftr.2022.2.1>; H. SZILÁGYI István: „Jogtudat” in JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SÜLYOK Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Jogsociológia rovat, rovat-szerkesztő: BENCZE Máttyás) 2023, 1–18. <http://ijoten.hu/szocikk/jogtudat>; H. SZILÁGYI István: „Jogi kultúra” in JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SÜLYOK Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Jogsociológia rovat, rovat-szerkesztő: BENCZE Máttyás) 2023, 1–27., <http://ijoten.hu/szocikk/jogi-kultura>.

keret megvilágítását szolgálja. A területi korlátokra tekintettel itt most mellőzöm a felmerülő elméleti problémák részletes tárgyalását és a releváns szakirodalmi hivatkozásokat.

A jogtudat fogalma a jogi kultúrára irányuló egyéni és csoportos lélektani mozzanatokra utal. E jelenségkörön belül elválasztjuk a jogtudat egyéni és társadalmi szintjét. Az egyéni lelki jelenségek szintjén megkülönböztetjük a jogtudat és a jogismeret fogalmát. A kettő fogalmi relációjában az előbbi az átfogóbb kategória, a jogismeret tehát a jogtudat egyik alkotóeleme, amely az egyéni lélek kognitív (tudatos, racionális, értelmi) szférájához kapcsolható. Az egyéni jogtudat bizonyos fokig reziduális kategória is, mert minden egyéb lélektani mozzanatot magában foglal, amit a jogismeret nem fed le: így elsősorban az érzelmi és az akarat elemeket, melyek a lélek affektív (tudatalatti, emocionális), illetve reaktív részéhez tartoznak. A társadalmi szintű jogtudat az egyéni jogtudatok társaslélektani összerendeződése egy komplex folyamatban, amelyben a társadalmi szerkezet számos intézménye, formális és nem formális eleme vesz részt az államon kívül, jöllehet ez utóbbi egyike a folyamatban közreható domináns tényezőknek. Az egyént a társadalomhoz kapcsoló viszonyrendszerben a társadalomtól az egyén felé haladva három hatásnyalábot vagy mezőt különíthetünk el: a szocializációt, a kommunikációt és a jogalkalmazást. Az egyéntől a társadalom irányába mutató hatások között pedig ismét a kommunikáció, valamint a jogilag releváns, illetve a kifejezetten jogi cselekvések mezejét. A társadalmi szinten ezen kívül el kell különítenünk az intézményi réteget és a társadalmi jogtudatot. Figyelembe kell venni az egyén és a társadalom egésze között ékelődő szerkezeti elemeket is, amelyek mintegy kaleidoszkópként felbontják és megsokszorozzák a jogi szocializáció, a kommunikáció és a cselekvések fent említett hatásnyalábjait: a társadalmi rétegződés, a szocietális csoportok és a professzionális csoportok egymást keresztező dimenzióit.

Mint láttuk, a jogtudat fogalmát a jogi kultúrával összefüggésben határoztuk meg. Míg az előbbibe alapvetően az egyéni és a társaslélektani jelenségek tartoznak, addig az utóbbi a joggal kapcsolatos értékek, normák, szimbólumok, narratívák és a társadalmi gyakorlatok sajátos mintázatainak szövedéke. A jogi kultúra közvetlenül kapcsolódik a legitimitás fogalma mentén a politikai kultúrához, és szervesen illeszkedik a kultúra egészének szövetébe. A jogi kultúrán belül el kell választanunk továbbá a „laikus” és a „professzionális” jogi kultúra terrénját. A jogi kultúra egészének formálódása szempontjából a „professzionális” aspektusnak van döntő jelentősége. Ugyanakkor a jog működéséről a laikusokban kialakult kép jelentősen eltérhet a jogászok által „befelé” (a jogászság felé) és „kifelé” (a társadalom egésze felé) sugározni kívánt képtől.

A jogtudat és a jogi kultúra vázolt fogalmi elemzésének eredménye először is annak megvilágítása, hogy a jogtudat formálódása többszintű, többretegű szerkezetben zajlik, amelyek folytonos kölcsönhatásban állnak egymással. Az egyéni jogtudat, amely a jogra vonatkozó ismeretek, akarat és érzelmi elemek szövedéke az individuum lélektani törvényei szerint szerveződik. Ettől csak viszonylagosan elválasztható az egyéni jogtudat megnyilvánulásait összegző társadalmi jogtudat, amely azonban a társas érintkezés sajátos belső dinamikája szerint működik.

A társadalmi jogtudat viszont elválaszthatatlanul összekapcsolódik a jogi kultúrával, amely a tömegérzelmeknél, a közvéleménynél, a közhangulatnál tartósabb, tárgyiasult szellemi tartalmakat, formákat rögzít, de ami maga is ki van téve a változásoknak. E változásokat pedig éppen a társadalmi jogtudat változásai idézik elő, amennyiben képesek bizonyos intenzitást elérni, illetve a társadalmi szerkezetet is módosítani.

3. A KRIMINOLÓGIAI KUTATÁSOK HOZADÉKA

Miként a jogszociológia terén folytatott jogtudattal összefüggő kutatások értékelésénél, a kriminológiai kutatások eredményeinek mérlegeléséhez is három szempont adódik: a tartalmi, az elméleti és a módszertani aspektus vizsgálata. A következőkben tehát ezeket fogjuk sorra venni.

3. 1. TARTALMI ASPEKTUS

Annak értékeléséhez, hogy a vizsgált korszakban a kriminológiai kutatások mivel gazdagították általában a jogtudatról és közelebbről a magyar lakosság jogtudatáról szóló ismereteinket, érdemes szem előtt tartanunk az egyént a társadalom egészéhez fűző hatásnyalábokat, melyeket a fenti elméleti vázlatban azonosítottunk. A kiindulópont tehát az egyéni jogtudat (i) vizsgálata, majd pedig az egyéntől a társadalom irányába mutató hatások között a kommunikáció (ii), valamint a jogilag releváns (iii), illetve a kifejezetten jogi cselekvések (iv) mezőit vehetjük szemügyre. Ezzel érünk el a társadalmi szinthez, amelyen belül megkülönböztettük az intézményi réteget (v) és a társadalmi jogtudatot (vi). Majd a társadalomtól az egyén felé haladva ismét három hatásnyalábot különíthetünk el: a szocializációt (vii), a kommunikációt (viii) és a jogalkalmazást (ix). Végezetül pedig számba kell vennünk a közvetítő struktúrákra (x) összpontosító kutatásokat is. Az így kialakult sémába helyezhetjük a táblázatba foglalt kutatásokat az ott szereplő sorszám segítségével jelezve azokat.

Ad (i). Az egyéni jogtudat vizsgálatára irányuló kriminológiai kutatások azért is különösen fontosak szempontunkból, mert a jogszociológia inkább az egyéni psziché társadalmi meghatározottságát hangsúlyozza a *homo sociologicus* emberképében, s a tapasztalati vizsgálódásokat inkább a pszichológiára és a szociálpszichológiára hagyja. A kriminológusokat ezzel szemben már Cezare Lombroso nagy hatású művének⁹ megjelenése óta foglalkoztatja a „született bűnöző” gondolata, és jóval nagyobb figyelmet fordított a deviáns személyek lelki adottságainak vizsgálatára. Nem véletlen tehát, hogy a hazai kriminológiai kutatások egyik első témája az 1960-as évek elején a bűnöző fiatalok személyiségének vizsgálata (1)¹⁰ volt,

⁹ Cezare LOMBROSO: *L'uomo delinquente* (Milano: Hoepli 1876).

¹⁰ MOLNÁR József: „A fiatalok körében folytatott személyiségvizsgálatokról” in *Kriminalisztikai tanulmányok I.* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1962). MOLNÁR József: „A bűn-

aminek egyik fontos konklúziója éppen a „született bűnöző” sztereotípiájának kizárása volt, megállapítva, hogy a neurológiai, illetve endogén tényezők szerepe nem jelentős a bűnöző fiatalok személyiségformálódásában. A negyedszázaddal későbbi, Münnich Iván vezette kutatássorozat (7)¹¹ szemléletében azonban újra felelevenítette a korábbi hagyományt, olyannyira, hogy a vizsgálat harmadik fázisában egy külön cigány bűnözői mintára is elvégezte a „egyéni frusztrációtűrő-képesség” („Personal Frustration Tolerance”, PFT) tesztek összehasonlító vizsgálatát a nem cigány bűnözőkével. Sárík Eszternek az ifjúság értékrendjének és a devianciák összefüggésének tanulmányozására irányuló, az elmúlt évtizedben folytatott vizsgálata (20)¹² megfordítani látszik a hagyományos elképzelés által feltételezett okozati összefüggést: nem az egyéni értékrend vezet a deviáns viselkedéshez, hanem fordítva, a deviáns viselkedés alakítja az értékrendet. Sárík legutóbbi, a reziliens személyiség jellemzőire és kialakulására vonatkozó kutatásai (25)¹³ pedig egy újabb szemléletváltást tükröznek. A kérdés már nem az, hogy az emberek miért nem követik a szabályokat, vagyis a deviancia problémája, hanem hogy minden a deviancia felé terelő társadalmi hatás ellenére miért tudják azt elkerülni egyesek.

Ad (ii). Az egyéni kommunikáció vizsgálata, úgy tűnik, hogy a kriminológiai kutatásoknak éppen úgy „vakfoltja”, mint a jogszociológiáé, ami mögött számos tényező állhat. Az egyik, hogy a jogról való vélekedés – amiben szükségszerűen együtt jelennek meg valamilyen arányban a jogra vonatkozó tárgyi ismeretek és a jog értékelésének elemei – közlésével az egyén a társas lét szférájába lép, vagyis az egyéni jogi kommunikációnak politikai implikációi vannak. Másfelől – éppen ezért – az egyéni jogtudat vizsgálata szempontjából nem feltétlenül megbízható egyedül a vizsgált személy véleményét kérni,¹⁴ anélkül, hogy megkísérelnénk megfigyelni tényleges viselkedését. Ebből adódik, hogy e területen különösen fontosak a mikroszociológiai – különösen a résztvevő megfigyeléssel végzett – vizsgálatok. Ezt a következtetést támasztja alá az is, ha számításba vesszük az egyéni szintű kommunikáció interaktív természetét, hiszen a társadalmi élet „földszintjén” zajló diskurzusok tanulmányozásánál nem tekinthetünk el a kontextust adó strukturális elemek vizsgálatától sem.

tettes fiatalok személyiségformálása és a javítóintézet” in *Kriminálisztikai tanulmányok II.* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1963).

¹¹ MÜNNICH Iván – VÁG András: „A férfi bűnelkövetők gyermekkorai és a P.F.T. teszt” in GÖDÖNY József (szerk.): *Kriminológiai és Kriminálisztikai Tanulmányok 26.* (Budapest: OKKRI 1989) 369–426., 369–370. MÜNNICH Iván – MÜNNICH Ákos: „Antiszociális személyek viselkedése kísérleti helyzetekben” in GÖDÖNY József (szerk.): *Kriminológiai és Kriminálisztikai Tanulmányok 28.* (Budapest: OKKRI 1991) 307–343. TAKÁCS Ildikó – MÜNNICH Iván – MÜNNICH Ákos – BUGÁN Antal: „Társas orientáció és bűnözés”. IRK Ferenc (szerk.): *Kriminológiai és Kriminálisztikai Tanulmányok 35.* (Budapest: OKKRI 1998) 146–183.

¹² SÁRIK Eszter Katalin: „Ifjúsági értékrend és deviancia” in VÓKÓ György (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok 49.* (Budapest: OKRI 2012) 87–106.

¹³ BOLYKY Orsolya – SÁRIK Eszter: „Talpon maradni... Reziliens életutak elemzése” in VÓKÓ György (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok 57.* (Budapest: OKRI 2020) 105–128.

¹⁴ Különösen a survey-típusú, kérdőíves vizsgálatok esetében merül fel élesen ez a probléma: a megkérdezett nem azt válaszolja, amit gondol egy bizonyos kérdésről, hanem azt, amiről úgy véli, hogy általában „elvárható”, „politikailag korrekt” stb.

Ezért is izgalmas Boda Zsolt és Szabó Gabriella kutatása (21)¹⁵ a médiának a bűnözésre és a büntető igazságszolgáltatásra vonatkozó lakossági attitűdökre hatására vonatkozóan. Összefoglaló elemzésükben a kutatók kiemelték a fókuszcsoportos interjúkban megfogalmazott vélemények, állásfoglalások ellentmondásosságát. Annak ellenére, hogy részt vevő fiatalok korlátozott formában és kritikusan viszonyultak médiafogyasztáshoz, a bűnözésről és a büntető igazságszolgáltatásról mégis a médiában kialakított keretben foglalkoztak. A kutatók felhívták a figyelmet arra, hogy a média nem közvetlenül, hanem véleményformálókön keresztül hat az egyénre, vagyis a személyközi kommunikáció mintegy a médiahatás szűrőjeként is működik. Ez utóbbi meglátásból következik, hogy a médiafogyasztás nem válik el a többi befolyásoló tényezőtől és személyközi kapcsolattól, amelyek formálják az egyéni gondolkodást és viselkedést.

Ad (iii). Elméleti modellünkben a jogilag releváns társadalmi cselekvések körébe a jogsértő magatartásokat és a jog elkerülését célzó cselekvéseket soroltuk. E két típus összekapcsolódva jelenik meg a kriminológia perspektívájából a látens bűnözés jelenségében, hiszen ott a jogsértő cselekedet az elkövető oldalán az előbbi, míg a feljelentés elmulasztása a sértett oldalán az utóbbi kategóriába esik. A látens bűnözés vizsgálata szempontjából úttörő volt Korinek László kutatása (6)¹⁶ a rendszerváltást megelőzően, majd Kó József nemzetközi projektekbe illeszkedő felmérése 2004-ben (14)¹⁷ volt kiemelkedő jelentőségű ebben a témában. Ez utóbbi eredményeinek értékeléséből érdemes kiemelni, hogy Magyarországon a bűnözés helyzete és megítélése is viszonylag kedvezőnek számított nemzetközi összehasonlításban, ugyanakkor a hivatalos bűnügyi statisztika és a viktimológiai adatfelvétel eredményei között rendkívül nagy eltérés mutatkozott: az utóbbi bizonyos bűncselekményi típusokban többszöröse volt az előbbinek. Ehhez a nemzetközi kutatási projekthez kapcsolódott az a 2007-es adatfelvétel is, amelynek elemzése alapján Parti Katalin az észti és a magyar fiatalok látens devianciáit vizsgálta a családhoz és a kortársakhoz kötődés tükrében (19).¹⁸

Ad (iv). A kriminológia perspektívájából – tekintettel arra, hogy a büntető eljárás alapvetően *ex officio* indul – az egyéni jogi cselekvések körébe elsősorban a feljelentés kerül. A feljelentés aktusa egyaránt érdekes lehet a viktimológiai és a látenciavizsgálatok szempontjából is, mégis csupán a fent említett Kerecsi és Kó által vezetett 2005-ös vizsgálat (15) fordított erre külön figyelmet. Az adatfelvétel kiterjedt a válaszadónak a különböző típusú bűncselekmények áldozatává válására, a bűn-

¹⁵ Zsolt BODA – Gabriella SZABÓ: „The Media and Attitudes towards Crime and the Justice System: A Qualitative Approach” *European Journal of Criminology* 2011/4. 329–342. <https://doi.org/10.1177/1477370811411455>.

¹⁶ KORINEK László: *Látens bűnözés Baranya megyében*. Kandidátusi értekezés, 1984.

¹⁷ KERECSI Klára – Kó József: „Az áldozattá válás jellemzői Magyarországon a 2005-ös viktimológiai felmérés tükrében” in VIRÁG György (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok* 47. (Budapest: OKRI 2010) 113–130.

¹⁸ KERECSI Klára – PARTI Katalin (szerk.): *Látens fiatalkori devianciák egy önbevalláson alapuló felmérés tükrében – „ISDR-2”* (Budapest: OKRI–ELTE 2008). PARTI Katalin: „Az észti és a magyar fiatalok látens devianciái a családhoz és a kortársakhoz kötődés tükrében” in VÓKÓ György (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok* 46. (Budapest: OKRI 2009) 190–215.

cselekményt követően tett esetleges feljelentésére, és amennyiben a válaszadó nem tett feljelentést, akkor ennek okait is firtatták a kutatók.

Ad (v). A kriminológia szemszögéből az intézményi réteg magában foglalja a bűnüldöző szervek – rendőrség, ügyészség –, a büntető igazságszolgáltatás és a büntetésvégrehajtás összetett intézményrendszereit. Ezek közül az általunk áttekintett periódusban a rendőrség működésére irányult leginkább a kutatók figyelme. Tapasztalataim szerint e mögött a „szűklátókörűség” mögött leginkább a bíróságok és az ügyészségek empirikus társadalomkutatás előli elzárkózása lehet a legfőbb ok. Ami rendőrséget illeti, e körben a legjelentősebb kutatás a Csepeli György és munkatársai által 1996-ban a rendőrök cigány kisebbséghez való viszonyára fókuszáló vizsgálata (10)¹⁹ volt. A kutatás ugyanis kiterjedt nem csupán a romákkal szembeni előítéletek felmérésére, hanem körültekintően vizsgálta a rendőrök társadalmi háttérét és testületi önképét is. Ezen túl a fent már említett 2005-ös Kerecsi és Kó nevével fémjelzett kutatás (15)²⁰ is tartalmazott kérdéseket a rendőri munka lakossági megítélésre vonatkozóan, s ez a téma megjelent a tíz évvel későbbi, hasonló tárgyú vizsgálatban is, amit Barabás A. Tünde és munkatársai végeztek (22)²¹ – a bűnözéstől való félelem egy sajátos összetevőjére, a bizonytalanságérzet problémájára összpontosított.

Ad (vi). Ezzel érkeztünk el a jogtudatkutatások hagyományosan fő területének tekintett problémacsoporthoz, a társadalmi jogtudat szintjéhez, aminek vizsgálatára a kapcsolódó kriminológiai kutatások túlnyomó része – (3),²² (8),²³ (9),²⁴ (15), (16),²⁵ (22), (23),²⁶ (24)²⁷ – is irányult. E kutatások – amelyek közül itt most csupán kettőre szeretnék részletesebben kitérni – visszatérő témája volt a bűnözés helyzetének lakossági megítélése, valamint a büntető igazságszolgáltatás és a büntető jog-

¹⁹ CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal – SZÉKELY Mária: „Szertelen módszerek. A megkülönböztetés-mentes viselkedés lehetőségei és akadályai” in CSÁNYI Katalin (szerk.): *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőri kezelésének tanulmányozásához* (Budapest: COLPI 1997).

²⁰ KERECZI Klára – KÓ József: „Az áldozattá válás jellemzői Magyarországon a 2005-ös viktimológiai felmérés tükrében” in VIRÁG György (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok 47.* (Budapest: OKRI 2010) 113–130.

²¹ BARABÁS A. Tünde – KOPPLÁNY Gergely – SZIGETI Ákos: „A bizonytalanságérzetet meghatározó problémák és kezelésük Budapest két városrészében” in VÓKÓ György (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok 55.* (Budapest: OKRI 2018) 120–152.

²² VIGH József – TAUBER István: „A bűnözés megelőzése és a jogtudat egyes problémái” in SZÜK László (szerk.): *A bűnmegelőzésről I. Tanulmánykötet* (Budapest: Igazságügyi Minisztérium 1983) 64–111.

²³ IRK Ferenc: „Morál és jog viszonya a közvéleményben” in GÖDÖNY József (szerk.): *Kriminológiai és Kriminológiai Tanulmányok 28.* (Budapest: OKRI 1991) 41–84.; IRK Ferenc: „A morál és a jog időszéri kérdései. Egy közvélemény-kutatás tapasztalatai” in IRK Ferenc (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok 37.* (Budapest: OKRI 2000) 258–272.

²⁴ FEHÉR Lenke: „Erőszakos bűnözés – bűnözéstől való félelem” in IRK Ferenc (szerk.): *Kriminológiai és Kriminológiai Tanulmányok 33.* (Budapest: OKRI 1993) 36–65.

²⁵ KERECZI Klára: „Vélemények a bűnről és büntetésről – egy lakossági attitűdvizsgálat tapasztalatai” in IRK Ferenc (szerk.): *Kriminológiai tanulmányok 43.* (Budapest: OKRI 2006) 203–240.

²⁶ ZOLTÁN J. TOTTH: „The Public Opinion about the Death Penalty in Hungary and Worldwide: What Do Polls on Capital Punishment Show?” *Krytyka Prawa* 2020/3. 214–232. <https://doi.org/10.7206/kp.2080-1084.404>.

²⁷ HOLLÁN Miklós – VENCZEL Timea: „Büntetőjogunk szabályozási újdonságai – a jogtudatban: egy empirikus kutatás eredményei” *MTA Law Working Papers* 2020/31.

szabályok ismeretének és lakossági értékelésének vizsgálata. A kutatásokban megjelenő közös konklúzió a magyar lakosság nemzetközi összehasonlításban is magas büntetési igényének megállapítása, amelyre eddig nem sikerült kielégítő magyarázatot adnia a kutatóknak.

Külön figyelmet érdemel az Irk Ferenc által vezetett longitudinális vizsgálat (8) az erkölcs és a büntetőjog viszonyának vizsgálatára vonatkozóan, mert mind az 1988-as előzményi kutatás, mind az 1997-es adatfelvétel kérdőívébe a Sajó András által vezetett 1986-os „jogosultságtudat vizsgálata” felmérésben²⁸ szereplő kérdések is helyet kaptak. Az eredmények azt mutatták, hogy az 1986-os és az 1988-as felmérés között nagyobbak voltak a különbségek, mint az 1988-as és az 1997-es között, amiből a kutatók arra következtettek, hogy az értékváltozásoknak valószínűleg a rendszerváltást közvetlenül megelőző években nagyobb volt a dinamikája, mint azt követő évtizedben. Jól példázza ezt, hogy vagyoni értékek esetében szinte azonosak voltak az 1988-as és az 1997-es felmérés eredményei, míg az 1986-os adatok szerint nagyságrenddel enyhébb volt a gazdagtól vagy a munkahelyről való lopás megítélése az 1988-ashoz képest.

Másodikként egy viszonylag friss, Hollán Miklós és Venczel Tímea által jegyzett kutatást (24) emelnék ki, amely megerősítette a fent már jelzett jelenség, a magyar lakosság erős büntetési hajlamának tényét. A 2018-ban lefolytatott vizsgálat alapvetően a büntetőjogi szabályozás közelmúltban bekövetkezett változásainak lakossági ismeretére összpontosított. Az adatok azt mutatták, hogy emberek inkább azokat a szabályokat ismerték jobban, amelyek jelenleg tiltottak valamit, mint azokat, amelyek nem. A lakosság véleménye abszolút mértékben és a hatályos joghoz képest is erősen punitívnak bizonyult: a válaszadók közel kétharmada értett egyet a hatályos joggal, s amikor nem, akkor azt is büntették volna, amit a jog nem (pl. a felnőttek közötti homoszexuális kapcsolatot a válaszadók 40%-a büntetné, amit a büntető törvény már évtizedek óta nem rendel büntetni).

Ad (vii). A társadalom felől az egyén felé irányuló hatások közül a szocializáció, vagyis a társadalmi nevelés hatásnyalábját vegyük szemügyre elsőként. Ennek kapcsán érdemes megjegyeznünk, hogy mivel az egyén lélektani fejlődése s az ennek során kialakult belső szerkezet elválaszthatatlan a nevelés folyamatától, így mindazok a kutatások, amelyeket az egyéni jogtudat vizsgálatával összefüggésben már említettünk – (1), (7), (20), (25) – tartalmaznak a szocializációra vonatkozó adatokat is. Mindezeket túl a rendszerváltás előtti korszakból említhetjük Molnár József 1966–67-ben lefolytatott kutatását (2)²⁹ a budapesti fiatalkorú bűnözői csoportok – a korabeli zsargon szerint: „galerik” – kialakulására vonatkozóan, amelyben nagy hangsúllyal jelent meg a család mellett a kortárs csoport hatásának elemzése. A szocializáció e két ágensének hatását s e hatások összefüggését vizsgálta Parti Katalin is a fiatalkorúak látens devianciáinak (bűnözés) tanulmányozás során, a fentebb már említett 2007-es adatfelvételen alapuló kutatásában (19). Összességében tehát

²⁸ Ld.: Sajó András: *A jogosultság-tudat vizsgálata* (Kutatási összefoglaló) (Budapest: MTA ÁJTI 1988).

²⁹ MOLNÁR JÓZSEF: *Galeribűnözés. Antiszociális fiatalkori csoportok, a fiatalkori csoportos bűnözés* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971).

látható, hogy a társadalmi jogtudat vizsgálata mellett a szocializáció problémaköre volt az egyik legintenzívebben kutatott területe a vizsgált korszak kriminológiai kutatásainak.

Ad (viii). Kevesebb figyelmet kapott a társadalomtól az egyén felé irányuló kommunikáció, vagyis a tömegtájékoztatás, a média jogtudatra gyakorolt hatásának vizsgálata a kriminológiában, annak ellenére, hogy a kutatók a társadalmi jogtudat vizsgálata során ezt a hatást mindig említették, s fontosnak gondolták. A tapasztalati kutatások azonban csak az ezredfordulót követően indultak meg, melyek sorát az igazságszolgáltatás médiában formált képének Barabás A. Tünde, Gyurkó Szilvia és Virág György által végzett elemzése (17)³⁰ nyitotta 2005-ben. Ehhez szorosan kapcsolódott a kutatócsoport fiatalokú bűnelkövetők és áldozatok médiaprezentációjára irányuló vizsgálata (18)³¹ 2006-ban. A kutatások napvilágra hozták nemcsak a média igazságszolgáltatásról formált képének torzításait, hanem a hazai média szakmai sztenderdjeinek hiányosságait is – például az interjúalanyok személyiségi jogainak gyakori figyelmen kívül hagyását. Boda Zsolt és Szabó Gabriella fentebb már említett kutatása (21) pedig arra is ráirányította figyelmet, hogy a társadalmi kommunikáció folyamatában az igazságszolgáltatásról kialakuló kép a befogadói oldalon is jelentős mértékben torzulhat.

Ad (ix). A jogalkalmazás kérdése a büntetőjog viszonylatában leginkább a bűnügyi statisztika vizsgálatában jelentkezik. A kriminálstatisztikai adatok elemzése fontos témája volt az 1980–85 között a „társadalmi beilleszkedési zavarok és a bűnözés” Gödöny József által koordinált projektjének (4)³². A bűnügyi és a szociális statisztikai adatok összehasonlító elemzésére épült Tauber István kutatása (5)³³ a társadalmi szerkezet és a bűnözés összefüggésének feltárására az 1980-as évek közepén, amelynek eredményei később a „cigánybűnözés” kriminológiai tanulmányozása szempontjából is jelentősnek bizonyultak. A kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy az azonos (halmozottan hátrányos helyzetű) társadalmi helyzetben lévő cigányok és nem cigányok körében nem tapasztalható lényeges különbség a bűnözési hajlam tekintetében. A „cigánybűnözés” jelensége valójában tehát nem a romák etnikai vagy kulturális sajátosságaival, hanem elsősorban azzal magyarázható, hogy körükben sokkal nagyobb a hátrányos helyzetben lévők aránya, mint a többségi társadalomban. A Fehér Lenke fentebb már említett kutatása (9) a rendszerváltást követő évtizedben a bűnözés megháromszorozódására, illetve azon belül az erőszakos bűnözés kétszeresére növekedésére reflektált, összefüggésbe hozva azt a lakosság körében az erőszakos bűnözéstől való félelem növekedésével. Póczik Szilveszter munkássága kitüntetett figyelmet érdemel a „cigánybűnözés” kriminoló-

³⁰ BARABÁS A. Tünde – GYURKÓ SZILVIA – VIRÁG GYÖRGY: „Média és igazságszolgáltatás” in IRK Ferenc (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok 43.* (Budapest: OKRI 2006) 11–38.

³¹ GYURKÓ SZILVIA – VIRÁG GYÖRGY: „A bűn és a gyermekek ábrázolása a médiában” in VÓKÓ GYÖRGY (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok 43.* (Budapest: OKRI 2009) 250–276.

³² GÖDÖNY JÓZSEF: „A társadalmi beilleszkedési zavarok és a bűnözés” in GÖDÖNY JÓZSEF (szerk.): *Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok 24.* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1987) 7–38.

³³ TAUBER ISTVÁN: *A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés összefüggései, különös tekintettel egyes kisebbségi csoportokra* (Budapest: ELTE Jogi Továbbképző Intézet – Tankönyvkiadó 1986).

giai vizsgálatában, melynek részeként a szerző beható kritikai elemzés alá vonta a rendszerváltás előtti, 1971–88-as cigánybűnözésre vonatkozó statisztikákat (12).³⁴

Ad (x). Végezetül vegyük most szemügyre azokat a kriminológiai kutatásokat, amelyek valamiképpen az egyén és a társadalom egésze közé ékelődő szerkezeti elemeket – a társadalmi rétegződés, a különféle hivatási és szocietális csoportok – figyelembe véve határozták meg vizsgálódásuk tárgyát. Ezek egyik legfontosabb csomópontja a „cigánybűnözés” jelensége volt, ami tágabb értelemben a hazai roma kisebbség társadalmi integrációjának problémakörének voltaképpen a kriminológiai aspektusa. Noha a romák hátrányos társadalmi helyzete és a körükben nagyobb számban mutatózó deviáns viselkedések már a Gödöny József vezette kutatássorozatban is felmerültek (4), elsőként Tauber vizsgálata (5) fókuszált a problémára határozottan. Mint említettük, a rendszerváltást követően Póczik kutatásai (11),³⁵ (12), (13)³⁶ voltak meghatározó jelentőségűek, amelyek 1997 és 2000 között több fázisban zajlottak.

Még két olyan kutatásról kell szót ejtenünk, amelyek lakóhelyi közösségekre, Budapest kerületeire, illetve városrészeire koncentrálták vizsgálódásaikat. Az előbbi, a Kó József nevéhez fűződő kutatás 2004-ben egy nemzetközi projekt részeként zajlott (14)³⁷ a IX. és a XX. kerület lakóinak bűnözéssel kapcsolatos attitűdjeit vizsgálta. Az utóbbi esetében, a fentebb már említett Barabás A. Tünde és munkatársai által végzett, szintén nemzetközi kutatási programba illeszkedő vizsgálat (22) során a kutatók Budapest két városnegyedében – az Országút (II. ker.) és a Laposdűlő (X. ker.) városrészekben – vettek fel adatokat 2015-ben és 2016-ban a bűnözéstől való félelem és a bizonytalanságérzés összefüggéseinek feltárása érdekében.

3. 2. ELMÉLETI ASPEKTUS

Az elméletépítés tekintetében általában jellemző volt, hogy a vizsgált korszak kriminológiai kutatásai inkább a kortárs jogszociológia, kriminológia, szociálpszichológia elfogadott teoretikus kereteire támaszkodtak, s nem feltétlenül törekedtek új elméletek kidolgozására. Ennek ellenére voltak olyan területek, amelyek a hazai jogszociológiai kutatások szemszögéből előremutatóak voltak. Így jelentős volt az egyéni jogtudat vizsgálata terén a deviáns személyiség szerkezetének vizsgálatára kidolgozott pszichológiai elméletek adaptációja a kriminológiai kutatásokban (7). A frusztráció, az agresszió, a társas orientáció, a reziliencia fogalmainak tisztázá-

³⁴ PÓCZIK Szilveszter: „Roma bűnelkövetők a statisztikák tükrében. A romákkal kapcsolatos kriminológiai kutatás mai állása” in Irk Ferenc (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok 38.* (Budapest: OKRI 2001) 266–293.

³⁵ PÓCZIK Szilveszter: „Börtönbüntetésre ítélt magyar és cigány bűnelkövetők összehasonlító vizsgálata” in Irk Ferenc (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok 37.* (Budapest: OKRI 2000) 238–257.

³⁶ PÓCZIK Szilveszter: „A roma kisebbség egyes szociológiai és kriminológiai problémái” (Kutatászáró összefoglalás) in Irk Ferenc (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok 40.* (Budapest: OKRI 2003) 98–120.

³⁷ Kó József: „Bűnözéssel kapcsolatos attitűdök vizsgálata Budapest két kerületében” in Irk Ferenc (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok 41.* (Budapest: OKRI 2004) 11–44.

sa (25) és összetett elméleti – például játékelméleti – konstrukciókba való beépítése mind hozzájárultak az individuális jogtudat problémájának mélyebb megértéséhez. A jogi szocializáció vizsgálata szempontjából ugyancsak lényeges volt a család és a kortárs csoport hatásainak elméleti összekapcsolása (19). Hasonlóképpen fontos volt az a törekvés, hogy a média szocializációban, illetve társadalmi jogi kommunikációban játszott szerepének tisztázása érdekében a kutatók túllépjenek a médiafogyasztás mérésén, s egy a hatásmechanizmust feltáró teoretikus keretet igyekezzenek kidolgozni (21). Az egyéni jogi és jogilag releváns cselekvések tanulmányozása szempontjából különösen fontos volt a „viktimológiai fordulat”³⁸ szemléletváltása, melynek jegyében számos kutatás – (13), (14), (15), (16) – született az ezredfordulót követően. A közvetítő társadalomszerkezeti elemek vizsgálata terén újszerű megközelítésként jelentkeztek a városrészek mikrokörnyezeti hatásainak elemzésére tett kísérletek, ld. (14), (22).

3.3. MÓDSZERTANI ASPEKTUS

A kutatások módszertanát tekintve, azt látjuk, hogy a kvantitatív, nagymintás kutatások – (3), (4), (5), (6), (8), (9), (10), (11), (12), (13), (14), (19), (22), (23), (24) – végig megőrizték pozíciójukat az elmúlt három évtizedben, ugyanakkor a kvalitatív módszerek alkalmazása terén egészen újszerű kísérletek is történtek. Így a klinikai pszichológiából kölcsönzött kísérleti módszer (7), a média tartalomelemzés – (17), (18) – vagy a fókuszcsoporthoz tartozó interjú készítése – (21), (22) – határozottan jelzik a kvalitatív módszerek iránti érdeklődést a kriminológusok körében. Bizonyos kutatásokban – (7), (17), (18), (22) – pedig sikerült a különböző módszereket gyümölcsöző módon összekapcsolni. Az ezredfordulót követően pedig egyre jelentősebb számban kapcsolódtak be nemzetközi kutatási projektekbe – (14), (15), (19), (22) – kriminológusaink, ami magával hozta az összehasonlító elemzések lehetőségét.

4. A JOGTUDATKUTATÁSOK A JOGSZOCIOLÓGIÁBAN ÉS A KRIMINOLÓGIÁBAN

Látnunk kell, hogy a rendszerváltás jelentős pozitív változást eredményezett a két diszciplína között a kutatási tárgy körül alakuló diszkurzív tér dinamikájában. Elsőként talán azt érdemes kiemelni, hogy számba véve a sporadikus kereszthivatkozásokat, látható, hogy a szocializmus a két diszciplína művelői között, ha voltak

³⁸ A „viktimológiai fordulat” lényege, hogy az 1980-as évek végétől kezdve egyre jelentősebb szerepet kapott a bűncselekmények áldozatainak szempontja a kutatásokban. A hagyományos felfogás úgy tekintett a bűnözés jelenségére mint ami alapvetően a bűnözők és a bűnüldöző, illetve igazságszolgáltatási szervekre tartozó társadalmi jelenség, s amiben az áldozatok legfeljebb „mellékszereplőként” tűnnek fel.

is szakmai kapcsolatok, és – talán személyes ismeretségek alapján szerveződő – *ad hoc* együttműködés a jogtudatkutatók terén, valójában aligha beszélhetünk olyan közös erőfeszítésekről, melyek egy interdiszciplináris diszkurzív tér kialakítását célozták volna.

Másrészt van itt egy valószínűleg sokkal mélyebben fekvő és egyúttal a fenti viszonylagos elhatárolódást is bizonyos fokig magyarázó szemléleti különbség is a kriminológusok és a jogszociológusok megközelítése között. Az előbbiek az adott („szocialista”) társadalmi viszonyok között a bűnözés jelenségét egy olyan devianciaként látták, melynek alapja a még mindig fennálló – sőt, az 1980-as években fokozottan „újratermelődő” – társadalmi egyenlőtlenségek. Miként azt Gödöny József megfogalmazta egy írásában: „a deviancia a társadalmi egyenlőtlenségek ára”.³⁹ Ezzel szemben a jogszociológusok – s leginkább Sajó – úgy vélték, hogy éppen ellenkezőleg: a deviáns viselkedés (az alkoholizmus, a bűnözés, az idegengyűlölet stb.) az érdemeket, a teljesítményt, a kiválóságot figyelmen kívül hagyó „primitív”, „egalitárius” egyenlőség eszmény következménye. Ez vezet el ugyanis – a megfelelő állami anyagi források hiányában – a túlszabályozás, a bürokratizálódás és a jogtól való elidegenedés körforgásához, ami a legfőbb akadálya annak, hogy létrejöjjön a független és felelős állampolgárok erős jogosultságtudata.

A rendszerváltást követően azonban sok tekintetben megváltozott ez a viszony, mivel a jogszociológusok figyelmét elsősorban a demokratikus jogállam kiépülése nyomán a politikai rendszerben, az államszervezetben és a jogrendszerben kialakuló intézményi fejlemények kötötték le, aminek következtében a jogtudat témája átmenetileg háttérbe szorult a jogszociológiai kutatásokban. Ezzel szemben a kriminológusok számára a legfontosabb problémává az ugrásszerűen megnövekedett bűnözés vált. E jelenség tapasztalati vizsgálata viszont számos ponton kapcsolódott a jogtudat kérdésköréhez, így a kriminológiai kutatások e téren nemcsak kiegészítették a jogszociológiai vizsgálódásokat, hanem intenzitásukat, problémaérzékenységüket és módszertani újszerűségüket tekintve felül is múlták azokat különösen az ezredfordulót megelőző évtizedben.

A jogtudat problematikájával összefüggő kriminológiai kutatások tehát a rendszerváltást követő évtizedben töretlen lendülettel folytatódtak, mintegy parírozva a kortárs jogszociológia ilyen irányú kutatásainak átmeneti recesszióját. A kriminológia így hozzájárult a jogtudatkutatók hagyományának folyamatos fenntartásához. Másfelől, az elmúlt évtizedben a témában lefolytatott kriminológiai kutatások megritkulása szerencsésen egybe esett a jogszociológiai vizsgálatok fellendülésével. Talán e sajátos „váltógazdálkodás” eredménye az is, hogy a két diszciplína művelői közötti tudományos diskurzus jelentősen intenzívebbé vált a szocializmus időszákához képest. Ennek következtében mind az elméleti vizsgálódások eredményeinek átadását, mind a kutatások módszertani tapasztalatainak cseréjét illetően biztatónan formálódni kezdett egy interdiszciplináris diszkurzív tér, amelynek fókuszát éppen a jogtudat kérdésköre adja.

³⁹ GÖDÖNY (32. lj.) 9.

5. AZ ÜZENET

Lássuk végül, milyen választ adhatunk arra a kérdésre, hogy a kriminológiai kutatások eredményei mennyire járultak hozzá ahhoz, hogy jobban megértsük a magyar lakosság joghoz való viszonyának a rendszerváltást követő három évtizedben bekövetkezett változásait.

Mint azt a korszak jogszociológiai vizsgálódásainak összegzése kapcsán jeleztük,⁴⁰ úgy tűnik, hogy a magyar társadalomnak nem sikerült túllépnie a szocializmus korszakának nyomasztó teherétélén: az állandósult normazavarok, a cigánysággal szembeni – az antiszemitizmushoz hasonló – komplex rasszista ideológia meggyökeresedése a közgondolkodásban, a jogtól való elidegenedés, a túlzott büntetési hajlam – ezek mind jellegzetes tünetei ennek. E kudarc történetének feltárásához a bemutatott kriminológiai vizsgálódások több ponton is hozzájárulhatnak. Segítenek jobban megérteni a rendszerváltás éveiben lezajlott értékváltozások dinamikáját és tartalmát; a cigánybűnözés mélyreható elemzésével a köré épülő előítéletrendszer működési mechanizmusát; a jogi szocializáció – és általában a társadalmi nevelés – alapvető ágenseinek (család, kortárs csoport) és a média hozzájárulását a normazavarok és a magas büntetési igény fennmaradásához. Árnyalják annak az optimista forgatókönyvnek a megvalósulására vonatkozó becsléseinket is, miszerint a közeljövőben talán lehetőség lenne arra, hogy éppen a jogi kultúrából induljon ki egy, a politikai kultúrát is kedvező irányba terelő hatás. A halálbüntetés támogatottságának és a büntetési rezsim megítélésének vizsgálata egyaránt megvilágítja azt a nehézséget, hogy a (büntető) jogszabályi változások ütemének gyorsulása mennyire alássa a jogba vetett bizalom alapját képező stabilitás – jogbiztonság – érzetét, hozzájárulva ezzel a jogi elidegenedés fenntartásához.

⁴⁰ Vö.: H. SZILÁGYI: „Jogtudat-kutatások a magyar jogszociológiában a rendszerváltást követően” (4. l.) 73.

KVALITATÍV MÓDSZEREK A JOGTUDATKUTATÁSOKBAN

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.3.06>

A kvalitatív kutatási módszerek alkalmazása a jogtudomány területén több szempontból is indokolt, mivel lehetővé teszik a joggal kapcsolatos jelenségek mélyebb megértését, amelyek a hagyományos kvantitatív megközelítésekkel nem feltétlenül érhetők el. Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy röviden bemutatunk hat kvalitatív kutatási módszert – interjúzás, fókuszcsoporthoz, jogi történetmesélés, diskurzuselemzés, jogi etnográfia és megfigyelés –, azok gyakorlati alkalmazásának lehetőségeit, és konkrét hazai és lehetőség szerint nemzetközi példákkal illusztráljuk az egyes módszerekkel elért kutatási eredményeket főként a magyar jogtudatkutatásokra koncentrálva.

BEVEZETÉS

Ahogy azt Kiss Valéria (ezen lapszámban közölt tanulmánya)¹ is hangsúlyozza, a kutatási kérdés természete alapvetően meghatározza, hogy milyen módszertani megközelítés alkalmazása indokolt. Amennyiben a kutatási kérdésünk feltáratlan területet érint, vagy jelentős társadalmi távolság áll fenn a kutató és a vizsgált közeg között, érdemes megfontolni kvalitatív eszközök alkalmazását. Jogtudatkutatások esetében több szempontból is indokolt lehet a kvalitatív módszerek irányába fordulni. Jelen tanulmányban három érvet emelünk ki e megközelítés mellett. Kiss Valéria kapcsolódó tanulmányában alaposan kifejti, mi is indokolja elméleti és episztemológiai szempontból a kvalitatív módszerek alkalmazásának megfontolását, itt röviden csak a legfontosabb állításokat szeretnénk megismételni.

Elsőként, a jog mint hatalommal telített eszköz jelenik meg, amelyben társadalmi, gazdasági és politikai erőviszonyok egyaránt ötvöződnek.² Az egyén ebben a komplex mátrixban próbál eligazodni, és stratégiát kialakítani a körülötte lévő normavilág-

* PhD, adjunktus, ELTE BTK, 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8. E-mail: gulya.fruzsina@btk.elte.hu.

** PhD, adjunktus, ELTE ÁJK, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3. E-mail: toth.fruzsina@ajk.elte.hu.

¹ KISS VALÉRIA: „Elméleti megfontolások a kvalitatív módszertani megközelítések alkalmazásához a jogtudatkutatásokban” *Állam- és Jogtudomány* 2025/3. 95–110.

² PIERRE BOURDIEU: „A habitus és életstílusok tere” *Replika* 2010/3. 49–94. és MICHEL FOUCAULT: „A hatalom mikrofizikája. Az 1976. január 7-i előadás” in MICHEL FOUCAULT: *Nyelv a végtelenhez* (Debrecen: Latin Betűk 2000) 307–331.; WILLIAM L. F. FELSTINER – RICHARD L. ABEL – AUSTIN SARAT: „The Emergence and Transformation of Disputes: Naming, Blaming, Claiming...” *Law & Society Review. Special Issue on Dispute Processing and Civil Litigation* 1980–1981/3–4. 631–654., <https://doi.org/10.2307/3053505>; KISS VALÉRIA: „Kritikai elméletek” in JAKAB ANDRÁS – SEBŐK

hoz kontextusában. Ez jogállami és nem jogállami keretek között eltérő lehetőséget nyit ki, azaz a kutatási kontextus – és így a minket körülvevő társadalmi valóság – különböző módszertani reflexiókat tesz szükségessé. Különös figyelmet kell tehát fordítanunk a magyar társadalmi-történeti kontextus sajátosságaira. A joghoz való viszony feltérképezésekor számolnunk kell a magyar történelem fragmentált, rendszerváltásokkal teli múltjával, amely az elmúlt száz év során a legkülönbébb politikai rendszereken keresztül formálta a joghoz való kollektív és egyéni viszonyokat.³

Második érvként említhetjük, hogy a magyar történelmi rendszerekben közös vonás, hogy különböző módokon és mértékben elnyomó jelleggel bírtak, s az elnyomás egyik fő eszköze gyakran maga a jog volt. Ennek társadalmi tapasztalata és emlékezete máig ható módon formálja az egyének joghoz való viszonyát, cselekvési stratégiáit és attitűdjeit. Amennyiben kutatási kérdésünk éppen ezen hétköznapi, kulturális kontextusba ágyazott cselekvésekre és narratívákra irányul, álláspontunk szerint a kvalitatív módszerek képesek a jelenségek mélyebb megértésére.⁴

Harmadik érvünk a kvalitatív megközelítés mellett az alávetett társadalmi csoportok joghoz való viszonyának feltárása. Ezeket a csoportokat a fent említett történeti és strukturális tényezők fokozottan érintik, és gyakran jelentős társadalmi-tapasztalati távolság választja el őket a kutatóktól. Ez a helyzet olyan megismerési módokat indokol, amelyek a lehető legkevésbé beavatkozók, és nem a kutató irányítása alatt zajlanak, ezáltal elősegítve a hiteles és érzékeny megértést.⁵

Negyedik érvünk a nyelvi távolság problémája, amely a jogi nyelvezet és a laikus jogalanyok hétköznapi nyelvhasználata között van. A jogi szövegek nyelvezete a társadalom széles rétegei számára gyakran nehezen értelmezhető, a joghoz való hozzáférés ily módon nem csupán intézményi, hanem nyelvi kérdés is. A kvalitatív módszerek alkalmazása lehetővé teszi a nyelvi értelmezés finom árnyalatainak megragadását, valamint olyan rejtett félreértések, szimbolikus jelentéstartalmak és kommunikációs akadályok feltárását, amelyek más – főként kvantitatív – megközelítésekkel könnyen láthatatlanok maradnának. Így ezek a módszerek nemcsak a jogi kommunikáció hatékonyságát, hanem a joghoz való hozzáférés egyenlőtlenségeit is komplexen feltérképezhetik, különösen olyan társadalmi kontextusban, ahol a jogi intézmények működése és a nyelvi egyenlőtlenségek egymást erősítve járulnak hozzá a társadalmi kirekesztés újratermeléséhez.⁶

Miklós (szerk.): *Empirikus jogi tanulmányok. Paradigmák, módszertan, alkalmazási területek* (Budapest: Osiris 2020) 433–460.

³ Szabó Ildikó: *Az ember államosítása: Politikai szocializáció Magyarországon*. (Budapest: Tekintet Alapítvány 1991); Csákö Mihály: „Ifjúság és politika. A politikai szocializáció kutatásáról” *Educatio* 2004/4. 535–550.; Tóth Fruzsina: „Történelmi kontextus és jogtudat” In Fleck Zoltán et al.: *A jogtudat narratív elemzése*. (Budapest: Eötvös 2017) 139–176.

⁴ Lásd Szabó (5. l.).

⁵ Kiss Valéria – Tóth Fruzsina Rozina: „Kutatásmódszertani megjegyzések az alávetett csoportok joghoz való viszonyának megismeréséhez” *Állam- és Jogtudomány* 2021/3. 43–73., <https://doi.org/10.51783/ajt.2021.3.03>.

⁶ Jog és nyelv kapcsolatáról ld. Vinnai Edina: *Jog és nyelv határán. A jogi nyelvhasználat nemzetközi és hazai kutatása* (Budapest: Gondolat 2017) vagy Kurtán Zsuzsa – Sajgál Mónika – Vinnai Edina: „A jelentés tisztázása jogász-laikus interakcióban” in Besznay Rita (szerk.): *PORTA LIN-GUA 2016* (Budapest: Szaknyelvoktatók és -Kutatók Országos Egyesülete) 405–418.

Jelen tanulmányban a fenti szempontokat figyelembe véve hat olyan kvalitatív kutatási módszert mutatunk be, amelyek reflektálnak a jogtudat kulturális meghatározottságára, a jog hatalmi dimenzióira és alávetett társadalmi helyzetekre. Az egyes módszerek ismertetésekor röviden kitérünk azok episztemológiai hátterére, gyakorlati alkalmazására, valamint bemutatunk példákat olyan (jogtudat)kutató-sokból, amelyek sikeresen alkalmazták az adott módszert saját kutatási kérdésük megválaszolására.

1. INTERJÚK ÉS JOGTUDATKUTATÁSOK

Magyarországon a jogtudatkutásokat kezdettől fogva, igazodva a nemzetközi kutatási irányokhoz, elsősorban kvantitatív, kérdőíves módszerek jellemezték, melyik az ún. KOL – Knowledge and opinion about Law – nevű kutatási hagyományba ágyazódott.⁷ Ugyanakkor a nemzetközi kutatómódszertani hagyományokban a kvalitatív interjús technikák is jelentős szerepet kapnak. Gondoljunk csak arra, hogy már Eugen Ehrlich is kvalitatív módszerek alkalmazását javasolta, pont amiatt, hogy az élőjog megismeréséhez – mely Ehrlich szerint leginkább hatással van egyének közti mindennapi viszonyokra – ezzel a módszerrel lehet eljutni.⁸ Ebben az alfejezetben röviden áttekintjük az interjús műfajok típusait, majd egy olyan jogtudatkutatást mutatunk be, amely narratív élettörténet interjúkra épült.

Az interjús technikák klasszikus felosztása azok szerkesztettség alapján történik, így megkülönböztetünk strukturált, félig strukturált, mély- és narratív interjút. A *strukturált interjú* személyességükben és a kérdések típusában térnek el a kérdőíves módszertől, azaz személyesen zajlanak, és a kérdések között nyitott formájúak (is) szerepelnek. Ugyanakkor az interjú menetét szigorú struktúra szabályozza, az interjúvezető nem tehet fel kiegészítő kérdéseket.⁹

Félig strukturált interjúkról akkor beszélünk, ha az interjúvezető előre megírt, nyitott kérdéseket tesz fel, ugyanakkor lehetősége van visszakérdezni, pontosítást vagy bővebb kifejtést kérni az interjúalanytól.¹⁰ *Mélyinterjú* esetén a kérdések nincsenek előre meghatározva, csupán a kutatás témája és fókusza adott. Ilyenkor az interjú jobban hasonlít egy beszélgetésre, az interjúer a témán belül kérdez, irányítja a párbeszédet.¹¹

⁷ KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata* (Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Intézete 1967); SAJÓ András: „Jogi nézetek az egyéni tudatban” *Állam- és Jogtudomány* 1976/3. 419–443; RÓBERT Péter – FEKETE Balázs: „Ki ellen nyerne meg ön egy pert?” in H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudatkutatók Magyarországon 1967–2017* (Budapest: Pázmány 2018)

⁸ Eugen EHRLICH: „A jogszociológia megalapozása” in VARGA Csaba (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok* (Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Intézet Kiadványa) 64–80.

⁹ Irving SEIDMAN: *Interviewing as Qualitative Research: A Guide for Researchers in Education and the Social Sciences* (New York: Teachers College Press 2013), Steinar KVALE – Svend BRINKMANN: *InterViews: Learning the Craft of Qualitative Research Interviewing*. (California: Sage 2015), Norman K. DENZIN – Yvonna S. LINCOLN: *The SAGE Handbook of Qualitative Research* (California: Sage 2018).

¹⁰ Lásd KVALE–BRINKMANN (9. l.).

¹¹ Lásd KVALE–BRINKMANN (9. l.).

A *narratív interjú* – bár bizonyos szempontból hasonlít a mélyinterjúhoz – módszertanilag kötöttebb műfaj. Klasszikus formája a narratív élettörténeti interjú, amely során a kutató ismerteti a vizsgálat fókuszát, majd arra kéri az interjúalanyt, hogy mesélje el élete történetét. Ezt követően az interjúvezető háttérbe húzódik: értő figyelemmel hallgat, jegyzetel, és nem irányítja az elbeszélést. Később, az elhangzottakra reflektálva, az interjúalany szavait visszatükrözve tehet fel további kérdéseket.¹² A narratív interjú azonban nem feltétlenül az egész élettörténetre terjed ki, alkalmazható szűkebb fókuszban is, például karrierinterjúk vagy egy-egy meghatározó esemény elbeszélése esetén.¹³

Az interjútipusok strukturáltsága vagy szerkesztettsége mellett egy másik fontos osztályozási szempont a kutatói beavatkozás mértéke. Ez arra utal, hogy a kutató mennyire tereli az interjúalanyt egy előre meghatározott gondolkodási keretbe, illetve mennyi teret enged számára saját gondolatainak kifejtésére. Míg a strukturált interjúk általában a kutató logikáját követik, addig a narratív interjúk az interjúalany gondolatmenetére épülnek. Ezáltal a kutató olyan narratívákhoz, identitáselemekhez és normarendszerekhez férhet hozzá, amelyekre önállóan nem gondolt volna, vagy amelyeket egy előre megfogalmazott kérdéssor segítségével nem ismerhetett volna meg.¹⁴

Ezzel szemben a szerkesztett kérdések mentén zajló interjúk strukturáltabb, célzottabb válaszokat kínálnak a kutatási kérdésekre. Éppen ezért a kutatás célja – maga a kutatási kérdés – határozza meg, hogy melyik módszertani megközelítés a legmegfelelőbb. Feltáró jellegű vagy hatalmi viszonyokkal telített témák esetében a kevésbé irányított, nyitott módszerek mélyebb eredményeket hozhatnak. Ezzel szemben, ha egy már jól feltárt területen dolgozunk, érdemes lehet strukturáltabb technikákat alkalmazni.¹⁵

Számtalan olyan jogtudatkutatás van, ami interjúk módszerrel dolgozik¹⁶, de ennek a tanulmánynak a kereti között egy nemzetközi félig strukturált, valamint

¹² Gabriele ROSENTHAL: „Reconstruction of Life Stories: principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews” *The Narrative Studies of Lives* 1993/1. 59–91. vagy Fritz SCHÜTZE: „Autobiographical Accounts of War Experiences. An Outline for the Analysis of Topically Focused Autobiographical Texts – Using the Example of the »Robert Rasmus« Account in Studs Terkel’s Book, »The Good War«” *Qualitative Sociology Review* 2004/1. 224–283., <https://doi.org/10.18778/1733-8077.10.1.10>.

¹³ Több olyan magyar jogtudatkutatás is van, ami ezekkel a spektrumvariánsokkal kísérletezik. Az első narratív élettörténet kutatás, mely a jogtudat feltárására szolgált az in FLECK Zoltán et al.: *A jogtudat narratív értelmezése* (Budapest: Eötvös 2017), amelyben kulturálisan megközelítésében a kutatók harminckilenc élettörténet-interjú készítették. Szűkítő módon, karrierutakra koncentrálnak készült a *Nők a jogász pályán* c. kutatás, melyben a jogász nőket érő diszkriminatív gyakorlatot próbálták a kutatók narratív, de a karrierre fókuszáló interjúkkal feltárni. Egy, a spektrumot tágító kutatás pedig a *Demokráciához való viszony családtörténeti háttérben* c. jelenleg is futó OTKA kutatás (kutatásvezető: dr. Vajda Júlia), mely során a család és egyéni élettörténet is feltárásra kerül.

¹⁴ VAJDA Júlia – KOVÁCS Éva: „Élettörténet – kutatás a szociológiában. Identitás és narratíva” in FELKAI Gábor – MOLNÁR Attila Károly – PÁL Eszter (szerk.): *Forrásvidékek. Tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. (Budapest: Új Mandátum 2002) 352–366.

¹⁵ Lásd KISS–TÓTH (5. l.).

¹⁶ Patricia EWICK – Susan SILBEY: *The Common Place of Law. Stories from Everyday Life*. (Chicago: The University of Chicago 1998), <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226212708.001.0001>.

egy hazai, narratív élettörténetinterjúkkal dolgozó 2017-es kutatás bemutatására vállalkozunk. Az egyik interjú alapozó kutatás Patricia Ewick és Susan Silbey nevéhez fűződő *The Common Place of Law* című munkája. Silbey és Ewick kutatása: a jog fogalmának, valamint a jog és társadalom kapcsolatának értelmezése, és a kutatási módszertan tekintetében is változtat. Így a kutatás jogfogalma nem illeszkedik a hagyományos értelmezési keretbe, mivel nem csak a hivatalos, írott jogra (*law*) és joghasználatra szűkítik le a kutatás fókuszát, hanem ugyanúgy vizsgálják a jogiasság (*legality*) kérdését. A jogiasság ebben a megközelítésben egy valóságot konstruáló elemként jelenik meg, azaz olyan értelmezési keret, melyben az egyén egy jogias elbeszélés – de nem formális jogi – mentén keretezi a narratíváját. Azaz a jog fogalma komplexebbé válik, a társadalmat és az egyéni cselekvést alapvetően alakító normákká táguul.¹⁷ A szerzők emellett a kulturalista fordulatnak megfelelően a jogot, társadalmi konstrukcióként, a kultúra részeként elemzik. Így egyrészt a joghoz nem intézményi oldalról közelítenek, hanem a hétköznapi szintjén, a mindennapos megjelenésében vizsgálják.¹⁸

Módszertani szempontból pedig kvalitatív kutatásuk empirikus alapját a véletlen mintaválasztáson alapuló félig-strukturált interjúk adják, összesen 430, melyeket elemezve három joghasználati stratégiát különítettek el. Az első és az ő kutatásuk alapján leggyakrabban használt, konform joghasználati stratégia¹⁹ a jogot használó (*with the law*), amikor az egyén konkrét céljai elérése érdekében, „rendeltetésének megfelelően” használja a jogot. Nagyon hasonló stratégia a jogot elfogadó (*before the law*), amely annyiban tér el az elsőtől, hogy valamilyen absztraktabb cél mentén használja a jogot, például a közösség érdekéért, vagy egy emancipációs törekvés mentén. És végül az utolsó stratégia az a joggal szembenálló (*against the law*), amelyben a cél a jog elkerülése.²⁰

Hazai vonatkozásban a *Jogtudat narratív értelmezése* egy 2014–2017 között zajló országos vizsgálat volt Fleck Zoltán vezetésével.²¹ A kutatás a kulturalista jogtudat kutatásba ágyazódik, melynek lényege, hogy a jogot nem intézményi gyakorlatokon keresztül, hanem a mindennapi életbe ágyazottan vizsgálja. Így a vizsgálat nem korlátozódik a jog írott formájára, sokkal inkább arra a normatív valóságra, amiben az egyén él, amiből tapasztalatait szerzi. Azaz arra fókuszál, hogy az egyénnek milyen tapasztalatai vannak a joggal, egyáltalán mit értelmez jogként, hogy milyen a viszony a normavilághoz, és milyen stratégiákat alakít ki jogilag releváns esetekben. A feltáró jellegű kutatás során 39 interjú készült, amiből természetesen leginkább további kutatások alapozhatók meg. Az empiria alapján megállapítható, hogy az interjúalanyok, még a legközvetlenebb jogi élményeiket sem élik meg jogi élményként, hanem személyes és komplex történetként mesélik el. Főleg az idősebb interjúalanyok körében kimutatható az a történelmi hatás, ami a különböző történel-

¹⁷ Ld. EWICK–SILBEY (17. l.).

¹⁸ EWICK–SILBEY (17. l.).

¹⁹ Ezen stratégiák mintázata nagyfokban eltérhet régióként. Így Hollandia és Magyarország között hatalmas különbségek lehetnek a domináns stratégia tekintetében.

²⁰ EWICK–SILBEY (17. l.).

²¹ FLECK Zoltán et al.: *A jogtudat narratív értelmezése* (Budapest: Eötvös 2017).

mi korok joghasználata, a jogon keresztüli elnyomás milyen stratégiaalkotásra inspirálta őket. És általában, hogy a jog mennyire nem eszköz az egyén kezében, ami jogállamiság szempontjából is felvet erős kérdéseket.²²

2. FÓKUSZCSOPORTOS KUTATÁS

Interjúk esetén egy újabb lehetséges klasszifikációs szempont a résztvevők száma szerint egyéni és csoportos kategóriára bontás.²³ Utóbbi kategórián belül további alcsoportot képez a fókuszcsoporthoz tartozó kutatás.

A fókuszcsoporthoz tartozó hazai jogtudatkutatásokban jelenleg kevésbé népszerű adatgyűjtési módszer, ugyanakkor a szerzők véleménye szerint jelentős potenciált hordoz számos területen a jogtudat, a jogalkalmazói attitűdök, továbbá a jogértelmezési mintázatok vizsgálatában, különösen akkor, ha a kutatás célja a jogi diskurzusok, tapasztalatok és percepciók közösségi szintű feltárása. Amennyiben elfogadjuk, hogy a joggal kapcsolatos attitűdök, értelmezések, tapasztalatok kollektív és társadalmi konstrukciók, amelyeket individuális és társas folyamatok formálnak, a fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetések nem csupán adatok forrásai, hanem egyben azok előállító közegei is. Ez az aspektus különösen fontos lehet olyan jogi területeken, ahol a társadalmi norma és a jogi norma közötti feszültség tapasztalható. A jogszociológia területén a fókuszcsoporthoz tartozó hasznos lehet például egy adott törvénymódosítás társadalmi recepciójának, a jogi normák hétköznapi jelentésének vagy a bírósági eljárásokkal kapcsolatos bizalom kérdéseinek vizsgálatára is.

A fókuszcsoporthoz tartozó olyan kvalitatív adatgyűjtési módszer, amely során egymást korábban nem ismerő személyek – jellemzően hat–tíz résztvevő – egy előre meghatározott tematika (ún. vezérfonal) mentén, kontrollált körülmények között, irányított beszélgetést folytatnak.²⁴ A módszer erőssége abban rejlik, hogy a csoportdinamika révén olyan társas interakciók figyelhetők meg, amelyek az egyéni interjúkban rejtve maradnak. A módszer lehetőséget ad arra, hogy a résztvevők ne csak saját véleményüket fogalmazzák meg, hanem egymás tapasztalatait megismerve azokra is reflektáljanak, a vélekedések interakcióján keresztül pedig kollektív értelmezések és rejtett konszenzusok, illetve konfliktusok is feltárhatók.²⁵

Módszertani szempontból a fókuszcsoporthoz tartozó kutatás egyik meghatározó lépése a résztvevők körültretekintő kiválasztása. A mintavétel során figyelembe kell venni a kutatás szempontjából releváns társadalmi jellemzőket (pl. életkor, nem, iskolai végzettség stb.), ugyanakkor az is fontos, hogy a csoporttagok várhatóan elegendő közös tapasztalattal rendelkezzenek ahhoz, hogy a beszélgetés dinamikája természete-

²² Lásd FLECK (21. l.).

²³ LENGVELNÉ MOLNÁR Tünde: *Kutatástervezés*. Elektronikus tananyag. (Eger: Eszterházy Károly Főiskola 2013) 101.

²⁴ VICSEK Lilla: *Fókuszcsoporthoz tartozó* (Budapest: Osiris 2006).

²⁵ ROSALINE S. BARBOUR– JENNY KITZINGER (szerk.): *Developing Focus Group Research: Politics, Theory, and Practice* (London: Sage 1999).

tes módon kialakulhasson közöttük.²⁶ A jogtudomány területéhez tartozó témáknál fókuszcsoporthoz esetén kihívást jelenthet, hogy a jogi szaknyelv, a jogász nyelvhasználat gyakran elidegenítő hatású. Emiatt a beszélgetést vezető *moderátor* feladata, hogy a (felesleges) szaknyelv használatától tartózkodva minden résztvevő számára hozzáférhető módon irányítsa a beszélgetést.

A moderátor szerepe tehát sokrétű, nem csupán technikai, hanem érdemi is. Képesnek kell lennie arra, hogy olyan légkört teremtsen, amelyben a résztvevők szabadon oszthatják meg gondolataikat, tapasztalataikat, még akkor is, ha azok ellentétesek vagy akár konfliktusosak a többi résztvevőével. Fontos, hogy a moderátor a beszélgetés során aktívan hallgasson, ugyanakkor szükség esetén irányított kérdésekkel segítsen kibontani a háttérben meghúzódó véleményeket. Jogszociológiai kutatások során a különösen érzékeny kérdések (pl. diszkriminációs tapasztalatok, igazságszolgáltatással szembeni bizalmatlanság) feltárása esetén elengedhetetlen a megfelelő empátiás készség, és kulcsfontosságú az etikai normák szigorú betartása is.

Az adatrögzítés módja alapvetően hang- és videófelvétel, továbbá a megfigyelők által készített részletes jegyzetelés. A beszélgetés után a felvételek teljes körű átírása történik.²⁷ Az elemzés az elhangzottak vizsgálata mellett kiterjed a diszkurzív szerkezetek, a társas interakciók, továbbá a konszenzusépítés és véleményütközések feltérképezésére is. Ez kifejezetten érdekes lehet például akkor, ha a kutatás a jog legitimációjának vagy az állami intézményekkel szembeni bizalom alakulásának vizsgálatára irányul.

Mint minden módszernek, a fókuszcsoporthoz tartozó kutatásnak is megvannak a maga korlátjai, amelyeket fontos mérlegelni alkalmazása előtt. A csoporthatás következtében előfordulhat, hogy egyes vélemények elnyomódnak, különösen akkor, ha a résztvevők közötti társadalmi státuszkülönbségek jelentősek. A megfelelési kényszer vagy a vélt társas nyomás is torzíthatja az eredményeket, hiszen a résztvevők hajlamosak lehetnek társadalmilag elvárt válaszokat adni.²⁸ Ezek mérséklésére van lehetőség, többek között heterogén, de koherens csoportok összeállításával, illetve a moderátor tudatos szerepvállalása és az anonim adatkezelés szigorú biztosítása segíthet minimalizálni az adatok torzulását.

Fekete Balázs 2017–2021 között zajló *A jogosultság kultúra hiánya a közép-európai jogi kultúrákban. Mítosz vagy valóság?*²⁹ című kutatásában kevert módszertant alkalmazott. A kvantitatív kutatás eredményei alapján kirajzolódott általános trendek mellett a mikrodinamikák megértése érdekében fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálatokat végeztek.³⁰ A pandémia miatt online, négyfős, kor és jogi tapasztalat szerinti csoportokkal

²⁶ Lásd VICSEK (24. l.); SIKLAKI István: *Vélemények mélyén. A fókuszcsoporthoz tartozó kutatás alapmódszere* (Budapest: Kossuth 2006).

²⁷ Lásd VICSEK (24. l.).

²⁸ Lásd VICSEK (24. l.).

²⁹ FEKETE Balázs, FK125520, <http://nyilvanos.otka-palyazat.hu/index.php?menuid=920&key-word=125520#results>.

³⁰ FEKETE Balázs: „Rights Consciousness in Hungary. What is Behind the Numbers? Lessons of a Focus Group Study” in Ulrike SCHULTZ et al. (szerk.): *Combining the Legal and the Social in Sociology of Law: An Homage to Reza Banakar* (Oxford: Hart Publishing 2023) 173–188., <https://doi.org/10.5040/9781509959419.ch-013>.

folytattak beszélgetéseket³¹, hogy feltárják: miért idegenkednek az emberek a jogi eljárásoktól konfliktusaikban, és hogy hogyan befolyásolja a korábbi jogi tapasztalat a jogtudatot. A fókuszcsoporthoz résztvevői a jogot homogén, hétköznapi jelenséggé élték meg, nem különböztetve meg a jog különböző aspektusait, mint egyes jogokat vagy a szerződéseket. Az igazságosságra vagy erkölcsre való hivatkozás szinte teljesen hiányzott a beszélgetésekből, ami a jog morális alapjainak gyengülését jelezheti. A jogi szabályok és a mindennapi konfliktuskezelés között nagy szakadék tátong; a jog háttérként van jelen, míg a résztvevők inkább személyes megoldásokat preferáltak.³²

3. JOGI TÖRTÉNETMESÉLÉS A JOGTUDATKUTATÁSOKBAN

A kilencvenes évek végétől a jogi történetmesélés is egyre fontosabb módszertani megközelítéssé válik. A történetek, illetve ellentörténetek elbeszélésének feltárása kimondottan emancipatorikus céllal történt, azért, hogy az alávetett, elnyomott csoportok hangja is felszínre kerüljön.³³ A jogi történetmesélés jelentős mértékben hasonlít a narratív interjú szűk fókuszú variánsához, mikor is egyetlen történetre koncentrálunk az elbeszélésben. Ilyen narratívák feltárása segíthet minket abban, hogy olyan emberek és csoportok joghoz fűződő viszonyát, attitűdjét vagy egy adott jogi helyzetben való cselekvési stratégiáját megértsük, akiknek az érdekeit kevésbé veszi figyelembe a többségi társadalom.

Kérdés ugyanakkor, hogy mennyire lehet különálló kutatási módszernek tekinteni a jogi történetmesélést, hiszen mind alkalmazása, mind episztemológiai kiindulópontja jelentősen kapcsolódik az interjúkhoz, különösen a narratív interjúkhoz. Véleményünk szerint inkább nézőpontjában van egy karakteres distinkciós pont. Jogi történetmesélés esetén a kutató egy-egy jogi történet ismertetésére kéri fel az elbeszélőt, amit rendkívül változatos módon, ám meghatározóan narratív visszakerdezőssel meséltet el. Episztemológiai szempontból szintén a narratív tudományhoz áll közel, mely szerint az emberi kommunikáció alapja a történetmesélés. A történet nem csupán események láncolatát tárja fel, de tanúskodik érzelmekről, indítékokról, stratégiákról és arról a társadalmi, jogi realitásról is, amibe a történet ágyazódik.³⁴

Bár a fentiek nem indokolják feltétlenül, hogy külön módszertanként foglalkozunk vele, de a speciális fókusz és vizsgálandó csoport talán mégis megalapozza ezt. A jogi történetmesélés csupán jogi történetekre fókuszál, és explicit célja, hogy feltárja a jogi konfliktusok kisebbségi értelmezését.³⁵ Az irányzat úttörője Richard

³¹ Az online forma korlátozta a metakommunikatív jelek megfigyelését, de az arckifejezések (pl. elégedetlenség, öröm) a kutatók szerint észlelhetők voltak.

³² Lásd FEKETE (30. l.).

³³ Richard DELGADO: „Storytelling for Oppositionists and Others: A Plea for Narrative” *Michigan Law Review* 1989/8. 2411–2441., <https://doi.org/10.2307/1289308>.

³⁴ Jerome BRUNER: „A gondolkodás két formája” in LÁSZLÓ János – THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia* (Budapest: Osiris 2001) 27–58. vagy LÁSZLÓ János: *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába* (Budapest: Új Mandátum 2005).

³⁵ Derrick A. BELL: *And We Are Not Saved: The Elusive Quest for Racial Justice* (New York: Basic Books 1987); Derrick A. BELL: *Gospel Choirs: Psalms of Survival for an Alien Land Called Home*

Delgado, a Critical Race Studies meghatározó alakja, akinek kiindulópontja az, hogy az afroamerikai lakosság – vagy a nem fehér lakosság – narratívái nem képzik részét az amerikai kánonnak. Így van egy olyan jogi vagy jogosultsági értelmezési keret, melyben az elnyomás narratívái nem kapnak szerepet, ami hozzájárul az elnyomó struktúrák láthatatlanságához.³⁶

Hazánkban Matyasovszky-Németh Márton vizsgálta Bertók László perét, annak *Piusz* című munkáján keresztül.³⁷ Bertók László középiskolában írt versei miatt lesz eljárás alá vonva 1955-ben, aminek következtében öt hónapot tölt elzárás alatt a ÁVH kaposvári pincéjében. Matyasovszky (2018) amellett érvel, hogy Bertók elbeszélésén keresztül nem pusztán egy koncepciós jogi eljárást ismerhetünk meg, de annak társadalmi beágyazottságát, hatalmi hátterét, valamint az eljárás alá vont életére gyakorolt hatását, érzelmeit és értelmezését is. A történet maga tanúbizonyság az elnyomás természetéről és a szerző joghoz való viszonyáról is.³⁸ H. Szilágyi István szintén felhívja a figyelmet a jogi történetmesélés fontosságára a *Kínos történetek. Jogi történetmesélés és jogszociológia* című tanulmányában, melyben hangsúlyozza a történetek révén olyan valóságrepresentációkat hordoznak magukban, melyek alkalmasak arra, hogy az egyén – a történet mesélő – komplex valóságát megérthessük. Különösen fontos lehet ez, hívja fel a figyelmet H. Szilágyi, jogtudat kutatások esetében, amennyiben a jog hétköznapióságának összetett viszonyait szeretnénk vizsgálni.³⁹

4. DISKURZUSELEMZÉS, JOGGYAKORLAT-ELEMZÉS

A diskurzuselemzés a társadalomtudomány számos területén régóta ismert módszer, amit a jogtudomány területén is érdemes lehet alkalmazni. A klasszikus jogtudomány a jogi normák dogmatikai vizsgálatára, azok belső logikájára koncentrál, ezzel szemben a diskurzuselemzés módszere azt vizsgálja, hogy hogyan működik a jog társadalmi gyakorlatként, hogyan keletkezik, formálódik és alkalmazódik a jogi nyelvhasználatban, az intézményi döntésekben, és azok értelmezésében. A joggal és

(New York: Basic Books 1996); Derrick A. BELL: *Silent Covenants: Brown v. Board of Education and the Unfulfilled Hopes for Racial Reform* (New York: Oxford University Press 2004), <https://doi.org/10.1093/oso/9780195172720.001.0001>, továbbá: Patricia J. WILLIAMS: *The Alchemy of Race and Rights: Diary of a Law Professor* (Cambridge: Harvard University Press 1991). Richard DELGADO: „Storytelling for Oppositionists and Others: A Plea for Narrative” *Michigan Law Review* 1989/8. 2411–2441., <https://doi.org/10.2307/1289308>.

³⁶ Richard DELGADO: „Storytelling for Oppositionists and Others: A Plea for Narrative” *Michigan Law Review* 1989/8. 2411–2441., <https://doi.org/10.2307/1289308>.

³⁷ MATYASOVSKY-NÉMETH Márton: „Személyes történelem és jog Bertók László Priusz című munkájában” in BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: MTA TK JTI, 2018) 141–153., lásd még Kiss Valéria: „Nehéz döntések – A demenciával kapcsolatos jogi kérdések irodalmi reprezentációjának elemzése” *Állam- és Jogtudomány* 2024/4. 72–84., <https://doi.org/10.51783/ajt.2024.4.05>.

³⁸ Lásd MATYASOVSKY-NÉMETH (37. l.).

³⁹ H. SZILÁGYI István: „Kínos történetek. Jogi történetmesélés és jogszociológia” in BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: MTA TK JTI, 2018) 203–217.

jogtudománnyal kapcsolatos diskurzuselemzések értelmezhetők úgy is, mint a „jog és nyelv” (law and language) irányzat egyik specifikus ága, amely az angolszász tudományos diskurzusban az 1970-es évektől kezdődően jelent meg.⁴⁰ A módszer kiindulópontja, hogy a jog nemcsak szabályok összessége, hanem nyelvi konstrukció, amely egy adott hatalmi és társadalmi kontextusban képződik.

A joggyakorlat-elemzés a bírósági döntések, határozatok és jogértelmezési minták szisztematikus vizsgálatát jelenti. Célja annak feltárása, hogy hogyan alkalmazzák a bírók a jogszabályokat a konkrét ügyekben, milyen értelmezési elveket követnek munkájuk során. A jogásztársadalom számára a módszertan elnevezése ismerősen cseng, hiszen az Alaptörvény kimondja, hogy a Kúria biztosítja a bíróságok jogalkalmazásának egységét⁴¹, amelynek részeként a Kúria joggyakorlat-elemző csoportjai vizsgálják a magyar bíróságok ítélkezési gyakorlatait.⁴²

A diskurzuselemzés és a joggyakorlat-elemzés mint kvalitatív kutatási módszerek a számszerűsíthető adatgyűjtés és azok statisztikai vizsgálata helyett a nyelvhasználat társadalmi jelentéseire és hatásaira összpontosítanak. A jogi szövegek diskurzuselemzése során a kutató nemcsak a nyelvi formákat, hanem azok társadalmi, ideológiai és hatalmi beágyazottságát is vizsgálja. Így például egy ítélet szövegében nemcsak az alkalmazott jogszabályt, hanem a nyelvi retorikát, az implicit értékítéleteket és a hatalmi viszonyokat is feltérképezheti. A diskurzuselemzés és a joggyakorlat-elemzés kapcsolódása tehát abban áll, hogy a bírósági döntések vizsgálata nem merül ki a normatív tartalom elemzésében, hanem kiterjeszthető a döntések nyelvi konstrukcióira is. Ez lehetővé teszi a jogalkalmazás kulturális és társadalmi kontextusának mélyebb megértését.

A módszertan alkalmazásának első lépése a vizsgálni kívánt (jogi) diskurzus és a kutatási kérdés meghatározása. Ezután következik a minta összegyűjtése, a releváns szövegek (ún. szövegkorpusz) összeállítása – pl. ítéletek, alkotmánybírósági határozatok begyűjtése. A diskurzuselemzés két fő megközelítést kínál az elemzést végzők számára. Az egyik módszer előzetes szociológiai kategóriák – például ideológiák – alapján vizsgálja a szöveget, és a nyelvi megnyilvánulásokat ezek tükröződéseként értelmezi, így kauzális, ok-okozati magyarázatokra törekszik. A másik, úgynevezett strukturális megközelítés elveti az előfeltételezett kategóriákat, és a diskurzus belső logikáját, szereplőit, kijelentéseit, rejtett előfeltevéseit elemzi. Ez a megközelítés nem zárja ki a diskurzus egészének leírását, és lehetőséget teremt a versengő jelentések komplex struktúrájának feltárására.⁴³

⁴⁰ VINNAI Edina: „Jog és nyelv kutatások” in SZABÓ Miklós (szerk.): *Nyelvében a jog: Nyelvhasználat a jogi eljárásban* (Miskolc: Bibor 2010) 65–90.; PÁL Gábor: „Kvalitatív esettanulmány és diskurzuselemzés” in JAKAB András – SEBŐK Miklós (szerk.): *Empirikus jogi kutatások: Paradigmák, módszertan, alkalmazási területek* (Budapest: Osiris 2020) 461–475.

⁴¹ Magyarország Alaptörvénye 25. cikk (3).

⁴² A bíróságok szervezetről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvény 29.§ (1); ZÖDİ Zsolt: „Módszertani javaslatok és gyakorlati megjegyzések a Kúria joggyakorlat-elemző tevékenységéhez” *Forum Sententiarum Curiae* 2018/2. 13–18.

⁴³ GLÖZER Rita: „A diskurzuselemzés módja és értelme” in FLEISCHMIDT Margit (szerk.): *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom és kultúrakutatásban* (Budapest: ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet 2007).

A kontextus elemzése – társadalmi, politikai háttér, jogalkotási folyamat stb. – nagy jelentőséget játszik a szövegek értelmezésében. Az elemzési egységek kijelölése (pl. normatív kijelentések, retorikai formák, egyes kulcsszavak, kifejezések) után történik a szövegek kódolása kvalitatív adatfeldolgozó szoftverrel vagy kézi tartalomelemzéssel. A kutató ezt követően rekonstruálja a szövegben a domináns és alternatív diskurzusokat. Végül az elemzés kritikai értelmezéssel zárul: feltárja, hogyan járul hozzá a jogi nyelv társadalmi normák és hatalmi viszonyok fenntartásához vagy megkérdőjelezéséhez.

Talán érthető, hogy a diskurzuselemzéshez szükséges kutatási anyagok begyűjtése számos akadályba ütközhet, a jogtudatkutatás területén kevés hazai példát találunk. Magyarországon 2000 és 2003 között zajlott a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának interdiszciplináris kutatása a Jogelméleti és Jogszociológiai Tanszék és az Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék együttműködésében. A kutatás célja az igazságszolgáltatás szociolingvisztikai vizsgálata volt, különös tekintettel a jogi eljárások során használt nyelvre.⁴⁴ A mintegy húszórás hangfelvételen alapuló kutatás egyik izgalmas vetülete a büntetőeljárások során felvett tanúvallomások eredeti, elhangzott szövegének és a jegyzőkönyvben található átirások összevetése volt. Bár a kihallgatások és a jegyzőkönyvvezetés kritériuma, hogy az elhangzott szöveg tartalmát nem torzíthatja annak átirása, mind a magyar rendőrségi gyakorlatban, mind a vizsgált bírósági tárgyalásokon igaznak bizonyult, hogy a „kérdés-felelet-gépelés” és „kérdés-felelet-diktálás” technika alkalmazása miatt a ténylegesen elhangzó és a jegyzőkönyvekben rögzített diskurzusok számos ponton eltértek egymástól.⁴⁵ A szerzők feltételezése szerint ez az alávett csoportok esetében tovább nehezítheti a joghoz való hozzáférést és a hatékony jogérvényesítést.

5. JOGI ETNOGRÁFIA

A jogi etnográfia is kimondottan hasznos módszertani irány lehet abban az esetben amennyiben a jogtudat kulturalista megközelítésébe ágyazódik a kutatásunk. Az etnográfia az antropológiai módszertanból indul ki, de kimondottan jogi folyamatok és értelmezések feltárására használják. Maga a módszer több etikai szempontot is felvet, a beavatkozó természete folytán. Kezdetben az európai modernitástól eltérő fejlődésű társadalmakat vizsgálták vele, és mint ilyen erősen implementált egyfajta „gyarmatosító” attitűdöt. Ugyanakkor az etnográfia rendkívül részletes módon segíthet megértenünk jelenségeket. Talán akkor érdemes leginkább használni, ha egy-egy jól körülhatárolható csoport vagy szubkultúra jogtudatának értelmezését tűzzük ki célul. Ebben az esetben a kutató bevonódik a vizsgálandó csoportba, megfigyeli viselkedésüket, verbális és nonverbális kommunikációjukat, stratégiájuk-

⁴⁴ SZABÓ Miklós (szerk.): *Nyelvében a jog. Nyelvhasználat a jogi eljárásban* (Miskolc: Bíbor 2010).

⁴⁵ VINNAI Edina: „A diskurzus kötött rendje: Kihallgatás és jegyzőkönyvvezetés a magyar büntetőeljárásban” in SZABÓ Miklós (szerk.): *Nyelvében a jog. Nyelvhasználat a jogi eljárásban* (Miskolc: Bíbor 2010) 153–191.

kat és ebből próbál következtetéseket levonni.⁴⁶ Mind a közösségi involváció folyamatának, mind az ottani megfigyelések rögzítésének fontos módszertani és etikai aspektusai vannak.

Talán a legfontosabb mozzanata egy etnografikus módszerrel történő kutatásnak a közösségbe való bevonódás momentuma, hiszen ez nemcsak a kutatás módját, de tartalmát is meghatározza. Ebben meghatározó tényező egy olyan bizalmi kapcsolat kiépítése, ami teret enged a kutatóknak az empirikus anyag gyűjtéséhez, így olyan szereplők megtalálása, akik kulcsfiguraként közelebb tudnak vinni minket a kutatási terephez. A kulcsfigurákkal való stabil kapcsolat kialakítása így döntő jelentőségű tényező.

Módszertani szempontból a másik kiemelten fontos elem a terepnapló készítésének módja. A megfelelően rögzített jegyzetekből, azaz a személyes tapasztalatok rögzítéséből kell a kutatónak előállítania azt az adathalmazt, amit később elemezni fog. A kutatói tapasztalatokat két módon érdemes dokumentálni, terepjegyzetként és kutatási naplóként. Míg előbbi az események pillanatában készített jegyzet, utóbbi napi reflexió a nap eseményeiről.⁴⁷

Az etnografikus módszerek episztemológiai kiindulópontja, hogy bizonyos jelenségek megértéséhez a lokális folyamatok, a helyi kontextus feltárása szükséges.⁴⁸ Ugyanakkor a vizsgálat tárgya nem maga a terep, hanem a közösség, csoport, szubkultúra. Clifford Greetz, az antropológia módszerének egyik megkerülhetetlen alakja, egyenesen amellett érvel, hogy ezen közösségek megérésével olyan absztrakt fogalmak társadalmi megnyilvánulását érthetjük meg, mint például legitimitás, struktúra, integráció,⁴⁹ és bár ezt nem írja, de akár a jogtudat is ez utóbbiak közé tartozhat. Ugyanakkor ezeknek a módszereknek jelentős kritikájuk is van, hiszen természetesen beavatkozó módszerről beszélünk, amiben a kutató hatással van az eseményekre, természetesen torzítja az empirikus anyagot.⁵⁰ Ez a probléma nem letagadott a jelenlegi etnográfiában, sokkal inkább reflexivitásra készíti a kutatókat. Válasz erre ön-etnográfiai megközelítésben rejlik, amikor a kutatónak kifejezetten reflektálnia kell saját szerepére, érzelmeire és értelmezésére, így explicitté téve azt a distinkciót a tudományos és olvasó közönségnek, hogy mi a saját értelmezése, és melyek az empirikus adatok.

Míg a hazai szociológia⁵¹ és nemzetközi jogszociológia szívesen nyúl etnografikus módszerekhez, addig a jogszociológiában ez kevésbé elterjedt módszer. Az egyik

⁴⁶ George E. MARCUS – Michael M. J. FISCHER: „Az antropológia mint kultúrkritika” *Lettre* 1995/18., epa.oszk.hu/00000/00012/00002/14.htm.

⁴⁷ James CLIFFORD: „Notes on (Field)notes” in Roger SANJEK (szerk.): *Fieldnotes. The Makings of Anthropology* (New York: Cornell University Press 1990) 47–70., <https://doi.org/10.7591/9781501711954>.

⁴⁸ GyÖRY Csaba: „Jogi etnográfia” in JAKAB András – SEBŐK Miklós (szerk.): *Empirikus jogi tanulmányok. Paradigmák, módszertan, alkalmazási területek* (Budapest: Osiris 2020) 433–460.

⁴⁹ Clifford GEERTZ: „Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez és a bennszülöttek szemszögéből: Az antropológiai megértés természetéről” in NIEDERMÜLLER Péter (szerk.): *Az értelmezés hatalma* (Budapest: Századvég 1994) 126–170., 200–216.

⁵⁰ Lásd GyÖRY (48. l.).

⁵¹ Ugyanakkor vannak olyan, alapvetően szociológiai kutatások, melyeknek vannak olyan megállapításai, amire esetlegesen tud alapozni a jogszociológia is. Ld. pl. Feischmidt Margit, Szombati Kristóf.

legfontosabb jogtudatkutatás, amely etnografikus eszközökkel dolgozik, Sally Engle Merry nevéhez kapcsolódik. Merry (1990) az Egyesült Államok munkásosztályát vizsgálata⁵² helyi bíróságok és mediációs programok működésének tanulmányozásán keresztül. Legfontosabb megállapítása, hogy a jogi eljárások úgy keretezik át a konfliktusokat, melyek eltávolodnak az egyén értelmezésétől. Így a jogi eljárások nem nyújtanak megoldást a problémára, nem veszik figyelembe az egyén akaratát. A módszer arra is alkalmas volt, hogy feltárja és empirikus úton bizonyítsa azt a jól dokumentált jelenséget, hogy a munkásosztály afroamerikai tagjai, és különösen az afroamerikai nők miért fordulnak sokkal ritkábban jogi fórumokhoz. Az empirikus adatok alapján megállapítható, hogy ezek az egyének azok, akik a leginkább szembesülnek a fenti értelmezési deficittel, azaz, hogy a jogalkalmazó szervek és szereplők nem veszik figyelembe az ő tapasztalatait, hanem attól eltávolodva próbálják egy olyan jogi diskurzusba terelni azt, ami nem tükrözi vissza sem az ő értelmezésüket, sem az ő érdekeiket.⁵³

6. MEGFIGYELÉS

A jogi etnográfia és a megfigyelés módszere között szoros kapcsolat van, de a kettő nem ugyanazt jelenti. A megfigyelés egy adatgyűjtési eszköz, amíg – ahogyan az imént bemutattuk, a jogi etnográfia komplex módszertani megközelítés, amely magában foglalja (többek között) a megfigyelést is.

A megfigyelés mint kutatási módszer a jogszociológiai kutatások megfelelő eszköze lehet, különösen akkor, ha a jogszabályok szövegének megértése mellett azok alkalmazásának, társadalmi kontextusának és a jog gyakorlati működésének feltárása is a kutatás célja. A megfigyelés klasszikusan a kvalitatív módszerek közé tartozik, kvalitatív adatok gyűjtésére alkalmas. A módszer alkalmazása során a kutató nem csupán adatokat gyűjt, hanem a jog működésének szituatív, dinamikus és sokszor implicit aspektusait is feltárhatja.⁵⁴ Azoknak a helyzeteknek, eseményeknek a megfigyelése, amelyek kapcsolódnak a jog világához – például bírósági tárgyalások, mediációs folyamatok, közigazgatási ügyintézés vagy akár egy közjegyző előtt zajló eljárás – lehetőséget teremt a jog társadalmi megnyilvánulásainak közvetlen vizsgálatára.

A megfigyelés típusai között különbséget tehetünk aszerint, hogy a kutató jelen van vagy nincsen jelen a megfigyelés során. Amennyiben a kutató jelen van a megfigyelés során, eltérő szerepeket ölthet magára aszerint, hogy milyen mértékben és módon vesz részt a vizsgálni kívánt eseményekben. Abban az esetben, amikor a megfigyelő (kutató) kívülállóként szemléli a folyamatokat, nem lép interakcióba a megfigyelés alanyaival, és nem vonódik be az eseményekbe, passzív megfigyelésről

⁵² Sally Engle MERRY: *Getting Justice and Getting Even: Legal Consciousness among Working-Class Americans*. (Chicago and London: The University of Chicago Press 1990).

⁵³ Lásd MERRY (52. l.).

⁵⁴ EARL BABBIE: „A megfigyelés módjai” in Uő: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* (Budapest: Balassi 2008) 248–399.

beszélünk. Ezt nevezi Marshall és Rossman (1995) tökéletes megfigyelőnek. Ezzel szemben, ha a megfigyelő aktívan jelen van a vizsgált folyamatban, esetleg maga is az események részesévé válik, teljes résztvevői szerepről beszélünk.⁵⁵ Az első esetben a megfigyelő várhatóan objektíven képes rögzíteni az adatokat, az utóbbi révén mélyebb, kontextuálisabb megértésre nyílik lehetőség.⁵⁶ A jogi környezetben végzett megfigyelés külön kihívása, hogy a jog formális jellege elrejtetheti a döntéshozatal informális aspektusait, így a kutatónak jó érzékkel kell észlelnie a verbális kommunikáción túli jeleket – a testbeszédet, mimikát, hallgatásokat, hangsúlyokat vagy akár a teremelrendezésből fakadó hatalmi viszonyokat.

Fontos módszertani és etikai kérdés, hogy a megfigyelés nyíltan vagy rejtetten történik-e – azaz a megfigyelt személyek tudnak-e arról, hogy megfigyelés tárgyai vagy hozzájárulásuk nélkül gyűjtünk róluk adatokat.⁵⁷ Jogilag és etikailag érzékeny terepen – például bíróságokon vagy zárt intézményekben – a nyílt megfigyelés az egyetlen legitim út, amely viszont befolyásolhatja a szereplők viselkedését, torzítva ezzel az adatokat.

Mint minden módszer esetén, itt is kiemelten fontos a megfigyelés megtervezése és kidolgozása. A megfigyelés során rögzített adatok megbízhatósága és érvényessége nagymértékben múlik a kutató előzetes koncepcionális felkészültségén, a megfigyelési szempontok világos megfogalmazásán, az operacionalizáláson és az adatgyűjtés rendszerességén. A strukturált megfigyelés előre meghatározott kategóriák mentén halad, míg a strukturálatlan megfigyelés nagy rugalmasságot enged, ezáltal lehetővé teszi a váratlan jelenségek rögzítését is.⁵⁸ A két forma közötti választás mindig a kutatási kérdés természetétől és a kutatási terep jellemzőitől függ. A megfigyelés során készült jegyzetek – a terepjegyzetek és terepnaplók – kulcsfontosságúak a későbbi adatelemzés szempontjából. A terepjegyzetek az események pontos, lehetőleg minél inkább tényszerű rögzítésére törekednek. A terepnaplóban pedig a kutató saját értelmezései, megélései, előfeltevései és érzelmi reakciói olvashatók.⁵⁹

Ahogy az a fentiekből következik, a megfigyelés – különösen résztvevő formában – szükségszerűen interakcióba hozza a kutatót a vizsgált jelenséggel, így felmerül az objektivitás kérdése, valamint a megfigyelt viselkedés „valódisága”. Emellett a kutató személye, társadalmi státusza, neme, etnikai hovatartozása stb. hatással lehet arra, hogyan fogadják őt a terepen, és milyen adatokat képes ott begyűjteni. Ezért a módszer alkalmazása megköveteli a kutatói reflexivitást, vagyis azt, hogy a kutató saját helyzetét, szempontjait és hatásait is elemzés tárgyává tegye. A reflexivitás módszertani igény és a kutatás tudományos megalapozottságának garanciája is.

⁵⁵ Catherine MARSHALL– Gretchen B. ROSSMAN: *Designing Qualitative Research* (London: Sage Publications 1995).

⁵⁶ LENGYELNÉ MOLNÁR Tünde – TóVÁRI Judit: *Kutatásmódszertan*. Távoktatási tankönyv (Eger: Eszterházy Károly Főiskola Médiainformatika Intézet 2001).

⁵⁷ Lásd BABBIE (54. l.).

⁵⁸ SZOKOLSZKY Ágnes: *A pszichológiai kutatás módszertana* (Budapest: Osiris 2020).

⁵⁹ LETENYEI László (2003): „Résztevő megfigyelés” in LETENYEI László (szerk.): *Településkutatás* (Budapest: L'Harmattan 2003) 73–95.

A módszer alkalmazása hatékony lehet olyan területeken, ahol a jog formalizált nyelve és a társadalmi valóság között szisztematikus eltérések tapasztalhatók – ilyen például a romák jogérvényesítésének vizsgálata, a gyermekvédelmi rendszerek működése vagy a hajléktalan embereket érintő szabályozások gyakorlata.

H. Szilágyi István és Loss Sándor (2001) *A cigány per* című tanulmányukban résztvevő megfigyelést végeztek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, ahol bírósági tárgyalásokról gyűjtöttek adatokat. A kutatás nem a bírói diszkriminációt vizsgálta, hanem azt, hogy az interakciókban mutatkozik-e különbség, ha az egyik fél roma. A „cigány per” fogalma olyan bírósági eljárásokat jelöl, amelyek formailag megfelelnek a jogállami kereteknek, tartalmukban és működésükben azonban a joghoz való egyenlő hozzáférés érdemi volta súlyosan sérül. A perek fő jellemzője, hogy nem valódi jogvitát kezelnek, hanem formális rítusokként működnek, és hozzájárulnak a társadalmi előítéletek újratermeléséhez.⁶⁰

ÖSSZEGZÉS

Ahogy korábban mondtuk, a kutatás tárgya és jellege döntő szerepet játszik abban, hogy mely módszertani eljárás a legmegfelelőbb. Véleményünk szerint azonban a jogtudományon belül a kvalitatív kutatási módszerek alkalmazása egyre inkább nélkülözhetetlenné válik azokban az esetekben, amikor a jog társadalmi beágyazottságának, a joghoz való viszony feltárása a cél.

A tanulmányunkban bemutatott hat kvalitatív módszer – az interjú, fókuszcsoport, jogi történetmesélés, diskurzuselemzés, jogi etnográfia és megfigyelés – mindegyike a kutatói érzékenységet és reflexivitást középpontba állító megismerési mód, amely képes megragadni a jog és társadalom viszonyának árnyaltabb dimenzióit.

A jogtudatkutatás megfelelő kutatási területet biztosít a kvalitatív megközelítések alkalmazására, mivel a magyar történelmi tapasztalatok, a joghoz fűződő ambivalens attitűdök és az intézményi bizalmatlanság mind olyan jelenségek, amelyek számszerűsíthető adatok által csak részben ragadhatók meg. A kvalitatív módszerek alkalmazása során kirajzolódó egyéni narratívák, nyelvi mintázatok vagy a megfigyelt viselkedésformák olyan jelentésrétegeket tárhatnak fel, amelyek a joggal kapcsolatos kollektív tapasztalatok, normakövetési stratégiák és társadalmi pozíciók mélyebb megértését teszik lehetővé.

Ezek a módszerek különös jelentőségűek az alávetett, marginalizált társadalmi csoportok joghoz való viszonyának vizsgálatakor. Az ő perspektívájuk ugyanis gyakran kívül esik a hivatalos intézményi diskurzuson, ezért reprezentációjuk a jogtudományos narratívákban is hiányos. A kvalitatív módszerek lehetőséget adnak arra, hogy ezen csoportok saját szavaikkal, saját tapasztalati világukból kiindulva szólalhassanak meg, s a kutató – pozíciójának tudatában – e hangok közvetítőjévé válhasson. Ez amellett, hogy értékes empirikus eredményekhez vezethet a jogszociológiai

⁶⁰ H. SZILÁGYI István – Loss Sándor: „A cigány per” *Beszélő* 2001/4. 94–100.

kutatásokban, normatív értelemben is hozzájárulhat a jogrendszer inkluzívabb, reflektáltabb megértéséhez.

Nem szabad ugyanakkor figyelmen kívül hagynunk, hogy a kvalitatív kutatások sajátos kihívásokat is tartalmaznak. A módszerek alkalmazása fokozott kutatói felelősséget követelnek mind az adatgyűjtés, mind az értelmezés során. A jogtudomány területén, ahol hagyományosan a dogmatikai és normatív megközelítések dominálnak, ezeknek a kontextusérzékeny módszereknek az alkalmazása némi szemléletváltást is igényel. Ez nem csupán módszertani pluralizmust jelent, hanem a jogról való gondolkodás horizontjának tágítását is: a jog nem pusztán norma, hanem társadalmi gyakorlat, kulturális jelentésrendszer és hatalmi viszonyrendszer is egyben.

KISS VALÉRIA*

ELMÉLETI MEGFONTOLÁSOK A KVALITATÍV MÓDSZERTANI MEGKÖZELÍTÉSEK ALKALMAZÁSÁHOZ A JOGTUDATKUTATÁSOKBAN**

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.3.07>

„[...] az idő nagy részében az emberek egyáltalán nem gondolnak a jogra.”
(Patricia Ewick – Susan S. Silbey: *The Common Place of Law*,
University of Chicago Press 1998, 15.)

A tanulmány azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy milyen elméleti érvek szólnak amellett, hogy szükséges a kvantitatív megközelítések mellett kvalitatív módon is közelíteni a jogtudat problémájához, különösen, ha a magyar társadalom tagjai joghoz való viszonyának megértése a cél. A tanulmány célja azon elméleti keretek, iskolák bemutatása, amelyek megalapozzák a jogtudatkutatás kvalitatív megközelítésének szükségességét. Három olyan elméleti szempontot vizsgállok, amely indokolja a kvalitatív módszerek alkalmazását a jogtudatkutatásban. Az első az a belátás, hogy a jogi jelenségek szorosan beágyazódnak a hétköznapi cselekvésekbe, a jogtudat változékony, kontextusfüggő társadalmi jelenség. Ez a felismerés elvezet a kulturalista elméleti megközelítésekhez. A második felvetés az, hogy ha sérülékeny helyzetű csoportok joghoz való viszonyának megismerése a cél, akkor a cselekvők és a jogrendszer, jogi intézmények közötti viszony hatalomtelítettsége, és ennek hatása a jogtudatra szintén olyan elem, amit figyelembe kell venni a megfelelő módszertan kiválasztásakor. Ezek a szempontok a kritikai társadalom- és jogelméleti irányok bevonását indokolják. Végül a tanulmányban kitérek arra, hogy a joghoz való viszony regionális és ezen belül a magyar sajátosságai az eltérő társadalomtörténeti kontextus, tapasztalatok miatt olyan kérdéseket vetnek fel, amelyek miatt érdemes a nyugati szakirodalom fogalmait, megközelítéseit és alapvetéseit regionális aspektusból felülvizsgálni. A kelet-közép európai régió sajátos történelmi tapasztalatai ezen társadalmak joghoz való viszonyát is meghatározzák. Ezért a régió államaiban, így Magyarországon fontos a jogtudatkutatók adekvát fogalmi készletének kialakítása, ebben a feltáró jellegű kutatásban pedig szintén kiemelt szerepe lehet a kvalitatív módszereknek.

* PhD, egyetemi adjunktus, ELTE ÁJK, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3. E-mail: kiss.valeria@ajk.elte.hu.

** A tanulmány az NKFIH által támogatott, Vajda Júlia által vezetett, Demokratikus viselkedés és joghoz való viszony családtörténeti háttérben (K 143092) című kutatási projekthez kapcsolódik.

1. BEVEZETÉS, PROBLÉMAFELVETÉS

Bár a jogtudatkutásokat hagyományosan a kvantitatív módszertani megközelítések határozták meg, ma már a nemzetközi szakirodalom alapján egyértelmű,¹ és hazánkban is egyre kevésbé vitatott álláspont az, hogy a jogtudathoz mint kutatási témához a kvantitatív módszerek alkalmazása mellett kvalitatív vagy vegyes kutatási módszerekkel is közelíteni kell. Lehetséges amellet érvelni, hogy általában is indokolt a kvalitatív módszerek alkalmazása, egyszerűen azért, mert a kvantitatív megközelítések hiányosságait ezekkel a módszerekkel lehet kompenzálni, de ennek a tanulmánynak az a célja, hogy bemutasson három olyan szempontot, amelyek kifejezetten indokolhatják a kvalitatív kutatási módszerek alkalmazását, és ezáltal komplex, elméletileg megalapozott érvekkel támassza alá a fenti, általános kijelentést. Emellett praktikus haszna lehet az, hogy adhat néhány világos szempontot módszertani szempontból kiegyensúlyozott kutatási megközelítések (*research design*) kialakításához a jövőbeni jogtudatkutásokban.

Az első ilyen ok, amely a kvalitatív módszerek alkalmazását *általában* indokolja, az a belátás, hogy a jogi jelenségek beágyazódnak a hétköznapi cselekvésekbe, emiatt a jogtudat változékony, kontextusfüggő társadalmi jelenség. A külföldi jogtudatkutások kvalitatív módszerek felé fordulását döntően ez a szempont befolyásolta. Ez a kulturalista és fenomenológiai gyökerű elméleti megközelítésekhez vezet el.

Egy másik, *specifikusabb* ok, amely indokolja a jogtudat kvalitatív módszerekkel való kutatását, az, hogy a társadalom tagjainak joghoz való viszonyát az esetek többségében valamilyen szinten meghatározza az egyenlőtlen hatalmi dinamika, a joghoz való viszony hatalomtelítettsége. A tanulmány egyik tézise az, hogy minél erősebben megnyilvánul ez a hatalmi egyenlőtlenség, annál hasznosabb a kvalitatív módszerek használata a joghoz való viszony és a jogtudat megértésében, különösen annak érdekében, hogy megismerjük a marginalizált nézőpontokat, narratívákat és értelmezéseket a jogról. Ebből a szemszögből fontos a jogtudatkutások kritikai elméleti kontextusba való reflektált beágyazása.

Végül a tanulmányban azt a szempontot vetem fel, hogy a jogtudatkutások módszertani választásainak elméleti megalapozásában fontos a regionális sajátosságok figyelembevétele. A magyar, illetve kelet-közép-európai kontextus sajátosságainak megértése és beépítése az ebben a régióban végzett kutatásoknak megkerülhetetlen szempontja kellene hogy legyen, mert a joghoz való viszony regionális sajátosságai olyan kérdéseket vetnek fel, amelyek miatt érdemes a nyugati szakirodalom fogalmait, megközelítéseit és alapvetéseit, fogalmait felülvizsgálni. Emellett azért is tartom kiemelten fontosnak ennek az elméleti keretnek az ismeretét és kidolgozását, mert az ebben a régióban végzett kutatások ezáltal tudnának kapcsolódni egymáshoz, és egyenrangú partnerként bekapcsolódni a jogtudatkutások tágabb nemzetközi tudományos diskurzusába.

¹ Filip HORÁK – David LACKO – Adam KLOCEK: „Legal Consciousness: A Systematic Review of its Conceptualization and Measurement Methods” *Anuario de Psicología Jurídica* 2021/1. 9–34., <https://doi.org/10.5093/apj2021a2>.

A tanulmány kérdésfelvetései miatt a jogtudat fogalmának tisztázása, legalábbis a jelen tanulmány számára elkerülhetetlenül szükséges, így az első részben ezzel foglalkozom. Ezt követően pedig a rendelkezésre álló keretek között bemutatom a kvalitatív módszertani megközelítések elméleti megalapozásának fenti három irányát, külön kitérve ezek tudománytörténeti gyökereire. Ennek a tanulmánynak a kereteit meghaladná, de a különszámban egy másik írás részletesen, konkrét kutatási példák alapján mutatja be a jogtudatkutatásokban is alkalmazott és alkalmazható főbb kvalitatív módszertanokat.

2. A JOGTUDAT FOGALMÁNAK ÉRTELMEZÉSE

A jogtudatkutatások adekvát, a kutatási kérdéshez jól illeszkedő módszertanának megválasztása alapvetően attól függ, hogyan definiáljuk a jogtudat fogalmát. Ennek a kérdésnek széles és ellentmondásoktól egyáltalán nem mentes irodalma van,² amelynek egy részét a tanulmány III. pontjában mutatom be.³

Ebben a tanulmányban a jogtudatot, visszatérve a jogszociológia korai hagyományaihoz, *a jogról vallott nézetek és az ezekhez kapcsolódó attitűdök összességé-ként* fogom fel. A cselekvőknek ezeket a nézeteit és attitűdjeit meghatározzák a jog működésével kapcsolatos közvetlen élmények, de legalább ennyire fontosak más források is, például a jogról szóló történetek, a jog világának reprezentációja a médiában, művészeti alkotásokban, amelyek kirajzolnak egy narratív univerzumot, amelyben a jog szabályai és eljárásai értelmeződnek.⁴ Emellett a jogtudatkutatásokban is fontos annak a figyelembevétel, hogy a vélemények kialakítása, a tapasztalatok megosztása olyan társadalmi térben történik, amely hálózatokban szerveződik.⁵

Ahogy említettem, a jogtudatnak ez a felfogása visszanyúlik a jogszociológia kezdeteihez. Eugen Ehrlich, az európai jogszociológia atyja, a korszak tudományos diskurzusának megfelelően a jog fogalmának meghatározása kapcsán fejtette ki azokat a megállapításait, amelyek ebben a tekintetben különösen relevánsak. Ehrlich, amikor az élő jog mibenlétét próbálta meghatározni, több szinten értelmezte ezt, de végső soron arra jutott, hogy arra a kérdésre, hogy mi is a jog, a laikus cselekvők gondolatainak, véleményeinek feltárása adhat választ.⁶ A jelen tanulmány kérdés-

² HORÁK–LACKO–KLOCEK (1. lj.) 9–34.

³ A tanulmány fókusza és terjedelmi korlátai miatt a jogtudat fogalmával kapcsolatos különböző álláspontok részletes feltérképezését mellőzöm, de ebben a tekintetben fontos kiindulópont H. SZILÁGYI István átfogó szócikke a jogtudatról (H. SZILÁGYI István: „Jogtudat” in JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SÜLYOK Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Jogszociológia rovat, rovatszerkesztő: BENCZE Mátyás), 2023, <http://ijoten.hu/szocikk/jogtudat>.

⁴ Robert M. COVER: „The Supreme Court, 1982 Term, Foreword: Nomos and Narrative” *Harvard Law Review* 1983–1984/5. 4–68.

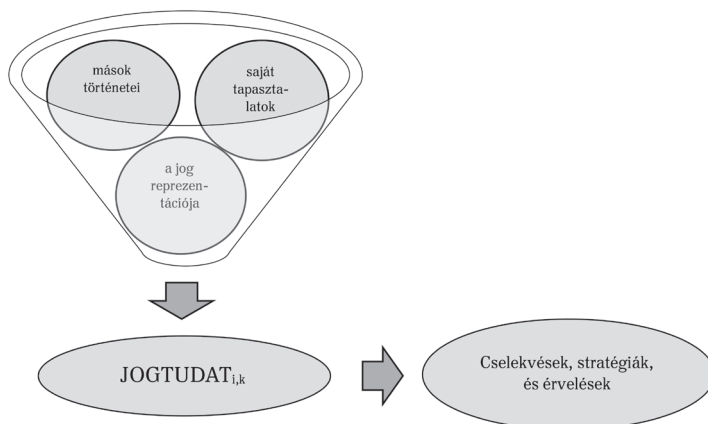
⁵ ANGELUSZ Róbert – TARDOS Róbert: „A kapcsolathálózati szemlélet a társadalom- és politikatudományban” *Politikatudományi Szemle* 2009/2. 29–57.

⁶ Eugen EHRLICH: *Fundamental Principles of the Sociology of Law* (New Brunswick: Transaction Publishers, 2002) 487–506., ill. magyar fordításban Eugen EHRLICH: „A jogszociológia megalapozása” in VARGA Csaba (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 1977) 64–79., Marc HERTOOGH: „From ‘Men of

felvetése annyiban is kapcsolódik Ehrlich művéhez, hogy ezt a problémát ő is összekötötte a megfelelő módszertan kiválasztásának kérdésével. Fő műve, az 1913-ban megjelent *Grundlegung der Soziologie des Rechts* (A jogszociológia megalapozása) utolsó fejezetében kifejezetten ezzel a kérdéssel foglalkozik. Ugyanakkor Ehrlich, bár több, az adott korban használatos módszert is javasol, pl. a jogi okiratok kutatását vagy a jogi néprajzot, művét azzal a megvilágító erejű, de konkrét kapaszkodókat mégsem nyújtó megállapítással zárja, hogy „a módszer éppolyan végtelen, mint a tudomány maga”.⁷

A jogtudat általam alkalmazott megközelítésének harmadik fontos eleme az, hogy a jogról alkotott nézetek cselekvésekhez való kapcsolódását is figyelembe kell vennünk, amikor a jogtudatot kutatjuk. A vélemények, történetek, attitűd, vagyis azon tudattartalmak összessége, amelyeket az egyén egy adott pillanatban a joghoz kapcsol, valójában akkor nyer értelmet, súlyt, amikor hatással van a cselekvéseire, beépül az általa alkalmazott stratégiákba, érvelésekbe, tettekbe. Ez módszertani szempontból is fontos szempontot, és empirikus anyagot von be a jogtudatkutásokba. Az utolsó lényeges elem pedig az, hogy a jogtudat fogalmának ebben a modelljében a kontextus és a temporalitás figyelembevétele. A jogtudat időbeliségén azt értem, hogy az egyén jogról alkotott képzetei a különböző, fent említett élmények és benyomások, tapasztalatok hatására folyamatosan változnak, alakulnak. A kontextus hatását pedig azért tekintem meghatározónak, mert a tudományos kutatás szempontjából el kell fogadnunk, hogy a jogtudat, vagyis a jogról alkotott képzetek összessége ebben a formában nem vizsgálható empirikusan, csak egy adott kontextushoz kapcsolódó, és ennek megfelelően „elrendezett” formában „nyerhető ki”. Ez a belátás szintén jelentős módszertani következményekkel jár. Az általam alkalmazott megközelítés elemeit az 1. ábra szemlélteti vázlatosan:

1. ábra: A jogtudat tanulmányban alkalmazott fogalmának modellje

Files' to 'Men of the Senses'" in: Marc HERTOGH (szerk.): *Living Law. Reconsidering Eugen Ehrlich* (Oxford: Hart Publishing 2009) 1–17.

⁷ EHRLICH 1977 (6. l.j.) 79.

A jogtudat fogalmának ebből az értelmezéséből az következik, hogy az ilyen témájú kutatások módszertana szinte szükségszerűen kell hogy tartalmazzon kvalitatív elemeket, mert bár közvetlenül a jogról alkotott képzetek nem hozzáférhetők a kutatók számára, de a jogról szóló értelmezések, történetek vizsgálatára például a különszám másik tanulmányában részletesen is bemutatott narratív interjú módszer, vagy a jogi relevanciájú cselekvések kutatására például a szintén részletesen bemutatott jogi etnográfia, vagy tárgyalások megfigyelése, konverzációanalízise kifejezetten alkalmas.⁸

3. A KVALITATÍV FORDULAT ELMÉLETI MEGALAPOZÁSÁNAK LEHETSÉGES IRÁNYAI

Ebben a részben bemutatom azt a tudományos fejlődést, amely középpontba állította a kvalitatív megközelítés fontosságát. A problémafelvetés egy *kulturalista* elméleti keretbe illeszkedik, amelyen a jogtudat fenti meghatározása is alapul. Ez mára egy széles körben elfogadott, nagy hatású értelmezés, amelynek köszönhetően az angolszász jogrendszerekben készített jogtudatkutatások 60%-a és a kontinentális jogrendszerekre vonatkozó kutatásuk 25%-a használt tisztán kvalitatív, illetve vegyes módszertant.⁹ Ezt követően térek ki a fent említett specifikus érvekre (elnyomás, regionalitás).

3. 1. A KVALITATÍV MÓDSZEREK MELLETTI *MAINSTREAM* ÉRV: KULTURALISTA MEGKÖZELÍTÉSEK

A jogtudatra vonatkozó kutatások közül ennek a megközelítésnek a kiindulópontja Ewick és Silbey *The Common Place of Law* című munkája.¹⁰ Ahogy Dave Cowan fogalmaz, ¹¹ Ewick és Silbey „egy emlékezetes trükkel” vezette be a műben a jogtudatkutatások elméleti megközelítésének (fenomenológiai gyökerű) átkeretezését,¹² mondván, hogy a jogszociológiai vizsgálatokban immár nem a jog társadalomra gyakorolt hatásának kauzális és intézményi összefüggései a lényegesek, hanem a jog társadalomban való jelenlétének vizsgálata. Ewick és Silbey könyvük bevezető fejezetében tisztázzák a kutatásukban használt jogfogalom sajátosságait:

⁸ Matthew P. Fox: „Legal Consciousness in Action: Lay People and Accountability in the Jury Room” *Qualitative Sociology* 2019/43. 111–142.

⁹ HORÁK–LACKO–KLOCEK (1. l.) 12.

¹⁰ Patricia EWICK – Susan S. SILBEY: *The Common Place of Law. Stories from Everyday Life* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1998).

¹¹ Dave COWAN: „Legal Consciousness. Some Observations” *The Modern Law Review* 2004/6. 928.

¹² EWICK–SILBEY (10. l.) 35. [A szerző fordítása.]

A joggal kapcsolatos hétköznapi élmények és képzetek változékonyak. Időnként a jog hivatalosnak tűnik, távoli és transzcendens erőnek, amely valamiféle emelkedett szférából igazgatja az emberi viszonyokat. Máskor viszont a jog olyan, mint egy túlságosan is emberi csatatér, ahol emberek vívnak egymással komoly vagy játékos csatákat, többé vagy kevésbé ügyesen, mindenféle fenséges vagy kicsinyes célokért. Ám az idő nagy részében az emberek egyáltalán nem gondolnak a jogra.¹³

A kutatásuk célja a jog társadalmi konstrukciós folyamatainak feltárása, tudatosan elmozdulva a hivatalos jog fogalmától. A kutatók azokra az alulról szerveződő („bottom-up”) mechanizmusokra fókuszálnak, amelyek a jogi cselekvést gyakorlati értelemmel ruházzák fel. Ez a megközelítés, Ehrlich felfogásához hasonlóan, szembe-sül azzal az elméleti nehézséggel, hogy ha a jog nem azonos a hivatalos normákkal, akkor miként különíthető el más, a társadalmi együttélést szabályozó normarendszerektől? A válasz is meglepően hasonló Ehrlich jogfogalmához: „Ahhoz, hogy a jogot a formális jogi struktúrákon kívül is megértsük, el kell fogadnunk bizonyos fogalmi homályosságot („conceptual murkiness”).”¹⁴ A kutatás során a szerzők tudatosan átveszik és alkalmazzák a cselekvők mindennapi fogalomhasználatát. Mivel azonban értelmezésük szerint a „jog” („law”) részben mégiscsak a hivatalos joghoz kapcsolódó fogalom marad, fontosnak tartják, hogy elhatárolják azt a háttérben működő, szinte láthatatlan, ugyanakkor mindent átható „jogiasságtól” („legality”). Ennek érdekében megkülönböztetik egymástól a „jog” és „jogiasság” fogalmait.

A kutatás azáltal vált a jogtudatkutatók kvalitatív ágának kiindulópontjává, hogy annak érdekében, hogy a jog tág értelmezését a hétköznapi életviszonyok szintjén is megragadják, a kutatók 430 interjút készítettek. Tudatosan nem az „érintettek” koncentráltak, vagyis nem olyan személyeket kerestek, akik kapcsolatban álltak a hivatalos jogalkalmazó intézményekkel. Ehelyett félig strukturált interjúkat készítettek, amelyek kezdeti témái – például szomszédsági viszonyok, családi és baráti kapcsolatok – hamar nyílt beszélgetéssé alakultak. Az eredmények bemutatásakor főként a válaszadók narratíváira támaszkodtak: „A könyv legnagyobb részében igyekszünk zárójelbe tenni saját elképzeléseinket a tágan értelmezett jogról, megengedve, hogy a válaszadók nézeteiből kirajzolódó mintázatok új megvilágításba helyezzék a jog és tág értelemben vett jog fogalmát.”¹⁵

Az elemzés során három joghasználati stratégiát különítettek el: „jog által” (with the law), a jog színe előtt” („before the law”) és „joggal szemben” („against the law”). Az első kettő jogosultságtudaton alapul: a jog eszközként való használatát jelenti. A kutatók szerint a „jog által” típusban a jogot játéktereként értelmezik, ahol szabályokat követve célokat lehet elérni. A „jog színe előtt” ezzel szemben a jogot távoli, tekintélyes és objektív térként írja le, amelyhez az egyéni érdekeken túlmutató erkölcsi igazolás kapcsolódik. A „joggal szemben” stratégia a joggal szembeni ellenállást, távolságtartást és kiábrándultságot fejezi ki, például ironia, elkerülés vagy

¹³ EWICK–SILBEY (10. l.) 15. [A szerző fordítása.]

¹⁴ EWICK–SILBEY (10. l.) 20. [A szerző fordítása.]

¹⁵ EWICK–SILBEY (10. l.) 29.

tiltakozás formájában. Ez utóbbi kapcsolódhat Marc Hertogh alább bemutatott munkájának¹⁶ központi kérdéséhez is.

Susan Silbey egy későbbi tanulmányában áttekintette a jogtudatkutatások történetét, és bírálta a korabeli kutatási irányokat. Álláspontja szerint a „jogtudat” („*legal consciousness*”) irányzat három szempontból is megváltoztatta a korábbi jogszociológiai vizsgálódások fókuszát:¹⁷ képviselői (1) elfordultak a hivatalos jog elsődlegességétől, és a laikusok nézőpontjára, valamint a jog hétköznapi értelmezésére helyezték a hangsúlyt, (2) a mérhető változók helyett a cselekvők jelentésadását vizsgálták, a jogot pedig a mindennapi élet értelmezési sémájaként kezelték, és (3) elemzéseikben a résztvevők saját kategóriáit használták, módszertanilag pedig a fenomenológia és a nyugati marxizmus hatása érezhető. A „jog és társadalom” („*law and society*”) megközelítést fokozatosan felváltotta a „jog a társadalomban” („*law in society*”), a jog hatékonysága helyett pedig annak társadalmi hatásai kerültek előtérbe.¹⁸

Ugyanakkor Silbey arra is rámutatott, hogy az 1980–90-es években megjelenő „jogi tudatosság” elméletek eredetileg, baloldali, kritikai hagyományokra épülve a jogi hegemonia működését vizsgálták, különösen azt, miért fogadják el az emberek a jogot akkor is, ha az egyenlőség ígérete ellenére fenntartja az egyenlőtlenségeket.¹⁹ Silbey értelmezése szerint „[a] jelenleg ezen a területen folyó kutatások egyszerűen tágitották és szűkítették a fogalom értelmét, eközben feláldozva kritikai élének és elméleti használhatóságának javarészét”.²⁰ Silbey a szaporodó (felhíguló) kutatások hibájaként említi, hogy azok megelégszenek egyes személyek véleményének és cselekedeteinek megismerésével, ahelyett, hogy azt magyaráznák, hogyan szintetizálódnak a joggal kapcsolatos különböző tapasztalatok egy sor átfogó sémává és szokássá, amelyek szervezik a társadalom tagjainak joggal kapcsolatos stratégiáit. Silbey szerint a „jogi tudatosság” kutatások három fő kihívással küzdenek: hogyan illeszkednek a társadalmi különbségek (osztály, nem, rassz) elemzésébe; miként értelmezhető a joggal való szembeszegülés; és hogyan kapcsolható össze a mikrovilágok vizsgálata a makroszintű elméletekkel, mint az ideológia vagy a jog uralma.²¹ Ez összekapcsolódik a jogtudatkutatások kritikai keretezésének igényével, amit a következő pontban elemzek részletesebben.

A jogtudatkutatások kulturalista paradigmájában számos fontos munka született²² és születik a mai napig, és ez a megközelítés, ahogy a regionalitásról szóló pontban bemutatom majd, a magyar kutatásokra is hatással volt. Ami az európai jogszociológ-

¹⁶ Marc HERTOIGH: *Nobody's Law. Legal Consciousness and Legal Alienation in Everyday Life* (London: Palgrave Macmillan, 2018).

¹⁷ Susan S. SILBEY: „After Legal Consciousness” *Annual Review of Law and Social Science* 2005/1. 323.

¹⁸ SILBEY (17. l.) 328.

¹⁹ SILBEY (17. l.) 327.

²⁰ SILBEY (17. l.) 324. [A szerző fordítása.]

²¹ SILBEY (17. l.) 351.

²² Pl. Austin SARAT: „»...The Law is All Over«: Power, Resistance and the Legal Consciousness of the Welfare Poor” *The Yale Journal of Law and the Humanities* 1990/2. 343–379., Sally Engle MERRY: *Getting Justice and Getting Even: Legal Consciousness among Working-Class Americans* (Chicago:

giát illeti, az egyik legutóbbi jelentős elméleti hozzájárulást Marc Hertogh *Nobody's Law* című munkája jelenti.²³ Hertogh az előzőekben bemutatott elméleti hagyományból indul ki, de több ponton kritizálja ezeket a szerzőket és műveket. Fő állítása, hogy miközben a jog egyre bonyolultabbá válik, és több életterületre hatol be, a laikusok számára egyre érthetlenebb, így fokozatosan háttérbe szorul a mindennapi döntéshozatalban. Kritizálja Ewick és Silbey jogi hegemoniára vonatkozó elképzeléseit, és ehelyett azt javasolja, hogy a kutatás térjen vissza az alapvető kérdésekhez, például Ehrlich nyomán a jog hétköznapi jelenlétének vizsgálatához.²⁴ Hertogh a jogtudat kutatásban a pragmatikus, vegyes módszertani megközelítést pártolja, elutasítva a módszertani tisztaságot követelő, szerinte terméketlen vitákat. Álláspontja szerint a módszertannak a kutatási kérdéshez kell igazodnia. Ezt saját munkájában is példázza, ahol kérdőíves felméréseket és esettanulmányokat egyaránt használ a jogi elidegenedés vizsgálatára.²⁵

Milyen módszertani következtetések adódnak ezekből a kutatási előzményekből, eredményekből és tapasztalatokból a jogtudat kutatására nézve? Egyrészt kirajzolódik az, hogy a jog társadalomban való működésének megismerése jelentős módszertani akadályba ütközik, ez pedig a jogi normák jogi jellegének reflektátlansága. A korai KOL („Knowledge and Opinion about Law”) kutatásoktól²⁶ Hertoghig jellemző az a felismerés, hogy a hétköznapi cselekvők nem ismerik pontosan a jogi normákat, nem ezek mentén indokolják tetteiket, sőt gyakran elidegenednek a jogtól. Ez módszertani kihívást jelent minden, a jogtudatot vizsgáló empirikus kutatás számára. Álláspontom szerint ez a probléma kvalitatív módszerekkel kezelhetőbb, mint például kérdőíves kutatások esetén, bár ott sem megoldhatatlan. Fontos azonban, hogy a kutatók elkerüljék a „jog elsőbbsége” („law first”) szemléletet, és ne kényszerítsék a résztvevőket jogi keretű válaszok megfogalmazására, ha az adott helyzetben ezek egyébként nem lennének jelen.

Emellett egy fontos, a fenti elméleti keretből következő belátás az, amit már Ehrlich is felismert, és az „élő jog” fogalmával fejezett ki, hogy a jognak mint társadalmi jelenségnek az az oldala, amelyet a jogtudat tudományos fogalma próbál megragadni, a hétköznapi cselekvők értelmezéseiben létezik, és be van ágyazva a tapasztalataik és élettörténetük kontextusába. Ezeknek az értelmezéseknek és a

Chicago University Press, 1990), Kristin BUMILLER: *The Civil Rights Society: The Social Construction of Victims* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1988), Laura Beth NIELSEN: „Situating Legal Consciousness: Experiences and Attitudes of Ordinary Citizens About Law and Street Harassment” *Law and Society Review* 2000/4. 1055–1090; David M. ENGEL – Frank W. MUNGER: *Rights of Inclusion: Law and Identity in the Life Stories of Americans with Disabilities* (Chicago: Chicago University Press, 2003); Elizabeth A. HOFFMANN: „Legal Consciousness and Dispute Resolution: Different Disputing Behavior at Two Similar Taxicab Companies” *Law and Social Inquiry* 2003/3. 691–716.

²³ HERTOGH (16. lj.).

²⁴ HERTOGH (16. lj.) vi.

²⁵ HERTOGH (16. lj.) 76–78.

²⁶ Berl KUTCHINSKY: „A jogtudat»: a jogismeret és a jogról alkotott vélemény kutatásának áttekintése” in SAJÓ András (szerk.): *Jog és szociológia. Válogatott tanulmányok* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1979) 401–429., Adam PODGÓRECKI et al.: *Knowledge and Opinion about Law* (London: M. Robertson 1973).

belőlük fakadó cselekvéseknek a megértéséhez, megismeréséhez pedig rendkívül alkalmas empirikus anyagot jelentenek a kvalitatív módszerekkel megismerhető történetek, narratívák, hétköznapi cselekvések, illetve a kutatók beavatkozása nélkül létrejövő szövegegyüttések, diskurzusok, ahogyan azt a következő tanulmány részletesen bemutatja.

3. 2. A SÉRÜLÉKENY HELYZETTŐL AZ ELYNYOMÁSIG:

A KRITIKAI TÁRSADALOMELMÉLET LEHETSÉGES SZEREPE A JOGTUDATKUTATÁSOKBAN

Bár a jogtudat fenti fogalmából alapvetően következik a kvalitatív módszertani megközelítések szükségessége, ahogy a fenti pontban bemutatam, abban az esetben, ha olyan személyek joghoz való viszonyát vizsgáljuk, akik az adott társadalomban elnyomott, sérülékeny helyzetben vannak, különösen fontossá válik ezen módszerek tudatos alkalmazása. Ennek az elméleti keretét a kritikai jogelméletek paradigmájában találhatjuk meg. A következőkben röviden bemutatom az irányzat fejlődését és a relevanciáját a jogtudatkutatásokban.

A kritikai jogelmélet kifejezést használhatjuk szűkebb és tágabb értelemben.²⁷ A szűk értelemben vett kritikai jogelméleti mozgalom („critical legal studies”, CLS) az 1960–70-es évek baloldali mozgalmából, így a fekete polgárjogi mozgalomból és a vietnámi háború elleni tiltakozásból nőtt ki az Egyesült Államokban. Ebben az értelemben a CLS az első olyan amerikai, vállaltan baloldali jogelméleti mozgalom volt,²⁸ amely a jogelméletnek az Egyesült Államok jogtudományában akkor domináns felfogását támadta, amit a CLS szerzői „liberális ortodoxiának” neveztek. Ebben az értelemben a CLS szorosan kötődött a szerzők egy szűk köréhez (Duncan Kennedy, Morton Horwitz, Roberto Mangabeira Unger) és egy konkrét intézményhez, a Harvard Law Schoolhoz. Kennedyt, Horwitzot és Ungert egyaránt 1971-ben vették fel a Harvardra, és ahogy Kennedy fogalmazott egy interjúban, hamar „mély intellektuális szövetség alakult ki közöttük”.²⁹ Mindhárman publikáltak olyan műveket már 1977 előtt, amelyek meghatározók voltak a későbbi mozgalom számára,³⁰ de a CLS mozgalom kezdetét az amerikai kritikai jogelméleti konferencia (Conference on Critical Legal Studies) megalapításához szokás kötni, amelyre 1977-

²⁷ James Gilchrist STEWART: „Demystifying CLS: A Critical Legal Studies Family Tree” *Adelaide Law Review* 2020/1. 121–148.

²⁸ Alan HUNT: „The Theory of Critical Legal Studies” *Oxford Journal of Legal Studies* 1986/1. 1.

²⁹ James R. HACKNEY Jr.: *Legal Intellectuals in Conversation. Reflections on the Construction of Contemporary American Legal Theory* (New York: New York University Press 2012).

³⁰ Az egyik legfontosabb ilyen írás Kennedy jogi felsőoktatásra vonatkozó kritikája volt (Duncan KENNEDY: „How the Law School Fails. A Polemic” *Yale Review of Law and Social Action* 1971/1. 71–90.). Emellett említésre méltó még Duncan KENNEDY: „Form and Substance in Private Law Adjudication” *Harvard Law Review* 1976/8. 1685–1778., Morton HORWITZ: *The Transformation of American Law, 1780–1860* (Cambridge: Harvard University Press 1977), Roberto M. UNGER: *Knowledge and Politics* (New York: The Free Press 1975), Roberto M. UNGER: *Law in Modern Society: Towards a Criticism of Social Theory* (New York: The Free Press 1976).

ben került sor. A szűk értelemben vett CLS nem az egyetlen jogelméleti irányzat volt, amely a jogról való bevett nézeteket alapjaiban kritizálta: a kezdetektől párhuzamosan volt jelen a jog és gazdaság („law and economics”) irányzattal.³¹ A két megközelítés közötti akadémiai rivalizálás végül az utóbbi irányzat „győzelmével” és a szűk értelemben vett kritikai jogelméleti mozgalom „halálával” végződött az 1990-es évek közepére.

Ezzel együtt az amerikai CLS is folytatódott 1995 után is, még ha meg is változott az akadémiai pozíciója a Harvard Law School „elvesztése” után. Emellett a CLS mint mozgalom már korábban két ágra szakadt a brit kritikai jogelméleti mozgalom megszületésével, amelyet az egyesült királyságbeli konferencia kezdetéhez, 1984-hez köthetünk.³² A brit kritikai jogelméleti mozgalom, konferencia a mai napig is működik, egyik meghatározó teoretikusa Costas Douzinas. Emellett a kritikai jogelmélet kifejezés tág értelemben számos más irányzatot is magában foglal.

Ha azt keressük, melyek azok a vonások, elméleti alapvetések, amelyek összekapcsolják a CLS képviselőit, három tézist szokás kiemelni.³³ Egyrészt az irányzat képviselőinek alapvető állítása az, hogy a jog érvelés, a jogi nyelvhasználat bár kifejezetten semlegesnek, technikainak tűnik, és a jogászképzésnek fontos eleme az, hogy a hallgatók elsajátítsák ezt a sajátos, semleges, jogi nyelvhasználatot,³⁴ valójában nem semleges, megőrizi politikai jellegét.³⁵ A másik fontos állításuk – ebben egyetértenek a jogi realistákkal –, hogy a tételes jog nem határozza meg a jogviták kimenetelét, a jog ebben az értelemben „meghatározatlan”, indeterminált. Végül, a CLS legtöbbet emlegetett tézise szerint a jog: politika. Ezalatt azt értik az irányzat képviselői, hogy egyrészt a jogviták és az azokban született döntések mindig társadalmi jelentőségűek abban az értelemben, hogy különböző társadalmi csoportok érdekei között alakítanak ki egyensúlyt, vagyis mindig felfedezhető bennük egy tág értelemben vett politikai elem. Ezzel kapcsolatban, hűen az irányzat nyugati marxista gyökereihez, azt is állítják, hogy amikor a bíróságok és más jogalkalmazók döntéseket hoznak, ebben általában megerősítik a társadalmi csoportok között fennálló hatalmi, gazdasági különbségeket és hierarchiát. Bár ezek elvont téziseknek tűnhetnek, konkrét kutatási szempontokat hozhatnak be.

³¹ Az irányzat alapvető szövegei közül ld. Ronald H. COASE: *A vállalat, a piac és a jog* [ford. Meszrics Tamás] (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó 2004), Richard A. POSNER: *Economic Analysis of Law* 5. kiadás (New York: Aspen Law & Business 1998), illetve a magyar nyelvű szakirodalomból: HARMATHY Attila – SAJÓ András (szerk.): *A jog gazdasági elemzése. Válogatott tanulmányok* (Budapest: KJK 1984), CSERNE Péter: *Közgazdaságtan és jogfilozófia. Rendszertelen áttekintés a jog gazdasági elemzésének elméleti és módszertani alapjairól* (Budapest: Gondolat 2015).

³² Peter FITZPATRICK – Alan HUNT: *Critical Legal Studies* (London: Blackwell 1987).

³³ Raymond WACKS: *Philosophy of Law. A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press 2006) 95.

³⁴ KENNEDY 1971 (30. lj.) 71–90.

³⁵ Ehhez ld. KENNEDY 1976 (30. lj.) 1685–1778. Richard L. ABEL: „A Critique of American Tort Law” *British Journal of Law and Society* 1981/2. 199–231., Clare DALTON: „An Essay in the Deconstruction of Contract Doctrine” in Allan C. HUTCHINSON (szerk.): *Critical Legal Studies* (Lanham: Rowman and Littlefield Publishers 1985) 195–209.

A kritikai jogelmélet az 1970-es évektől kezdve fontos szerepet játszott az amerikai és a tágabb angolszász jogelmélet megújításában, de mozgalmi jellege ellenére sok szempontból elvont, akadémiai irányzat maradt, nem úgy, mint a hozzá kapcsolódó vagy általa inspirált jogkritikai irányzatok, mint például a CLS megszerveződésével egy időben kibontakozó feminista jogelmélet („feminist legal theory”). A CLS baloldali társadalomkritikájához képest a továbbiakban tárgyalt elméleti irányzatok közös vonása az, hogy nem a kapitalizmus mint gazdasági rendszer jogának kritikájára fókuszálnak, hanem a jogrendszer szerepére egyes kisebbségi csoportokkal szembeni társadalmi igazságtalanságok fenntartásában.

Ahogy a CLS, ezek az irányzatok is eredendően interdiszciplinárisak voltak, a jogelméleti elemzést összekapcsolták más társadalomelméleti irányzatok és emancipatórikus mozgalmak kérdésfelvetéseivel, így a feminizmus különböző iskoláival, a queer elmélettel, a kritikai rasszelmélettel („critical race theory”)³⁶ vagy később a fogyatékoságtudománnyal („disability studies”), továbbá merítettek azokból a társadalomelméleti megközelítésekől, amelyek az interszekciók vizsgálatának fontosságát hangsúlyozták.³⁷ Tulajdonképpen felfoghatók úgy, mint a kritikai társadalomelméletek jogelméleti kivetülései.

A kisebbségi tudatosság jogelméletei természetesen bármilyen módszert használhatnak kritikai elemzéseikben, ám különösen nagy hasznát vehetik a kvalitatív megközelítéseknek, és a hagyományos jogelméleti és jogszociológiai kutatásoknál rendszerint sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnek a történetek, „ellentörténetek” elbeszélésére.³⁸ Erre azért van szükségük, mert álláspontjuk szerint a társadalmi folyamatoknak, eseményeknek, tapasztalatoknak több olvasatuk van, amelyek közül a privilegizált helyzetű csoportok narratívája domináns – részben ebben is áll a helyzetük kivételezett volta. A kritikai jogelmélet képviselői a joggal kapcsolatos eseményeknek egy másik olvasatát igyekeznek megmutatni, azok tapasztalatain keresztül, akik valamelyik kisebbségi csoporthoz tartoznak. Ahogy Nagy Tamás fogalmazott a narratív jogelmélet kontinentális és amerikai irányzatainak különbsége kapcsán.

Az amerikai megközelítések számára viszont az elbeszélések sokkal inkább mint a történelem által „elhallgattatott” kisebbségek hangjának megszólaltatása, a hagyományosan marginalizált (kirekesztett), elnyomott társadalmi csoportok szempontjainak kifejezésre juttatása és érdekeik érvényesítése válik érdekessé.³⁹

A kritikai irányzatok módszertani tapasztalatai fontosak a sérülékeny helyzetű személyek joghoz való viszonyának, jogtudatának megismerésében. Ezek a jogtudat kutatásokban is abba az irányba mutatnak, hogy ha kisebbségi, elnyomott,

³⁶ A *critical race theory* kifejezés fordításával kapcsolatos terminológiai vitához lásd MOLNÁR András: „Feminizmus a jogban” in FLECK Zoltán – FEKETE Balázs (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelmületről* (Budapest: Eötvös 2015) 144.

³⁷ Kimberlé CRENSHAW: „Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics” *University of Chicago Legal Forum* 1989/1. 139–167.

³⁸ Richard DELGADO: „Storytelling for Oppositionists and Others: A Plea for Narrative” *Michigan Law Review* 1989/8. 2411–2441.

³⁹ NAGY Tamás: „S ő levelemre városunkba jön.», avagy hány életük van a jog és irodalom kutatóknak?” in FLECK–FEKETE (szerk.) (30. lj.) 97–131.

szerűékeny helyzetű csoportok tagjainak joghoz való viszonyát kívánjuk megérteni, fontos feltárni, megmutatni a konfliktusok jog nyelvére való lefordításának a semleges-technikai jogi nyelvhasználat mögött fennmaradó politikai és elnyomó jellegét, illetve lehetővé tenni más narratívák megszólaltatását, ami a társadalomtudományi eszköztárból elsősorban kvalitatív módszerekkel lehetséges.⁴⁰ Ami a jogi nyelvhasználat elnyomó jellegét illeti, fontos hazai kutatási előzménynek tartom Loss Sándor és H. Szilágyi István kutatását a „cigány perről”,⁴¹ amelyben elemezték a tárgyalótermi nyelvhasználatot és magának a peres eljárásnak a ritussá válását is.

3. 3. REGIONALITÁS: A MAGYAR TÁRSADALOM ÉS A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI RÉGIÓ SAJÁTOSSÁGAINAK FIGYELEMBEVÉTELE

A regionalitás problémájának megfelelő megértése és beépítése a magyar jogszociológiai és ezen belül a jogtudatra vonatkozó vizsgálatok egyik nagy fejlődési lehetősége. Ennek alátámasztására az alábbiakban vázlatosan áttekintem a magyar jogszociológia jogtudatkutatói eredményeit.⁴²

A jogszociológiai hagyományokkal kapcsolatban szembeötlő egyrészt az, hogy a szociológiai szemlélet a jog vizsgálatában nagyon sokáig, tulajdonképpen a 20. század második feléig nem jelent meg önálló vizsgálódási területként, annak ellenére, hogy a jogszociológia mint tudományterület intézményesülésének kezdetei mind Európában, mind az Egyesült Államokban a 20. század első felére tehetőek. Magyarországon viszont, bár a jog szociológiai szemléletű vizsgálata fontos előzményeket tud felmutatni, és ezek egyértelműen a jogelméleti vizsgálódásokhoz kötődnek, nem jelentek meg önálló kutatási területként, és a történelmi kontextussal összefüggésben, sokáig nem is tudtak intézményesülni. Ebben a tekintetben figyelemre és említésre méltóak Somló Bódog korai munkái.⁴³ A jog néprajzi eszközökkel való vizsgálata, ahogy Ehrlich kapcsán fent említettem, a régióban a 20. század elején egyáltalán nem volt egyedülálló,⁴⁴ ennek hazai példája Tárkány Szücs Ernő

⁴⁰ Kiss Valéria – Tóth Fruzsina: „Kutatásmódszertani megjegyzések az alávetett csoportok joghoz való viszonyának megismeréséhez” *Állam- és Jogtudomány* 2021/3. 43–73.

⁴¹ H. SZILÁGYI István – Loss Sándor: „A »cigány per«” *Beszélő* 2001/4. 94–100.

⁴² Terjedelmi okokból ez az áttekintés csakis nagyon vázlatos lehet, a szelekció szempontja nem a szerzők jelentősége, hanem a jelen tanulmány fókuszja volt. A rendszerváltás utáni hazai jogtudatkutatók témájának részletes feldolgozását ld. H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatók a magyar jogszociológiában a rendszerváltást követően I” *Iustum Aequum Salutare* 2021/4. 41–71. és H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatók a magyar jogszociológiában a rendszerváltást követően II” *Iustum Aequum Salutare* 2022/1. 45–73.

⁴³ Somló Bódog: „A jogi szakoktatás reformja és a társadalmi tudományok” *Huszadik Század*, 1900/1. 46–55., Somló Bódog: *Jogbölcseleti előadásai I–II. Kézirat gyanánt* (Kolozsvár: Sonnenfeld Adolf 1906). Somló pályájához és jelentőségéhez a magyar jogszociológia szempontjából ld. Fleck Zoltán: „A körülmények kényszere – Somló Bódog: Állami beavatkozás és individualizmus, élet és tudomány” *Tolle Lege* 2011/1.

⁴⁴ Monica EPPINGER: „Governing in the Vernacular: Eugen Ehrlich and the Late Habsburg Ethnography” in HERTOCH (6. lj.) 21–47.

munkássága.⁴⁵ Vagyis a 20. század elején a jog szociológiai szempontú vizsgálatának biztatások voltak a kezdetei, ám a fejlődés sok szempontból töredékes maradt: „A huszadik század első két évtizedének rövid hősora után a bomlás jellemző, a társadalomtudományi gondolkodás történetét is meghatározták a régió történetéből származó tragédiák és rossz közérzet.”⁴⁶ A jog szociológiai szempontú vizsgálata osztotta társtudományai sorsát.⁴⁷

Ez később sem volt másként: az államszocializmus első évtizedeiben a hivatalos ideológia jogra vonatkozó tézisei „pótolták” a tudományos vizsgálatokat, az ilyesféle vizsgálatok szükségtelennek, támogatásra semmiképpen sem érdemesnek minősültek. Az 1960-as években kezdődő empirikus vizsgálatok a jogszociológia területén éppúgy, mint a szociológia más kutatási témaival kapcsolatban, a hivatalos ideológia megkérdőjelezését is magukban hordozták.

Idetartoznak Kulcsár Kálmán korai jogszociológiai vizsgálatai. 1968-ban a népi ülnökök részvételét vizsgálta a bírói ítélkezésben,⁴⁸ ezt követő vizsgálata azonban már kifejezetten a jelen tanulmány témájához kötődő kutatási tárgyat érintett, ennek eredményeit *A jogismeret vizsgálata* címmel 1967-ben publikálta.⁴⁹ *A jog szerepe a viták kezelésében* című műve, amely szintén kapcsolódik a jogtudat, jogismeret témájához, 1982-ben jelent meg.⁵⁰ A társadalom jogi normákhoz való viszonya a korszak fontos kutatási témájává vált: 1977-ben jelent meg a Sajó, Székelyi, Major által végzett kutatás eredménye *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról* címmel,⁵¹ valamint Boros László *A család és a családi jog megjelenése az állampolgárok tudatában* című tanulmánya.⁵² Sajó András 1983-as *Jogtudat, jogismeret* kötetében az 1976-os vizsgálat eredményeinek elemzését végezte el.⁵³

⁴⁵ TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: *Magyar jogi népszokások* (Budapest: Akadémiai Kiadó 2003).

⁴⁶ FLECK ZOLTÁN: „Jog és társadalom, jogszociológia” in FLECK ZOLTÁN – ISZTIN PÉTER – JUHÁSZ ZOLTÁN – KISS VALÉRIA – KORMÁNY ATTILA – NAVRATIL SZONJA – USZKIEWICZ ERIK: *Jogszociológiai előadások* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2014) 9–40.

⁴⁷ SAÁD JÓZSEF: Magyar szociológiatörténet: minek a története? *Replika* 1996/23–24. 161–171., NÉMEDI DÉNES: Minek a története? *Replika* 1996/23–24. 173–181.

⁴⁸ KULCSÁR KÁLMÁN: *A népi ülnök a bíróság: Jogszociológiai tanulmány* (Budapest: Akadémiai 1971).

⁴⁹ KULCSÁR KÁLMÁN: *A jogismeret vizsgálata* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének Kiadványai. Társadalom és Jog 1. kötet 1967).

⁵⁰ KULCSÁR KÁLMÁN: *A jog szerepe a viták kezelésében* (Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet 1982).

⁵¹ SAJÓ ANDRÁS – MAJOR PÉTER – SZÉKELYI MÁRIA: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadványai: Társadalom és jog 4. 1977).

⁵² BOROS LÁSZLÓ: *A család és a családi jog megjelenése az állampolgárok tudatában* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai 1983).

⁵³ SAJÓ ANDRÁS: *Jogtudat, jogismeret* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai 1983), ld. még SAJÓ ANDRÁS: *A jogtudat mikrokörnyezeti meghatározói* (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Állam és Jogtudományi Intézete 1981). A szocialista korszakban végzett jogtudatkutatók alapos áttekintéséhez ld. FEKETE BALÁZS – H. SZILÁGYI ISTVÁN: „Jogtudat-kutatók a szocialista Magyarországon” in H. SZILÁGYI ISTVÁN (szerk.): *Jogtudatkutatók Magyarországon 1967–2017* (Budapest: Pázmány Press 2018) 19–62.

Kulcsár és Sajó módszertani megközelítését követi a kortárs magyar jogtudatkutatások közül Gajdusчек György és Fekete Balázs vizsgálata,⁵⁴ valamint Hollán Miklós és Venczel Timea kutatása.⁵⁵ A kvalitatív módszertani megközelítésre pedig jó példa a Fleck Zoltán által vezetett kutatócsoport kutatása,⁵⁶ ahogy Gajdusчек György megállapította,⁵⁷ az elmúlt években a magyar jogszociológiában is megjelenik a kvalitatív módszerek felé történő nyitás.⁵⁸

A szocialista korszakban született, fent említett kutatások alapvetően illeszkedtek a korszakban szokásos KOL kutatások csoportjába.⁵⁹ Viszont Sajó egyik művében a jogtudat élettörténetbe ágyazottságának a jelen tanulmány témája szempontjából roppant fontos, előremutató gondolata is megjelenik:

[...] az egyéni jogtudat az egyedfejlődés során *adott történettel* jön létre: az egyén fejlődésének különféle élethelyzeteiben szeri be idevágó tapasztalatait, vagyis a gondolati rendszer a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzetének megfelelő élettörténete során alakul ki, s az egyes, a tudatba épülő élettörténeti eseményeket és tapasztalatokat az egyén lelki sajátságai és dinamizmusai és a hétköznapi gondolkodás ökonomikus szükségletei hatják át.⁶⁰

De a nagymintás kérdőíves megkérdezéseken alapuló vizsgálatok nem kínáltak túl sok lehetőséget a kutatóknak arra, hogy ezeket a meglátásokat a kutatási gyakorlatba átültessék. Sajó András egyik kutatásában⁶¹ hipotetikus eseteket tártak a válaszadók elé, és az ezekben az esetekben lehetséges állampolgári magatartások jogszerűségének megítélésére kérte őket. Ezzel a módszerrel az volt a cél, hogy a korábbi kutatások fogyatékoságait kiküszöböljék: „[...] kutatásunk nem politológiai vagy közvélemény-kutatási ihletettségű, hanem a jogtudat mint társadalmi tudat része szerkezetének feltárására irányul”.⁶²

⁵⁴ GAJDUSЧEK György – FEKETE Balázs: „A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma – összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján” *Pro Futuro* 2015/1. 11–28., GAJDUSЧEK György – FEKETE Balázs: „A jogismeretet befolyásoló társadalmi tényezők elemzése” *Pro Futuro* 2015/2. 71–95.

⁵⁵ HOLLÁN Miklós – VENCZEL Timea: „Bűn – tudat. A magyarok büntetőjogi ismeretei és véleményei” *JEL-KÉP. Kommunikáció, közvélemény, média* 2021/2.

⁵⁶ FLECK Zoltán – KISS Valéria – TÓTH Fruzsina – NEUMANN László – KENÉZ Anikó – BAJNOK Dávid: *A jogtudat narratív elemzése* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2017).

⁵⁷ GAJDUSЧEK György: „A jogtudat és a jogi kultúra hatása a magyar jogrendszerre” in H. SZILÁGYI (2018) 148.

⁵⁸ FEKETE Balázs: „Rights Consciousness in Hungary. What is Behind the Numbers? Lessons of a Focus Group Study” in HÅKAN HYDÉN – ROGER COTTERRELL – DAVID NELKEN – ULRIKE SCHULTZ (szerk.): *Combining the Legal and the Social in Sociology of Law: An Homage to Reza Banakar* (Oxford: Hart 2023) 173–188.

⁵⁹ De ahogy Fekete és H. Szilágyi megjegyzik: „[...] a különféle rétegvizsgálatokban és célzott csoportkutatásokban [...] gyakorlatilag a korszakban ismert és alkalmazott összes statisztikai és társadalomlélektani elemzési módszert bevetették” és „a kutatások módszertani professzionalizmusa kétségtelennek tűnik”. (FEKETE–H. SZILÁGYI [47. l.] 32.)

⁶⁰ SAJÓ András: *Jogkövetés és társadalmi magatartás* (Budapest: Akadémiai 1980) 229.

⁶¹ SAJÓ András: *A jogosultság-tudat vizsgálata. Kutatási összefoglaló* (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 1988).

⁶² SAJÓ (61. l.) 146.

A kutatók álláspontja szerint az eredmények ennek ellenére tanulságosak: rávilágítanak arra, hogy a magyar társadalomban a jogok alanyi jogként, jogosultságként való felfogása ritka, a jog kötelezettségként való megközelítése a domináns, ami az „atyáskodó és tulvállaló szocialista állam szabályozásának és jogalkalmazásának tükörképe”.⁶³

Álláspontom szerint a fenti értelmezés is némiképpen leegyszerűsítő, mert a kérdés egy fontos oldalát, a jog társadalomba való beágyazottságát („law in context”), és különösen a történeti kontextus szerepét hagyja figyelmen kívül a joghoz való viszony megértésében. Az olyan kérdésekre vonatkozó megállapítások, hogy az emberek kevésbé fogják fel jogosultságok forrásaként a jogot, amelyet használhatnak érdekeik védelmében, és inkább az a jellemző élményük a joggal kapcsolatban, hogy a jogalkalmazás tárgyaivá válnak, nem kellőképpen differenciált.

A magyar társadalom a 20. században hat alkalommal élt át jelentős, az államformát is érintő rendszerváltozást, ami már önmagában is sejteti, hogy a 20. század története traumákkal teli a magyar társadalom tagjai számára, de természetesen ezt további, nagyon jelentős események árnyalják, így a trianoni békeszerződés hatásai, a nemzetiségeket érintő üldöztetések, egyéb kisebbségi csoportok rendszerszintű elnyomása, háborús traumák és egy elfojtott forradalom élményei és emlékei épülnek be a magyar társadalom tagjainak egyéni és családi emlékezetébe. Bár az sem valószínű, hogy a mai Magyarországon sok olyan egyén van, akit személyesen vagy a családján keresztül ne érintenének ezek a traumák, önmagában a változékonyság, kiszámíthatatlanság is meghatározó élmény a magyar társadalom tagjainak joghoz való viszonyában. Az elmúlt évtizedekben arányaiban nagyon rövid időszakokban volt jellemző az, hogy a jogrendszer az emberi jogokat, emberi méltóságot tiszteletben tartó módon működött volna. Annál több tapasztalat van azonban azzal kapcsolatban, hogy a jog milyen könnyen válhat az elnyomás eszközévé, és milyen erős a politikai akaratnak való kitettsége. Ez az a sajátos kontextus, amelyben a joghoz való viszonyt értelmeznünk kell, és ebben a feladatban álláspontom szerint sem fent ismertetett kulturalista, sem a kritikai paradigmához tartozó jogtudatkutatók nem nyújtanak elégséges módszertani kapaszkodót önmagukban, mivel jellemzően egészen más társadalmi kontextusban születtek. Szükség van arra, hogy a magyar, illetve tágabban kelet-közép-európai régió sajátos helyzetére vonatkozó társadalom- és történettudományi eredmények⁶⁴ alaposabb figyelembevételével dolgozzunk ki olyan elméleti keretet, amely jobban magyarázza a magyar társadalom joghoz való viszonyát, és érdemben hozzá is járul a téma nemzetközi tudományos diskurzusához, nem csak követi azt. Ebben a megközelítésben a jogtudat, joghoz való viszony problémáját, ahogy Sajó is felvillantotta, az

⁶³ Sajó (61. l.) 148.

⁶⁴ Pl. Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról* (Budapest: Magvető 1983), Szűcs Jenő – HANÁK Péter: *Európa régiói a történelemben* (Budapest: MTA Történettudományi Intézet – Országos Pedagógiai Intézete 1986), HANKISS Elemér: „Kényszerpályán? Tanulmányvázlat a magyar társadalom legújabbkori fejlődéséről” *Medvetánc* 1982/4–1983/1. 3–16., de akár Böröcz József: *Hasított fa. A világrendszer-elméletől a globális struktúraváltásokig* (Budapest: L'Harmattan 2017).

egyéni élettörténet összefüggésében, illetve diskurzusokba ágyazottan szükséges vizsgálni.

4. ÖSSZEGZÉS

A tanulmány alapvető állítása az, hogy a kvalitatív megközelítések alkalmazása megkerülhetetlen a jogtudat kutatásában. A szakirodalmi áttekintés alapján ez alapvetően olyan állítás, amelyet nemigen kell ma már sem a magyar, sem a nemzetközi jogszociológiai tudományos közösségben hosszan bizonygatni. A kutatások jelentős része már most is legalább részben kvalitatív módszertannal vizsgálja a jogtudat egyes problémáit. Ennek oka egyrészt a jogtudat fogalmában, másrészt annak kulturalista elméleti keretezésében rejlik.

A tanulmányban emellett két további elméleti megközelítés szemszögéből indokolom a kvalitatív módszertanok alkalmazásának szükségességét, amellel érvelve, hogy az elnyomott csoportok joghoz való viszonyának megértéséhez a kritikai jogelméletek adhatnak segítséget, és ebből a megközelítésből az következik, hogy szükség van az e csoportokhoz tartozó személyek élményeinek, történeteinek, értelmezéseinek, szóhasználatának meg-, illetve elismerésére, erre pedig a kvalitatív módszerek adnak lehetőséget.

A tanulmány zárásaként pedig a regionális történeti és társadalmi kontextus jogtudatra gyakorolt alapvető hatásával foglalkozom. Ennek a felismerésnek a következménye az, hogy a releváns társadalomtudományi, társadalomtörténeti és -elméleti munkákból megismerhető belátások is hozzátartoznak a hazai jogszociológiai kutatások elméleti keretéhez. Elengedhetetlen, hogy olyan elméleti keretet dolgozzunk ki, amely a magyar, illetve tágabb értelemben a kelet-közép-európai térség sajátos társadalmi és történeti tapasztalataira épít. Ezek a sajátosságok, például a joghoz való ambivalens viszony, a politikai rendszerváltások nyomán kialakult intézményes bizalmatlanság vagy a formális és informális normák együttélése, nem ragadhatók meg pusztán kvantitatív eszközökkel. A jogról való gondolkodás és joghasználat mélyen kontextuális, gyakran implicit, nyelvileg és kulturálisan közvetített jelentései csak a résztvevők saját narratíváin keresztül érthetők meg. A következő tanulmányban tárgyalt és egyéb kvalitatív megközelítések lehetővé teszik ezeknek az árnyalt, gyakran rejtett jelentésstruktúráknak a feltárását, és ezáltal a jogtudat olyan sajátos elemeinek azonosítását, amelyek máskülönben láthatatlanok maradnának. Vagyis a magyar és kelet-közép-európai társadalmak joghoz való viszonyának megértéséhez nemcsak elméleti, hanem módszertani értelemben is érzékeny, kvalitatív megközelítésre van szükség.

RECENZÍÓ

HALMAI PÉTER (SZERK.): *A BREXIT FORGATÓKÖNYVEI ÉS HATÁSAI* (BUDAPEST: DIALÓG CAMPUS 2020) 306.

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.3.08>

A könyvet szerkesztőként Halmai Péter jegyzi, a magyar közgazdaságtan kiemelkedő alakja, Széchenyi-díjas magyar közgazdász, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. A kötet 306 oldalon tíz tanulmányt tartalmaz. Különböző aspektusokból, ám egységes rendszer keretében vizsgálja az Egyesült Királyság EU-ból történő kilépése folyamatának gazdasági, politikai, jogi és társadalmi vonatkozásait. Az egyes tanulmányok a brexithez vezető folyamatokat, az eddig precedens nélküli kilépési eljárás mérföldköveit, a brexit lehetséges forgatókönyveit, azok lehetséges hatásait vizsgálja, azok lehetséges előnyei és hátrányai bemutatásával és értékelésével, bepillantást nyerhetünk a brexitet eredményező népszavazás következtében kialakult és az Egyesült Királyságot érintő belpolitikai válságokba, s ezzel e könyv összességében egy rendkívüli sokoldalú tudományos munkát eredményezett.

Bár a kiadvány öt éve íródott, ma is aktuális és egyedülálló, hiszen a témában azóta mértékadó magyar nyelvű szakirodalmat nem publikáltak. A téma ma is érdeklődésre tart számot, hiszen a folyamat nem zárult le. Nemrég fejeződött be a Brexit talán leglátványosabb fejezete, az UK ETA, mely az Amerikai Egyesült Államokhoz hasonlóan jelentősen szigorítja a beutazás és ott-tartózkodás feltételeit.

Az előzményekhez tartozik, hogy az Egyesült Királyság az ötvenes években az integrációnak csupán külső szemlélője maradt, helyette lényegesen lazább szervezetet hívott életre, az EFTA-t, melyhez Ausztria, Dánia, Norvégia, Portugália Svájc és Svédország is csatlakozott. Az Egyesült Királyság először 1961-ben kérte a felvételét az Európai Közösségbe, azonban De Gaulle francia elnök ezzel szemben vétót emelt, amely megismétlődött 1967-ben. Csak De Gaulle lemondását követően, 1970-ben kezdték meg tagállamok a csatlakozási tárgyalásokat a szigetországgal, aminek eredményeként 1973-ban az EK-hoz csatlakozott az Egyesült Királyság.

Az integráció több évtizeden át mozdította elő az Egyesült Királyság fejlődését. Ám – döntően a 2008/2009. évi nagy pénzügyi és gazdasági válság időszakától – a brit fejlődés lelassult, sőt lényegében stagnált. Éppen ettől az időponttól erősödött fel az egyébként is jelen lévő euroszkepticizmus, s vezetett el a brit politikai arénában a brexit igényéig. Az évekig tartó populisták kampány végül referendum kiírásához vezetett. Utóbbi eredményeképpen – általános meglepetésre – 2016. június 26-án a brit választópolgárok 72,2%-os részvétellel megtartott népszavazáson precedenst teremtve kis többséggel a szervezet elhagyásáról döntöttek.

Az Európai Unióról szóló Szerződés 50. cikke kimondja, hogy bármelyik tag-

állam úgy határozhat, hogy kilép az Unióból. Ennek szándékát a tagállamnak az Európai Tanácsnak be kell jelentenie, majd annak iránymutatásai alapján az EU tárgyalásokat folytat és megállapodást köt e tagállammal, amelyben a tagállam az EU-val való jövőbeli kapcsolataira kiterjedően meghatározzák az illető állam kilépésének részletes szabályait. E cikk rögzíti, hogy a tagállam kilépési szándéka bejelentésétől számított két év elteltével az EU szerződesei a volt tagállamra többé nem alkalmazhatók, kivéve, ha az Európai Tanács az érintett tagállam egyetértésben ennek a határidőnek a meghosszabbításáról határoz.

Az Egyesült Királyság és az EU között 2018 végén előzetes megállapodás jött létre a kilépés folyamatáról, melyet a brit parlament nem hagyott jóvá, így a tagság megszűnésének határideje több alkalommal változott. A végső határidő 2020. január 31. napja lett, így ezen a napon éjjélkor az Egyesült Királyság európai uniós tagsága megszűnt, azonban ezen év december végéig terjedő átmeneti időszakban továbbra is a belső piac teljes jogú tagja maradt.

Az Egyesült Királyság tagságának megszűnése nemcsak a brit gazdaságra és társadalomra, hanem a többi tagállam és az EU további fejlődésére is jelentős hatást gyakorol. Koller Boglárka („Új Európa 2019. március 29. után? – a brexit természetrajza”, 13–25. o.) tanulmányának empirikus erőssége, hogy igyekszik párhuzamokat vonni az Egyesült Királyság és Oroszország Európához való kötődésében, történelmi hasonlóságukban, hiszen mind a két ország történelmük legnagyobb részében Európán kívül próbált szerencsét.

A tanulmány részleteiben elemzi a kilépési folyamatot. Theresa May brit kor-

mányfő aktiválta a liszaboni szerződés 50. cikkét, azaz 2017 márciusában hivatalosan bejelentette az Európai Tanácsnak, hogy az Egyesült Királyság ki kíván lépni az EU-ból. 2017. december 8-án az EU és az Egyesült Királyság kormánya ellenjegyezte azt a tizenhat oldalas jelentést, amelyben megegyeztek a kilépéssel kapcsolatos feltételekben, ezzel utat nyitva a tárgyalások folytatásának, amely a két fél jövőbeli kapcsolatainak rendezésére irányult. A népszavazást követően az Egyesült Királyságban közigazgatási intézményi változások is bekövetkeztek, hiszen létrehozták az úgynevezett Brexitminisztériumot David Davis vezetésével, amelynek feladata az ország kivetése volt az EU-ból.

Az EU és jogelődei hetvenéves történelmében precedens nélküli, hogy valamely tagállam saját akaratából távozzon a közösségből, ennek megfelelően a brexit addig példa nélküli mechanizmusokat indított el. Mindezek széles körű feladatokat adtak az EU intézményeinek is, hogy kidolgozzák a részletes kiléptetési folyamatokat és eljárásokat, amelyhez végül valamennyi tagállam jóváhagyása volt szükséges. Az EU már a tárgyalás kezdetén szigorú feltételeket szabott, a kilépési folyamatot két fő szakaszra bontották, szigorú alapelveket rögzítettek. Az EU kizárta az ágazati alapon történő részvételt az egységes belső piacon, a tárgyalásokat pedig egységes csomagként, átlátható módon kellett lebonyolítani. A részterületeken történő külön megállapodások elkerülése érdekében az egyes tagállamok nem folytathattak külön tárgyalásokat az Egyesült Királysággal.

A tárgyalások első szakaszában a jogbiztonság érdekében a szigetország állampolgáira, vállalatokra, külső part-

nerekre vonatkozó azonnali hatásokat kívánták egyeztetni és abban konszenzust elérni. Megkerülhetetlen volt, hogy a tárgyaló felek közös álláspontot alakítsanak ki a kilépésből eredő jogok és kötelezettségek megszűnéséből adódó körülmények átfogó rendezéséről. A tárgyalások második szakaszában került sor az Egyesült Királyság és az EU jövőbeli kapcsolatai alapvető elemeinek a meghatározására. A brexit előtt a tanulmány szerint három lehetőség és út bontakozott ki, a kemény, a puha és a félkemény kilépési folyamat.

Különlegesen fontos és bonyolult kérdés volt az északir határellenőrzés rendezése. Az EU célként határozta meg a határellenőrzés visszaállításának elkerülésére vonatkozó igényét. Határellenőrzés hiányában Észak-Írország továbbra is részese maradhat az EU belső piacának. Ez viszont alapvető brit szuverenitási kérdéseket vetett fel: hol húzódik a vámhatár? Ha az Ír-tengeren, akkor az Egyesült Királyság szuverenitása csorbát szenvedett volna. Az ír-északir vámhatár viszont a nagypénteki egyezmény megsértését jelentette volna. Végül igen bonyolult kompromisszum révén érték el, hogy ne kelljen ismét határellenőrzést kiépíteni az ír határon. Ennek eredményeképpen – s ez a brexit egyik érdekes, különleges vonása – Észak-Írország az EU elhagyása után is az EU belső piac része maradhatott.

További kérdés volt az Egyesült Királyságban tartózkodó uniós polgárok státusza, illetve a kilépést követő brit pénzügyi kötelezettségek ügyeinek rendezése. Az EU a belső piacának integritását nem kívánta gyengíteni, ezért megállapodás született, hogy az Egyesült Királyság a pénzügyi kötelezettségeit egészen 2020-ig fizeti az EU költségvetésének.

Arató Krisztina („Érvek és ellenérvek a brexitkampányban – mit mondanak az Európai Unióról?”, 27–52. o.) tanulmánya a brexitkampány kilépés és maradás melletti érveit sorakoztatja fel figyelemre méltó elméleti mélységgel, illetve, hogy ezek mögött milyen narratívák húzódnak meg, és ezek milyen mítoszokra épülnek. Az EU erős alapító értékekre épül, mint a béke, tolerancia, sokszínűség, szolidaritás, innováció és az emberi értékek.

A tanulmányban elemzett első mítosz a béke, amely a kezdetekre, még az Európai Szén- és Acélközösséghez nyúlik vissza, amelyben a francia és a német, illetve további négy kontinentális nyugat-európai ország szén- és acéltermelését akadályok nélküli piacon egyesítve, közös szupranacionális intézmény ellenőrzése alá helyezték, amely egyúttal a bővülést is célul tűzte ki. A Schuman-terv az EU alapító mítoszának legerősebb bizonyítéka. A rossz történelmi tapasztalatokra után Franciaország és Németország is támogatta az európai integrációt. A második mítosz a racionalitás, Robert Schuman eredetileg rámutatott az európai föderáció lehetőségére, amely helyett a közösség az integráció folyamatát választotta útként. A harmadik mítosz az együttműködés. Európa iparosodásával szükségsszerűvé és hangsúlyossá vált az egységes belső piac, a munkavállalók szabad áramlása, az áruk, szolgáltatások, technológiák, kereskedelem a tudás és a tőke áramlásának szabadsága. E gazdasági mítosz mögött meghúzódnak olyan gondolatok, melyek szerint az európai integráció a politikai unió felé halad. Ennek oka abban keresendő, hogy azon országok, melyek kölcsönösen egymással kereskednek, gazdaságilag függenek egymástól, így az országok közötti konfliktus kialakulásának az esélye minimális szint-

re csökken. A közösség megalapítása óta jellemző a béke, a stabilitás, az életszínvonal emelkedés, a közös európai fizetőeszköz kialakítása. A gazdasági fejlődésben a 2008-as gazdasági válság hozott megtorpanást, amely negatívan hatott a gazdasági növekedésre és a foglalkoztatásra, ezzel erősítve az euroszeptikus irányzatokat.

Az ellenmitoszok között kell említeni a demokrácia hiányát. Az EU saját döntéshozatali rendszere a nemzeti parlamentek kontrolljának csökkenésére utal. Az Európai Parlament népképviselőien alapul, azonban a nemzeti parlamentekhez képest sokáig (s részben ma is) csupán tanácsadó, véleményező hatáskörrel rendelkezett, az EU intézményei és az EU állampolgárai közötti távolság pedig nagy. A tanulmányban szereplő következő ellenmitosz a nemzeti szuverenitás fenyegetése, és a cselekvésképtelenség. Szükséges megteremteni azt az egyensúlyt, amely a közösségi és a tagállami érdekek között konszenzusos. A gazdasági világválság vagy a menekültválság rávilágított az EU döntéshozatali és hatékonyságot érintő problémáira. Az EU-t számos kritika érte az euróválság és a menekültválság kezelésének módja miatt.

A brexit kapcsán Sara Hobolt vizsgálta a brexit támogatóit szociológiai szempontok alapján, és megállapította, hogy elsősorban a kevésbé iskolázott, alacsony jövedelmű, kistelepülésen élő, általában elit- és bevándorlásellenes választópolgárok voltak, akik általánosságban a globalizáció veszteségeinek tekinthetők. E csoport nézetei alapján az EU homályos döntéshozatali rendszerrel rendelkezik, abban a népképviselő nem érvényesül megfelelően. Véleményük szerint az EU nagyfokú regulációja a brit gazdaságnak kárt okozott. Az EU keleti irányú

kibővülése következtében pedig a személyek szabad áramlása révén az Egyesült Királyságot elárasztotta a kelet-európai munkaerő. Továbbá sérelmesnek tartották a brit befizetést a közös költségvetésbe, annak megszűnése szerintük megtakarítást eredményezne az Egyesült Királyságnak.

A maradáspártiak számára érvként szolgált, hogy az Egyesült Királyság az EU tagjaként nagyobb súllyal van jelen a világban, és nagyobb szerepe van a globális döntéshozatalban. Az EU demokratikus ellenőrzési rendszere minden más nemzetközi szervezetnél jobb. Az Egyesült Királyság külkereskedelmének több mint a felét az EU belső piacán bonyolította le, amely jelentős előnyöket hozott az országnak. Az EU-ból való kilépés önálló bevándorláspolitikát tett lehetővé, azonban ez nem bizonyult elegendőnek a migráció megállításához. Az EU elhagyása utáni időszakban az Egyesült Királyságba irányuló bevándorlás tovább nőtt.

Kaszap Márton („A brexit és a brit pártverseny”, 53–67. o.) a brit pártversenyről vizsgálva arra keresi a választ: mely időpont tekinthető a brexithez vezető út kezdetének? Lehetséges kezdő időpont lehet a 2008. évi gazdasági válság vagy az Egyesült Királyság Függetlenségi Pártjának (UKIP) 2009–2010-es megerősödése. A brexithez vezető út kezdete valójában a 2010-es koalíciós kormányban keresendő. Mivel a Konzervatív Párt nem volt képes abszolút többséget szerezni az Alsóházban, koalíciós kormány alakult, melynek másik tagja a Liberális Demokrata Párt lett. A Konzervatív Párt megerősítése érdekében három lehetőség rajzolódott ki a brexit témakörében: az elutasítás, az alkalmazkodás vagy a versengés. A Konzervatív Párt az alkalmazkodás útját választotta. David Cameron

2013. január 23-án megtartott beszédében kilátásba helyezte, hogy Konzervatív Párt választási sikere esetén népszavazást írnak ki az EU-tagság témakörében. A 2015. évi választásokon központi kérdés volt ez az ígélet. A brit belpolitikában a Liberális Demokrata Párt, a Zöldek és a Skót Nemzeti Párt tartozott az uniópárti tömörülésbe, míg az EU elhagyása mellett az UKIP kardoskodott. A Konzervatív Párt ezzel szemben középén foglalt helyet, és a népakaratra bízta a döntés jogát. Hasonló álláspontot foglalt el a Munkáspárt is.

A 2016-ban megtartott népszavazás során 72,2%-os részvétel mellett a kilépés 51,9%-ot, míg a bent maradás 48,1%-ot kapott. A népszavazás eredménye miatt David Cameron miniszterelnök lemondott, utódja Theresa May lett, aki leszögezte, hogy a „brexit brexitet jelent”. Theresa May a belső konfliktusok miatt 2017-ben előrehozott választást jelentett be, mellyel meg akarta erősíteni a tárgyalási pozícióit, azonban a Konzervatív Párt elveszítette abszolút többségét, így végül May pozíciói is gyengültek.

Bóka János („A brexit jogi útvesztői”, 69–82. o.) az EU-ból való kilépés jogi szabályozásával, a kilépési eljárás folyamatával, a brexit joghatásaival, a kilépő tagállam és az EU jövőbeli kapcsolatainak kérdésével foglalkozik. A kilépés szabályozásával az uniós döntéshozók igyekeztek az euroszeptikus érveket megcáfolni. Az EUSZ 50. cikke változtatás nélkül tartalmazza az alkotmányos szerződés kilépést érintő rendelkezéseit, tehát az egyoldalú kilépés lehetőségével a tagállamok szuverenitásuk belső magját továbbra is maguk gyakorolják. A kilépni kívánó tagállamok a lisszaboni szerződés óta nem hivatkozhatnak más jogalapra a kilépést illetően. A szerző megállapítása szerint

ugyanakkor az új szabályozás nem csökkentette a jogbizonytalanságot, ugyanis a kilépési szándék bejelentése előtt, a szándék bejelentése és a kilépés közötti időszak és a kilépés utáni időszak intézményi-jogi viszonyait jórészt nem rendezte. A kilépés eljárásának jogi szabályozása nem támaszt tartalmi követelményeket és indoklási kötelezettséget sem a kilépni kívánó tagállammal szemben. A brexit esetében a brit kormány ugyan kísérletet tett a szerződések módosítására a kilépési eljárás megindítása előtt, ám a népszavazás a kialakult koncessziók ellenére – vagy éppen azok miatt – állást foglalt a kilépés mellett. A szabályozás a részleges kilépést nem teszi lehetővé. A kilépési megállapodáshoz kapcsolódóan megállapítható volt, hogy a kilépés az EU és a kilépő tagállam közötti ügy. A csatlakozástól eltérően nem szükséges hozzá a többi tagállam ratifikációja. A kilépési megállapodás elfogadásához az Európai Tanácsban minősített többség szükséges, az EP-ben pedig egyszerű többség is elegendő. Az Európai Bizottság technikai jellegű kérdések lebonyolításában játszik szerepet. Ennek érdekében a bizottság munkacsoportot hozott létre a brexitmegállapodás tárgyalásának idején. A Tanács felelt az uniós főtárgyaló kinevezéséért. A 2017 júniusában megkezdett kilépési tárgyalások eredményeként a feleknek sikerült konszenzusra jutniuk a brit állampolgárok és az uniós polgárok jogainak védelmét illetően, Észak-Írország helyzetének rendezésében és a pénzügyi elszámolás kérdésében. A tárgyalások második szakasza az átmeneti időszak kérdéseinek rendezésére és a jövőbeli kapcsolatok keretének meghatározására irányult.

A kilépés joghatásait tekintve a szerző megállapítja, hogy a kilépő állam polgárai a kilépést követően megszűnnek uniós

polgárok lenni. A kilépő államnak a számára hatályát veszített uniós jogalkotás egy részét belső jogalkotással kell pótolnia. A britek kodifikációt kezdeményeztek a jogbiztonság és a jogfolytonosság biztosítása érdekében. A jogalkotás során az egyik legfontosabb problémát az EU státsza jelentette.

A kilépő tagállam értelemszerűen nem vesz részt a Tanács kilépéssel kapcsolatos tanácskozásain és határozatainak meghozatalában. A kilépés pillanatáig azonban továbbra is gyakorolhatja jogosultságait minden egyéb döntéshozatali eljárásban. A szerző álláspontja szerint e szabályozás problematikus. A kilépő tagállam a hosszú távú stratégiai döntések, megállapodások meghozatalában és megkötésében is részt vehet, s ennek során „zsarolhatja” is a többi tagállamot. A kilépő tagállam (az Egyesült Királyság) és az EU jövőbeli kapcsolatait meghatározó megállapodásokat a nemzetközi megállapodásokra vonatkozó uniós rendelkezések alapján kellett megkötni, a tagállamok ratifikációs kötelezettségével kiegészítve.

Halmai Péter („A brexit gazdaságtana”, 83–208 o.) átfogó igényű, a kötet legnagyobb terjedelmű tanulmánya a brexit gazdasági elemzését végzi, kitüntetett figyelemmel a szabályozási összefüggésekre. A rendkívüli szakmai alapossággal elkészített, logikus és koherens, nemzetközi szinten is kiemelkedő színvonalú tanulmányában szigorú logikai rendben elemzi a brexit közgazdaságtani összefüggéseit. A brexit széles körű gazdasági hatásokat gyakorol: a kereskedelmet, a beruházásokat, a termelékenységet, a jövedelmeket, a munkaerőpiacot és a közpénzügyeket egyaránt érinti. A brexit forgatókönyveit érintő legalapvetőbb kérdés a belső piachoz való viszony alakulása volt. A kérdés lényegében a követ-

kező: részese marad-e – részben vagy egészben – a belső piacnak az EU-t elhagyó állam? A belső piaccal való jövőbeli együttműködés a „puha” („soft”) brexit, míg a teljes szakítás a „kemény” („hard”) brexit lett volna. A brexit mellett érvelők állították: az Egyesült Királyság jobb kereskedelmi szerződéseket köthetne egyedül, mint az EU, így javíthatná pozícióját a világpiacon. A kormány erősebb szabályozási jogkörrel rendelkezne a külföldi munkavállalók tekintetében, amely csökkenthetné a társadalmi feszültségeket és a kulturális különbségeket. Az EU költségvetési befizetésének terhetől is megszabadulna az ország, így tartalékokat képezhetne magának. E brexitpárti előzetes érvek alapvető gyengeségeit meggyőzően mutatta be a tárgyalt tanulmány. Az azóta eltelt idő pedig igazolta a szerző meggyőző logikai rendszerbe foglalt gondolatait. Egészen más erővel bírnak az EU melletti érvek. A tagság közel három évtizede alatt a brit GDP megduplázódott. A globális szinten gazdasági és politikai értelemben az Egyesült Királyság erősebb volt az EU tagjaként, mint e tagság nélkül. A közösségen belüli kereskedelem tekintetében az EU-tagság mérsékelte a kereskedelmi költségeket. A belső piacon belüli kereskedelem fokozódott. A brit külkereskedelem mintegy 60%-a EU-tagállamokkal, illetve EU-kereskedelmi szerződéssel rendelkező országokkal valósult meg.

Az EU-tagságnak és az egységes piacnak köszönhetően pedig az Egyesült Királyság pénzügyi szektorában rendkívüli növekedés volt megfigyelhető, vezető pénzügyi központ pozícióját erősítve. A munkaerő-beáramlás ugyancsak lényeges makrogazdasági hatásokkal járt a brit gazdaságban. Esetében megfigyelhető EU-tagállamokból, illetve harmadik

országokból érkező munkaerő-beáramlás. Az EU-tagállamokból elsősorban az alacsonyabb munkabérrel jellemezhető munkaerőpiacokról, főként az új közép- és kelet-európai tagállamokból volt jellemző az új munkaerő beáramlása. E folyamat növelte a brit gazdaságban a kibocsátást és a termelékenységet. A britek nettó EU-s költségvetési hozzájárulása mérsékeltnak tekinthető, általában a GDP 0,3%-ban realizálódott, mely szám-szerűsítve 2014-ben 7 milliárd euró volt, a harmadik legtöbbet befizető EU-tagállamként. Az Egyesült Királyság számára alapvetően a „puha” és „kemény” brexit közötti választás lehetősége állt fenn. A hard brexit esetén az EU-ba irányuló export esetén az EU ún. MFN („Most Favoured Nation” – a legnagyobb kedvezmény elvén alapuló) vámjai léptek volna életbe, amelyek egyúttal magasabb adminisztratív költségeket is jelentettek volna. Ugyanakkor ennél jóval kedvezőbb forgatókönyvek is szerepeltek lehetőségként. Minthogy a brit politikai arénában a kemény brexit igénye került középpontba, utóbb még az is nagy eredményként könyvelhető el, hogy nem a megállapodás nélküli „kizuhanás” („no deal”), hanem az utolsó pillanatban megkötött TCA („Trade and Cooperation Agreement” – kereskedelmi és együttműködési megállapodás) keretében legalább vámmentes piacra jutás konstrukciója elérhetőnek bizonyult. A brexithöz hasonló precedens hiánya megnehezíti az egyes lehetséges gazdasági következmények előzetes feltárását a vizsgálatához mégis segítséget nyújtanak a csatlakozási tapasztalatok, annak hatásait feldolgozó tanulmányok, lehetséges a brexit hatásainak szimulációja modellek alkalmazásával. A tanulmány bemutatja az elemzések, az alkalmazható modellek lehetséges változatait, s az azok

alkalmazásával elérhető fő eredményeket. A főbb, a tanulmányban bemutatott előzetes eredmények szerint biztosra vehető volt, hogy az EU-ból való kilépés negatív hatást gyakorol a brit–EU kereskedelemre, a brit GDP alakulására. A csökkenő kereskedelmi hozzáférés csökkenti a tőke megtérülését, a beruházások mérséklődnek, az alacsonyabb reálbérek miatt pedig csökken a fogyasztás. Az előzetes várakozásokat az azóta végbement valóságos folyamatok minden tekintetben igazolták.

Elekes Andrea („Nemzetközi kereskedelem – mi várható a pénzügyi szolgáltatások területén?” 209–226. o.) az előző tanulmány témájához csatlakozik, a brexit kérdését pénzügyi szempontból boncolgatja, több verziót felvázolva. Vizsgálja a versenyképességre, a munkaerőpiacra, az infrastruktúrára vonatkozó hatásokat, a londoni City globális súlyából kiindulva a pénzügyi szolgáltatások brexit utáni mozgásterét. A „passporting rights” elvesztésének közvetlen következménye, hogy a brit szolgáltatók EU-piaci jelenlétét már nem egy egységes, automatikus jogsúlya, hanem ekvivalencia-döntések és kétoldalú megállapodások keretezik. A tanulmány erőssége, hogy nem csupán a banki tevékenységet, hanem a biztosítási, befektetési és klíringinfrastrukturák (különösen a központi elszámolás) újrendeződését is tárgyalja. Részletelesen bemutatja a tevékenységek és engedélyek részbeni relokációját (Frankfurt, Párizs, Amszterdam, Dublin), és rámutat: a hozzáadott érték egy része ugyan átáramolhat az EU-hubokba, a City mégis számottevő versenyelőnyöket őriz (jogi környezet, ökoszisztéma-sűrűség, innovációs kapacitás). Elekes árnyalt mérleget ad: a szabályozási és compliance-költségek emelkedése, a tehetségmozgás és az adatáramlási korlátok rövid távon

versenyképességi kihívást jelentenek, ám a brit szabályozási agilitás és a globális kapcsolatháló képes lehet részben ellensúlyozni a veszteségeket. A szerző így egyensúlyban láttatja a kockázatokat és az alkalmazkodási lehetőségeket.

Kutasi Gábor („A brexit árfolyamhatása a nagy-britanniai magyar munkavállalók szemszögéből”, 227–242. o.) az angol font árfolyamának alakulását vizsgálta. Közvetlenül a brexit népszavazást követően közel 15%-os árfolyam-leértékelődés történt az euróhoz képest. A munkavállalás szempontjait Dustmann és Frattini a brexitet megelőzően vizsgálta, és arra a következtetésre jutottak, hogy az EU- és EGT-tagállamokból érkező munkaerő képzettségi szintje a brit átlagot meghaladó. Következésképpen a kelet-európai munkaerő bevándorlása a gazdaság tekintetében termelékenységjavulást eredményezett. Ugyanakkor e munkaerőt a brit átlag alatti bérigény jellemezte. A tanulmány arra kereste a választ, hogy a brexit hatására a nemzeti valuta leértékelődése okán a magyar munkaerő brit munkavállalási hajlandósága csökken-e. Az Egyesült Királyságban munkát végző magyar munkavállalók létszáma és a forint–font árfolyam, illetőleg a brit átlagbér között korreláció mutatható ki.

Szarvas Erik fejezete („A brexit Kereskedelmi Világszervezetet érintő összefüggései”, 243–272. o.) a brexit WTO-kötelezettségeket érintő lehetséges hatásait vizsgálja. A brexit multilaterális dimenzióját helyezi fókuszba: miként „áll önálló lábra” az Egyesült Királyság a WTO-ban. A tanulmány közérthetően tárgyalja a vámtarifák listázását, a vámkontingensek és agrárkvóták újraelosztását, valamint a szolgáltatási (GATS) kötelezettségek újrakalibrálását. Rávilágít, hogy ez nem pusztán technikai kérdés, hanem érdemi

érdekegyeztetés az EU-val és harmadik országokkal: az agrárexportőrök, illetve a nagy szolgáltatásexportőrök pozíciói és kifogásai formálják a brit mozgásteret. Szarvas világosan bemutatja a „csak-WTO” helyzet korlátait: bár biztosít minimális hozzáférést és védelmet a diszkriminációval szemben, jóléti és jogbiztonsági értelemben alacsonyabb polcot jelent, mint bármely preferenciális megállapodás (magasabb adminisztratív költségek, lassabb vitarendezés, kiszámíthatatlanabb ekvivalenciadöntések). A fejezet érdeme, hogy a brit–EU viszonyt a globális szabályalapú kereskedelmi rendszerbe ágyazza, érzékeltetve az önálló brit politika valódi (és korlátozott) mozgásterét.

Szemlér Tamás („A brexit lehetséges hatásai az Európai Unió költségvetésére”, 273–286. o.) a brexit EU költségvetésére gyakorolt hatásait tanulmányozta. E témakör fontosságát jelzi, hogy az Egyesült Királyság kiugróan magas nettó befizető volt az EU közös költségvetésébe. Az Egyesült Királyság nettó befizetői szerepének kiesését a többéves pénzügyi keret (MFF) és az uniós fiskális viták metszetében elemzi. Megmutatja, hogy a britek távozása nem csupán aritmetikai hiányt okozott, hanem újranyitotta a visszatérítések, a kondicionalitás és a saját források reformja körüli alkukat. A költségvetési mozgástér szűkülése több szakpolitika (KAP, kohézió) jövőjét is érinti, miközben új prioritások (határvédelem, digitális–zöld átmenet, versenyképesség) finanszírozási igénye nő. A tanulmány hangsúlyozza a nettó befizetők és a nagy kedvezményezettek közötti feszültségek tartósságát, ugyanakkor azt is jelzi, hogy az EU képes volt kezelni a sokkot intézményi alkukon és forrásdiverzifikáción keresztül. Szemlér mérlege józan: a brexit fiskális hatása kezelhető,

de hosszabb távon szerkezeti alkalmazkodást kényszerít ki az uniós költségvetési architektúrában.

Kutasi Gábor és Regös Gábor („A brexit exportra gyakorolt hatása a brit és magyar szemszögből”, 287–302. o.) közös tanulmányukban rámutatnak, amennyiben a brexit kereskedelemszűkítő hatással jár, abban az esetben az EU-tagállamok és az Egyesült Királyság egyaránt jóléti veszteségeket szenvednek el, ám e hatás a kilépő tagállam esetében koncentrált lehet. E megállapítást az azóta lezajlott folyamatok teljes mértékben igazolták. A szerzőpáros a külkereskedelmi csatornákon jelentkező jóléti veszteségeket tárja fel, brit és magyar perspektívából. Modellalapú és empirikus érveléssel mutatják be, hogy a vámmenetség önmagában kevés: a nem tarifális akadályok (eredetszabályok, tanúsítás, vámjáráások, határigazgatási költségek) jelentik a fő féket. Brit oldalon a veszteségek koncentráltabbak, mivel az értékláncok széles körben integrálódtak az EU-ba; az EU és a tagállamok diverzifikált piaci kapcsolatai tompítják a sokkot. Magyar nézőpontból a közvetlen UK-kitettség korlátozott, ám ágazati és értéklánc-csatornákon (jármű- és gépipar, üzleti szolgáltatások) mérhetők a hatások. A tanulmány kiemeli, hogy a TCA átmeneti stabilitást ad, de a tranzakciós költségek tartósan magasabbak maradnak. A szerzők következtetése pragmatikus: a standard-konvergencia, a határköltségek minimalizálása és a piacdiverzifikáció a sikeres alkalmazkodás feltétele; e tényezők Magyarország sérülékenységét is érdemben csökkentik.

A kötet tanulmányai figyelemre méltó mélységben tárták fel a brexithöz vezető folyamatokat, különböző, történelmi, politikai, társadalmi, kulturális, gazda-

sági és jogi megközelítéseket alkalmazva. A könyv objektíven, meggyőzően érvelve mutatja be az egyes változatok pozitívumait és negatívumait egyaránt. Aligha véletlen, hogy az erősebb dezintegráció esetében úgyszólván csak negatív következmények voltak bemutatathatók. Az egyes területekre vonatkozó szabályok kidolgozását a kötet szerzői folyamatában vizsgálták. A tanulmányok alaposan bemutatják, hogy az EU valamennyi intézménye kivette a részét a kilépési eljárás lebonyolításában, hiszen az Európai Bíróságon keresztül az EP-n át valamennyi intézményre számos feladat hárult. A tanulmányok részleteiben vizsgálják és elemzik azokat a forgatókönyveket, melyek a kilépési eljárás végéig lehetőségként felmerülhetnek, így sorra veszi a „norvég modell”, „svájci modell”, a vámunió, a szabadkereskedelmi megállapodás vagy a WTO-szabályok alkalmazásának lehetőségét.

A könyv nagy biztonsággal ajánlható minden, a téma iránt érdeklődőnek, egyetemi hallgatóknak, kutatóknak, az európai jog és a nemzetközi jog iránt érdeklődőnek, gazdasági és biztonságpolitikai szakembereknek, illetve mindazoknak is, akik a szélesebb nemzetközi és európai összefüggéseket is szeretnék tisztán látni.

*Marosi György Csongor**

* PhD-hallgató, NKE Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola, 1083 Budapest, Ludovika tér 2.; kutató, MCA-Collegium Professorum Hungarorum, 2081 Piliscsaba, Egyetem utca 1. E-mail: info@marosigyorgyecsongor.hu.

OSZTOVITS ANDRÁS – PAPP MÓNICA – VARJU MÁRTON – VÁRNAY ERNŐ (SZERK.): *HÚSZ ÉV – HÚSZ ELVI JELENTŐSÉGŰ HATÁROZAT. A MAGYAR BÍRÓSÁGOK ÁLTAL AZ EURÓPAI UNIÓ BÍRÓSÁGA ELŐTT KEZDEMÉNYEZETT ELŐZETES DÖNTÉSHOZATALI ELJÁRÁSOK, 2004–2024* (BUDAPEST: ORAC 2025) 480.

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.3.09>

A magyar EU-tagság húszéves évfordulójáról több tudományos fórum és publikáció többféleképpen megemlékezett. Az uniós jog által alakított magyar jogfejlődés elmúlt két évtizedének értékelése nem (pontosabban: sem) képzelhető el az Európai Unió Bírósága (EUB) ítélkezési gyakorlatának tekintetbe vétele nélkül, amelynek egyik központi eleme az előzetes döntéshozatali eljárás. Ez a központi jelentőség az EU-jog és a magyar jog viszonyrendszere szemszögéből is igaz. Érthető módon különösen nagy szakmai érdeklődés előzte meg a csatlakozás utáni első előzetes döntéshozatali kérelmeket, de az is kijelenthető, hogy az elmúlt húsz évet végigkísérte az EUB lényeges döntéseinek elemzése a jogtudományban – hol politikai érdeklődés mellett, hol anélkül.

Osztovits András, Papp Mónica, Varju Márton és Várnay Ernő szerkesztők arra vállalkoztak, hogy az elmúlt húsz évből éppen húsz, elvi jelentőségűnek tekinthető előzetes döntéshozatali eljárásban hozott ítéletet vessenek alá vizsgálatnak, amelyek elméleti és gyakorlati relevanciája egyaránt kiemelkedő. A szerkesztők munkája az esetek kiválasztása terén nem lehetett egyszerű, amikor 280 lehetséges ítéletből beazonosították azokat, amelyeket a kötet végül részletesen feldolgoz, hiszen az elmúlt két évtized bővelkedett a különböző szempontból

jelentős, a jogirodalomban is elemzett esetekben. A szerkesztők arra is ügyeltek, hogy az érintett magyar bírósági ügyszakok képviselte arányos legyen a kötetben.

A kötet szerzői (a nyitó-, illetve zárótanulmányt jegyzők kivételével) mind gyakorló bírák, akik nem egy esetben a „saját” ügyükről, azaz az általuk bírói minőségben kezdeményezett előzetes döntéshozatali eljárásról írnak.¹ Ez a gyakorlatcentrikus, jogalkalmazói nézőpont jelenti a kötet egyik sajátosságát és erősségét.

Miért is különös jelentőségű egy előzetes döntéshozatali eljárásban hozott ítélet? Az EUB ítélete szűken értelmezve az adott ügyet előterjesztő tagállami bíróságot köti, ítéletének meghozatala során, az alapügyben. Az EUB ítéleteinek ugyanakkor egyfajta kvázi-precedens jellege van, azaz az EUB általi jogértelmezés jelentősége túlmutat az adott ügyön. E jelenség egyik legjobb bizonyítéka a korábbi ítéletek sűrű

¹ Álljon itt a húsz esettanulmány szerzőinek neve, a kötetben szereplő írásaik sorrendjében: Figula Ildikó Zsuzsanna, Heinemann Csilla, Balla Orsolya, Varga Zoltán, Kovács András, Dudás Dóra Virág, Gulyás Krisztina, Szabó László, Ujhelyi-Gyurán Ildikó, Pártay-Czap Sarolta, Virág Csaba, Osztovits András, Gombos Katalin, Kovács Bálint, Szabó Péter, Szabó Judit, Hornyák Szabolcs, Rózsavölgyi Bálint, Bors Szilvia, Halmos Szilvia.

hivatkozottsága az EUB előtti eljárásokban, legyen szó magáról az EUB-ról, a főtanácsnokokról – vagy éppen a felekről, akik igyekeznek az EUB korábbi, adott esetben más tagállam kontextusában és akár jelentősen eltérő tényállás vonatkozásában hozott döntéseiből következő (vagy azokból következőnek vélt) érvekkel alátámasztani saját igazukat. Ez magyarázza a tagállamok helyenként nagy érdeklődését is egyes ügyek iránt, amely többek közt az eljárás során megtett formális észrevételekben testesül meg. Az előzetes döntések konkrét jogvitán túlterjeszkedő hatása-ira Juhász Endre is utal a kötethez írott köszöntőjében (9–10. o.).

A kötet az érdemi vizsgálódást Várnay Ernő nyitótanulmányával kezdi, amelyben kiváló, a releváns jogtudományi eredményeket is áttekintő és értékelő elemzést olvashatunk az előzetes döntéshozatallal kapcsolatos régi és új dogmatikai és jogalkalmazási kérdésekről, tendenciákról. A tanulmány egyik legérdekesebb részében a szerző empirikus kutatások alapján rámutat, hogy a tagállami bíróságok és az EUB közötti, párbeszédként tételezett előzetes döntéshozatali eljárás sok esetben inkább váltakozó monológokra emlékeztet a valódi dialógus helyett. Ennek természetesen többféle oka is lehet, amelyeket a tanulmány szintén körüljár. Egyet kell értenünk mindenesetre az írás konklúziójával, amely szerint – részben éppen a kötetben vizsgált ügyek okán – a magyar bíróságok részvétele az előzetes döntéshozatali eljárásokban „hozzájárult az uniós jog magyarországi hatékony érvényesüléséhez, a magyar és az uniós jog fejlesztéséhez” (41. o.).

A kötet magját jelentő húsz esetelemzést a szerkesztők nem kronológiai, hanem – helyeselhető módon – tematikus

tagolásban tárják az olvasó elé; némely jogterületről több, másokról csak egy-egy ítéletet vizsgálva. A húsz ügy változatos, kaleidoszkópszerű betekintés a magyar jog és az uniós jog sokrétű viszonyrendszerébe, a menekültügytől a letelepedés szabadságán át a büntetőítéletek kölcsönös elismeréséig. Az egyes fejezetek nem követnek szigorúan uniformizált szerkezetet, az elemzésekben ugyanakkor megtaláljuk azokat a szükségszerű közös elemeket, amelyek koherenssé teszik a kötetet. Az egyes ügyek feldolgozásai előtt a kötet minden esetben közli az előzetes döntéshozatalra előterjesztett kérdés(ek)e)t, illetve az EUB ítéletének rendelkező részét – ezt követi a tudományos elemzés. A szerzők minden ügy kapcsán ismertetik az alapeljárást, ahol a jogértelmezési probléma felmerült. A szerzők megvizsgálják a főtanácsnoki indítványt és az EUB ítéletét, szükség szerint reflektálva az ezek közötti eltérésekre, és összegezve a Bíróság érvelését. A döntések értékelése jellemzően nem nélkülözi a kritikai meglátásokat, legyen szó akár az ítélet mögötti érvelés logikájáról, akár az EUB gyakorlatának tágabb kontextusban vizsgált következetességéről.

Minden szerző foglalkozik az általa elemzett előzetes döntés „utóéletével” a magyar joggyakorlatban és jogalkotásban. Ez a sajátosság a jogi felsőoktatás számára is különösen hasznossá teheti a kötetet: jelen sorok írója egyetemi oktatóként többször megfigyelte, hogy a(z érdeklődő) joghallgatókat egy-egy előzetes döntés kapcsán kifejezetten foglalkoztatja (nem ritkán jobban, mint az EUB dogmatikai fejtegetései), hogy mi lett az előzetes döntés után az alapügy végkifejlete. Hogyan döntött a tagállami bíróság? Hogyan járt el (vagy eljárt-e) a nemzeti jogalkotó? Jelen kötetben e kérdések-

re a szerzők minden esetben megadják a választ a magyar jog és joggyakorlat tekintetében. Végül a szerzők értékelik az adott döntés uniós szintű jelentőségét is, több helyütt az uniós joggyakorlat későbbi, a vizsgált ítéletből következő, arra visszautaló vívmányait is érintve.

Felvethető persze, hogy miért éppen ezek az ügyek képezik a vizsgálat tárgyát, miért nem kerültek be más, szintén jelentősnek mondható magyar vonatkozású ügyek. A húsz kiválasztott ítélet kifejtését és értékelését olvasva mindazonáltal az olvasónak afelől nemigen maradhat kétsége, hogy ezeket az ügyeket mindenképp érdemes volt elemezni: a joggyakorlati és jogalkalmazási kihatásai, amelyeket a kötet is feltár, kellő indokul szolgálnak kiválasztásukhoz. Kritikai észrevételként megemlíthető az is, hogy a tanulmányok elsődlegesen a primer források (ítéletek, főtanácsnoki vélemények és jogszabályok) elemzésére épülnek, a szakirodalmi hivatkozások száma relatíve alacsonyabb. El lehet ezt fogadni ugyanakkor egy, a megközelítésében egyedi, jogalkalmazói szempontú kötet esetében.

A kötet a magyar rendes bíróságok előzetes döntéshozatali kérelmeivel foglalkozik. Az utóbbi időben az EUB és a tagállami alkotmánybíróságok közötti párbeszéd, illetve a két bírói testület(típus) viszonyára irányuló szakmai figyelem is megélénkült. A magyar Alkotmánybíróság még nem kezdeményezett előzetes döntéshozatalt, noha annak lehetőségét nem zárta ki – erre az eshetőségre a magyar jogalkotó is felkészült egy sajátos jogintézmény 2023-as bevezetésével.² Ahogy

Várnay Ernő is megjegyzi tanulmányában, az „előzetes európai uniós értelmező véleményről szóló döntésnek” gyakorlata még nincsen, mivel arra csak az Alkotmánybíróság által kezdeményezett előzetes döntési eljárásban nyilthatna mód (17. o.). Az Alkotmánybíróság és az EUB közötti sajátos reláció mindazonáltal a jövőben – ha lesz gyakorlata – szintén vizsgálatra érdemes lesz.

A zárótanulmányban Király Miklós és Somssich Réka egyfelől maguk is értékelik összegző jelleggel húsz év magyar előzetes döntéshozatali kérelmeit, kvantitatív és kvalitatív szempontokat egyaránt figyelembe véve, másfelől pedig reflektálnak a kötetbe foglalt írások egyes főbb megállapításaira is, szintetizálva és továbbgondolva a szerzők következtetéseit, illetve kiemelve azon ügyeket, amelyek jelentősebb nemzetközi (mondhatnánk úgy is: unióközi) érdeklődést váltottak ki. E recenzió írója – hasonlóan a zárótanulmány szerzőihez – hasznosnak látná a kötet angol nyelvű megjelentetését is, amely az ügyek jelentőségének kiemelése mellett a nemzetközi jogtudomány képviselőit az érintett uniós jogi problémák magyar kontextusával is megismertethetné.

Az előzetes döntéshozatal jelentősége az EU-jogban megkérdőjelezhetetlen és töretlen. Az Európai Bíróság az utóbbi időben fokozott figyelmet fordít a jogállamiság alapértékére, és, ezzel összefüggésben, egyfelől a hatékony jogorvoslathoz való jogra (illetve ennek iratlan jogelvi megfelelőjére, a hatékony jogorvoslat elvére), másfelől a bírói függetlenség kérdéskörére. A Bíróság egyes íté-

² Ld. az Abtv.-t módosító 2023. évi LXXXV. törvény 3. §-t, amely új hatáskört telepít az Alkotmánybíróságra az „előzetes európai uniós értelmező véleményről szóló döntés” formájá-

ban, amelynek gyakorlására az AB által kezdeményezett előzetes döntéshozatallal összefüggésben, az EUB megkeresésére kerülhetne sor (38/A. §).

leteit a szakmai figyelem mellett (nem csak Magyarországon) erősödő politikai érdeklődés is övezi. Érdekes lesz azt is figyelemmel kísérni, hogy a Bíróság és a Törvényszék közötti, az előzetes döntéshozatalra vonatkozó új hatáskörmegosztás miként hat ki (illetve: érdemben kihat-e) a joggyakorlat milyenségére. E folyamatok is alátámasztják, hogy érdemes és hasznos adott tagállam előzetes döntéshozatallal összefüggő gyakorlatát, annak belső jogi és uniós jogi kontextusát, illetve az ítéletek közvetlen és közvetett hatásait elemezni. A recen-

zeált kötet jó példát szolgáltat arra, hogy ezt milyen formában lehet úgy megtenni, hogy az az elmélet és a gyakorlat számára is releváns legyen. A mű jó szívvel ajánlható az EU-jog és a magyar jog interakciójával foglalkozó elméleti és gyakorlati szakembereknek egyaránt.

Osztovits András szerkesztő előszavával egyetértve kijelenthetjük: a kötet kordokumentum, amely Magyarország első húsz uniós tagállami évének értékes joggyakorlati lenyomata.

*Mohay Ágoston**

* PhD, egyetemi docens, PTE ÁJK, 7622 Pécs, 48-as tér 1. E-mail: mohay.agoston@ajk.pte.hu.

KÁLMÁN JÁNOS (SZERK.): *A PÉNZÜGYI JOG ALAPINTÉZMÉNYEI* (BUDAPEST: ORAC 2022) 752.

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.3.10>

Egy egész jogág szereplőit bemutató hiánypótló kötetet vehet kezébe az olvasó, amely részletezettségénél és terjedelménél fogva is kiérdemli az enciklopédikus jelzőt. A kötet elkészítésére alkotóközösség jött létre, melynek a hazai pénzügyi jog kiemelkedő oktatói, kutatói a részesei, akik nyolc egyetem munkatársai. A szerzők a szakterületüket érintő részeket készítették el, ez azonban nem jelent eltérő minőséget és stílust. A kötet kohéziós ereje tetten érhető, és a magas szakmai színvonal, illetve részletezettség sehol nem szenved csorbát. A lektorok személye (Halász Zsolt, Horváth M. Tamás, Várnay Ernő) garantálja, hogy napjaink legátfogóbb pénzügyi-intézményi leíró kötetét tanulmányozhatja a szakember, joghallgató és érdeklődő közönség egyaránt.

A szerkesztő, Kálmán János bevezetője szerint a kötet célja és tartalma három sarokpont közé csoportosítható. Egyrészt a tudományos munka szintéziseként fogható fel. Másrészt a pénzügyi jogi oktatás szereplőinek széles körű együttműködésére épül, harmadrészt az oktatásban is felhasználható komplex, rendezett leírását kívánja adni a pénzügyi jogágnak mint jogágnak. Elsősorban szakkönyvként tekintenek rá a szerzők, de szándékuk szerint az oktatásban is hasznosítható kézikönyvet alkottak meg.

A könyv célul tűzi ki azt, hogy a pénzügyi jog horizontális és vertikális szinten szerteágazó szabályozását

átfogóan, tudományos igénnyel, rendszerező módon dolgozza fel. Alapvetően két részre bontva kívánja ezt a feladatot elvégezni: egyrészt a fiskális (költségvetési és adójog), másrészt a nem fiskális (monetáris és a pénzügyi piac joga) jogot tárgyalja.

A kötet célja nem a technikai szintű tételes jogi rendelkezések rendszerezése, hanem az egyes pénzügyi területek elméleti, elvi és dogmatikai alapjainak összefoglalása, elérve ezzel azt, hogy hosszabb távon hasznosítható és pénzügyi jogi területeken alkalmazható ismereteket és elméleti segítséget nyújtson a bonyolult és többszintű joganyagban való biztonságos eligazodáshoz.

A könyv reagál a pénzügyi jogi szabályozás átalakulására, mivel hangsúlyosan megjelenik benne a nemzetközi pénzügyi jog, az európai uniós, valamint a nemzetközi jogalkotás rendszere, egymásra való hatása. A kötet alapvetően dogmatikai-elméleti jellegű, azonban – ahol ennek jelentősége van – az „élő” joggyakorlat bemutatására is törekszik.

A kötet öt fő részből áll, amelyek a pénzügyi jog területeinek fő alegységeit jelenítik meg. Minden részegység végén tekintélyes irodalomjegyzék található, amely segíti az olvasót az egyes kérdésekben való további elmélyedésben.

című fejezet pontos és körülhatárolt kiindulópontját adja a szakterület feldolgozásának. Az elsőként tárgyalt kérdés ennek megfelelően a köz- és magán-pénzügyek elhatárolása, valamint a

pénzügyi jog fogalmának és rendszerének vázolója. A tézis megfogalmazása a következő: a pénzügyi jog az állam pénz- és vagyongazdálkodásának szabályozási együttese, amelyen belül elkülöníthetünk közkiadási (költségvetési) jogot és közbevételi(adó-)jogot, a monetáris irányítási jogot és a nemzetközi pénzügyi jog területét. (29. o.)

A pénzügytan és pénzügyi jogtudomány gyökereit a fejezet szerzői az angolszász közgazdaságtani megközelítésben és a német hagyományokon alapuló közösségi szükségletekét viselt állami felelősségben mutatják ki. A nemzetközi pénzügyi jog fejlődésének mozgatórugója viszont nem annyira az államok közötti egyeztetés, hanem az üzleti élet, a kereskedelmi gyakorlat. (50. o.)

A jogág feltérképezésének nélkülözhetetlen kellékei a jogi források ismerete. A fejezetben ismertetőt találunk az alkotmányos jelentőségű forrásokról, az adótörvényekről, az alkotmányos keretekről, a közpénzre vonatkozó jogi szabályozásról.

A kötet legszélesebb része a közpénzügyi rendszer jogát elemzi összetetten és igen nagy terjedelemben. (55–379. o.) Ebben a részben – a többitől eltérően – nem a fejezet végén található a szakirodalomjegyzék, hanem az egyes részegységek lezárásánál. Ez könnyebb kereshetőséget és nagyobb átláthatóságot jelent az olvasó számára.

Az alapvető fogalmak (közfeladat, közszektor, közpénzügy stb.) körülírását követően a szerzők egy nagyobb rendszer részeként írják körül a közpénzügyi rendszert. Az Európai Unió gazdaságpolitikai koncepciója és az Európai Unió költségvetési joga a kiindulópont, és ez helyezi tágabb kontextusba a hazai szabályozást.

A költségvetés és államháztartás jellemzésénél kitér a kötet arra, hogy ezen területek hatékony, eredményes és szabályos kezelését és hasznosítását a társadalom kiemelt figyelemmel kíséri. Korunk válságjelenségei (a túlköltekezés, a fenntarthatóság problémája, az adósság növekedése, a bankválságok) tükrében ez a figyelem tovább erősödik. (130. o.) A könnyebb érthetőséget változatos táblázatok segítik, így például az államháztartás alrendszeréről és szervezeteiről (133. o.), a közszektor szerkezetéről (134. o.). Az államháztartás alapelveit is áttekintő táblázat ismerteti (142. o.), melyek kifejtése a következő részegységben található.

A költségvetés fogalmának meghatározását követően a szerzők áttérnek a költségvetés és annak tervezési, végrehajtási folyamatára. Ismertetik a költségvetés részeit (156. o.) és a központi költségvetés tartalmát (157. o.), valamint a helyi költségvetés részeit (159. o.). A helyi önkormányzatok kötelező feladatait és ennek részletszabályait a 3. számú kitékintés tartalmazza. (161. o.)

A kötet ezen részében több kitékintés is olvasható, melyek eltérő szempontrendszer alapján vizsgálnak jogi relevanciával is bíró gazdasági jelenségeket. Így érdeklődésre tarthat számot például annak a problémának a taglalása, hogy fel kell-e teljesen számolni az államadósságot (169. o.), vagy hogy hogyan definiálhatók a deficitfogalmak. (174. o.) A költségvetési szervek sajátosságainak meghatározása a gazdasági társaságokkal való összehasonlításban történik (179. o.), és itt mutatják be a szerzők mindazt, amit a költségvetési szerv alapításáról, működéséről és megszüntetéséről tudni érdemes.

A következő nagy egység az államháztartás ellenőrzésének szabályozását vizsgálja. A pénzügyi ellenőrzést a szerzők két megközelítésben vizsgálják: technikai, eljárásalapú megközelítésben, illetve az eljárás tartalmi, általános céljainak megragadásával. Különbséget tesznek az ellenőrzés típusainak meghatározásánál az érdekeltek alapján, időbelisége és tárgya alapján. (198. o.) A tételes jogi szabályozás értelmezése kiterjed a magyar közpénzügyi kontrollrendszerre (számvevőszéki ellenőrzés, kormányzati ellenőrzés, kincstári és adóhatósági ellenőrzés), valamint az Európai Unió ellenőrzési szakhatóságainak ellenőrzési tevékenységére. Végül a közpénzügyi rendszer következő elemeként taglalja a kötet az államadósság pénzügyi jogát, a nemzeti vagyon és vagyongazdálkodás rendszerét.

Az állami pénzügyek következő eleme az államadósság pénzügyi joga (II/12. rész), amely fejezet az államadósság fogalmát és az államadósság kezelés intézményi oldalát dolgozza fel. Ezt követi a nemzeti vagyon és a vagyongazdálkodás rendszerének elemzése.

A 14. fejezet az állami pénzügyek rendszerével foglalkozik, amely az adózás kérdéseit tárgyalja. Az alapfogalmak meghatározása különösen nagy hangsúlyt kap. Több megközelítést olvashatunk az adó, adóügyi jogviszony, adózás, adóztatás fogalmának meghatározására. A szerzők az adóztatást folyamatként közelítik meg, és ehhez kapcsolják a klasszikus és modern adóztatási alapelveket. (276. o.) A fejezet külön tárgyalja a rendes és rendkívüli adók fajtáit, de elvégzi a központi és helyi adók csoportosítását is. Az adózáshoz kapcsolódó jogellenes magatartások (adókikerülés, adókijátszás, adócsalás) vizsgálata, valamint az

európai adójog részletszabályai zárják a fejezetet.

Az adózás anyagi jogi elemei azonban egy adóigazgatási eljáráson keresztül valósulnak meg, melyet a II/16. fejezet tárgyal. Az alapelvek elemzését az adókötelezettség tartalmi elemeinek meghatározása követi. Különös alapossággal tárgyalja a kötet az egyes elemek (bejelentési kötelezettség, bevallási kötelezettség, adófizetési kötelezettség stb.) megvalósulását és az ezekhez kapcsolódó ellenőrzési folyamatokat, valamint a szankciórendszert.

A kötet harmadik fejezete a monetáris rendszer jogát járja körül, és a pénz fogalmának elemzésével indul (381. o.), melyet a modern gazdaság működésének alapját képező társadalmi intézményként láttat. Kitér a közgazdaságtudományban használt funkcionális definícióra, de a szociológiai és a jogtudományi értelmezés sem marad el. A monetáris intézményrendszer elemzése a Központi Bankok Európai Rendszerével és az Európai Központi Bank ismertetésével kezdődik, majd áttér a Magyar Nemzeti Bank céljának, feladatának, eszközeinek és szervezetének ismertetésére. (430. o.) A fejezet a pénzforgalmi szabályozók és a virtuális fizetőeszközök bemutatásával zárul.

A negyedik fejezet a pénzügyi piac fogalmának, szerkezetének meghatározásával kezdődik. A pénzügyi szervezetek rendszert és szabályozását a szerzők uniós jogi aspektusból is tárgyalják a befektetők, a biztosítók és a pénztárak szempontjából. Külön pontban tárgyalja a kötet a pénzügyi fogyasztóvédelem alapjait és eszközrendszerét. E körben hangsúlyos, hogy az általános fogyasztóvédelmi szabályok esetén is ki kell emelni a közszolgáltatás területén

érvényesülő normákat és a piacfelügyeleti normákat. (606. o.) A fogyasztóvédelemről szóló részben a szerzők elemzik az ügyfelek védelmét, a fogyasztóvédelmi ellenőrzést, az alternatív vitarendezést és a közérdekű igényérvényesítést.

A pénzügyi felügyeleti rendszer ismertetése az uniós szabályozókkal kezdődik, majd a Magyar Nemzeti Bank felügyeleti hatásköreiről és eljárásairól esik szó. Itt két aspektust is vizsgálnak a szerzők: a makroprudenciális és mikroprudenciális hatósági szerepkört.

A fejezet következő része a válságkezelés uniós és hazai eszközrendszerét ismerteti, kitérve az Európai Stabilitási Mechanizmusra és az Egységes Szánálási Alapra. Végül a pénzügyi magánjog területét ismerhetjük meg, különösen a hitelezési-, valamint a számlaszerződéseket, a biztosítási és a befektetési szerződéseket.

Az alapintézmények körében utolsónként tárgyalt számvitel jelentőségét – visszautalva *A számvitel nagy kézikönyvére*¹ – így foglalja össze a kötet: „A számvitel olyan szabályok, módszerek, eljárások rendszerbe foglalt összessége, ami tartalmazza a könyvvizetést, bizonylatolást, leltározási kötelezettséget, az értékelést, valamint a beszámolást.” (723. o.) A számviteli jog rendszerének és szabályozásának áttekintése mellett az alapelvek elemzése a következő felosztás szerint történik: tartalmi alapelvek, kiegészítő alapelvek, formai alapelvek, valamint a számviteli törvényben nem nevesített alapelvek. A fejezetet a beszámolási és könyvvizetési kötelezettség, valamint a számviteli szolgáltatások és a felelősségi kérdések ismertetése zárja.

Szabó Éva*

¹ KARDOS Péter – SZAKÁCS Imre – TÓTH Mihály (szerk.): *A számvitel nagy kézikönyve 2013* (Budapest: Wolters Kluwer 2013).

* PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 9026 Győr, Áldozat u. 12.; bíró, Győri Törvényszék, 9021 Győr, Szent István út 6. E-mail: evaszabo1026@gmail.com.

POZSÁR-SZENTMIKLÓSY ZOLTÁN: *LÁTHATATLAN HATALOMMEGOSZTÁS. POLITIKAI HATALMAT FORMÁLÓ NÉPSZAVAZÁSOK ÉS ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGOK ÁLTAL FELÜLVIZSGÁLT ALKOTMÁNYMÓDOSÍTÁSOK KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN* (BUDAPEST: ORAC 2024) 217.

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.3.11>

A *Láthatatlan hatalommegosztás* különleges, egyedi könyv, ami sok tekintetben eltér a hagyományos monográfiáktól. Egyrészt azért, mert folyamatban lévő kutatásokról ritkán publikálnak monografikus igénygel – a létrejött eredmények rendszerint folyóiratcikkek formájában kerülnek a közönség elé. Másrészt azért, mert éppen ebből adódóan számos ponton azt érzékelteti, igéri a szöveg az olvasónak, hogy jön majd egy második, bővített kiadás, de ennek a könyvnek már meg kellett végre születni. Harmadrészt azért, mert monografikus jellege mellett egyes részei tökéletesen hasznosíthatók tankönyvjellegű írásként az oktatásban is. Végül, különleges azért is, mert bár tematikájában kapcsolódik a ma oly divatos populizmus-, demokratikus visszacsúszás-, illiberális alkotmányosság-, hibridrezsim-kutatásokhoz, sem új intézményt, sem új eljárást, sem új, összehasonlítást lehetővé tévő indexet nem akar bevezetni: ehelyett leporolja az egyik legrégebbi alkotmányjogi fogalmat, a hatalommegosztást, hogy új intézményekkel és gyakorlatokkal gazdagítsa annak hagyományos jelentését.

Pozsár-Szentmiklósy Zoltán könyvében az alkotmányosság súlyos kölapjára vésett klasszikus elvének, a hatalommegosztásnak a bemutatására és kibővítésére vállalkozik. A munka elmélet és gyakorlat együttes bemutatásá-

ra törekszik; pontosabban, az elméleti, absztrakt téziseket az alkotmányos és politikai gyakorlat néhány kiválasztott példáján keresztül illusztrálja.

A könyv a szokásos és feszesen megírt „Bevezetés” és „Konklúziók” fejezeteken túl három fő fejezetben tárgyalja a vizsgált témát. A „Bevezetés” utáni második fejezet a „Hatalommegosztás elméleti kérdései” címet kapta, mely tekinthető egyfajta irodalmi áttekintésnek is. A harmadik fejezetben Pozsár-Szentmiklósy saját konceptualizálását, a láthatatlan hatalommegosztás fogalmát és intézményeit mutatja be. A negyedik fejezetben pedig e fogalom gyakorlati megvalósulását elemzi, Magyarország, Románia és a Moldovai Köztársaság példáin keresztül. Kifejezetten szerencsés, hogy a szerző megmaradt az alkotmányos intézmények színterén, amint azt deklarálja is: jogintézményeket, eljárásokat vizsgál. Így a köznyelvben gyakran hallott negyedik, ötödik, sokadik hatalmi ágak (média, civil társadalom, mélyállam és hasonló) szerencsére nem kerültek be a könyvbe.

Ellentétben a ma sokfelé divatos stílussal, a szerző tartózkodik minden, mostanában gyakran olvasható személyes közléstől arra vonatkozólag, hogy milyen körülmények között, milyen indíttatásból és milyen nehézségek árán született meg a könyv. Ilyenfajta személyesség nincs a kötetben, ugyanakkor

a szöveg egészéből süt, hogy a szerző rutinos tanár, ha úgy tetszik, magyarázó: logikusan felépített szerkezet, szépen lekerekített gondolatmenetek, jól tagolt érvelések, lendületes, olvasható nyelvvezet jellemzi az írást. Ennyiben a könyv első fele, mely az elméleti megalapozást és a saját, láthatatlan hatalommegosztás-tézis kifejtését tartalmazza, akár tankönyvként is remekül funkcionálhat. Ezzel persze nem azt álítom, hogy a második fele erre alkalmatlan – viszont az ott olvasható alkotmány- és politikatörténeti elemzések inkább illusztratív erővel járulnak hozzá a könyv első felének általános elméleti jelentőségéhez. Még ennél is fontosabbnak tartom ugyanakkor, hogy a könyv nagy erénye közérthetősége: nem igényel meghatározó szakterületi felkészültséget, egy elsőéves egyetemista vagy egy közügyek iránt érdeklődő állampolgár számára épp annyira érthető, mint a szakmai közönség avatott tagjainak.

Az első nagyobb elméleti rész a hatalommegosztás eddig ismert elméleteit mutatja be, három csoportra bontva őket. Az első csoportban a klasszikus elméletek – Locke, Montesquieu, a Föderalisták és Constant –, valamint az ún. tiszta elmélet ismertetését olvashatjuk. A szerző nem lexikonszócikk stílusában ismerteti az egyes szerzők tanait, hanem egymásra is reflektáltatja őket – ki kihez képest mond mást, kinek a nézeteiben hol fedezhetjük fel a korábban alkotó szerző téziseit vagy épp annak kritikáját. Számomra ennek a résznek a legfontosabb tanulsága az, hogy a hatalommegosztásról mint a koncentrált hatalom ellen óhatatlanul szükséges alkotmányos elvről gondolkodóknál már kezdettől felfedezhető a pluralizmus iránti igény. Törjük sokfelé szét a hatal-

mat, sokféle érdek legyen jelen, sokféle kontroll legyen sok különböző kézbe elosztva: a funkcionális és szervezeti hatalommegosztás egyszerre valósuljon meg. A könyv ezt a pluralizmuselvet ilyen explicit módon nem tartalmazza, de az elmélettörténet egyik fontos tanulsága mégis ez: ami egyben rámutat arra is, hogy érdemes lenne majd egyszer valakinek a pluralizmus mint elv és érték történeti fejlődését és jelentőségét is megírni.

Az egész fejezetben talán itt érzékelteti a szerző leginkább, hogy az egyes gondolkodók elméletét mennyire meghatározta az adott korszak és annak alkotmányos-politikai kihívásai, melyben éltek. Ebből azt a tanulságot is levonhatjuk, hogy a régen velünk élő, klasszikusnak tekinthető elvek is voltak egyszer új és modern, akár forradalminak is tekinthető gondolatok. Az is tanulság lehet, hogy a klasszikus elv koronként más és más formát öltött, mindig hozzáadódott valami, vagy hangsúlyosabbá vált egy-egy eleme.

Ezt igazolja a második, újabb hatalommegosztási elméleteket bemutató szakasz, melyet a szerző alternatív hatalommegosztási elméleteknek nevezett. Hasonlóan az előző részhez, itt is egymásba fűzi az egyes gondolkodók nézeteinek ismertetését, megmutatja a kapcsolatot az egyes elméletek között. Ennek alapján, noha a szerző ezt így nem összegzi, világossá válik az olvasó számára az is, mi indokolhatta az alternatívnak nevezett elméletek megjelenését. Egyrészt a bürokratikus állam kialakulása: több szerző is hatalmi ágként definiálja ugyanis a végrehajtó hatalomtól részben függetlenné váló közigazgatást. Másrészt pedig a 20. század első felének tanulságaira alapozott, függet-

len, elsősorban jogvédelmi funkciókat ellátó intézmények megjelenése ugyan-csak új perspektívába helyezte a hatalommegosztás klasszikus gondolatát. Ha röviden kellene összegezni, mi a különbség a két nagy csoport, a klasszikus és alternatív elméletek között, az a következtetés tűnik ki a könyvből, hogy a klasszikus ezek szerint az abszolút, koncentrált hatalom felszámolására irányul a társadalom egésze érdekében, míg az alternatív elméleteknél a hatalommegosztás fő érdekeltje már nem annyira a társadalom egésze (a nép mint egység az uralkodóval szemben), hanem az egyén, a polgár lesz. Különbség az is, hogy az egyes funkciók szerint elkülönített hatalmi szereplők együttműködési kötelezettsége szintén az ún. alternatív elméleteknél kap nagyobb hangsúlyt – ez talán azért is van így, mert az állam mint szervezetrendszer is sokkal fontosabbá vált a 20. századra, mint a hatalommegosztás eszmetörténetének első időszakában. Ott inkább maga a hatalom (és ennek megtestesítője, az uralkodó vagy a törvényhozás mint intézmény) volt a központban, míg az elmúlt száz-húsz-száznegyven évben már a modern állam lett a főszereplő. Nem véletlenül kap jelentőséget itt a területi vagy vertikális hatalommegosztás kérdése is.

Nem világos ugyanakkor, hogy miért kapták ezek a modern elméletek az alternatív jelzőt. Ezek az elméletek ugyanis soha nem váltották ki a klasszikus hatalommegosztás elméleteit; nem azok helyett jöttek létre, hanem azok mellett, azokat kiegészítve, továbbgondolva. Vagyis nem alternatívái a klasszikusoknak – ezért talán jellegüket jobban kifejezné, ha az alternatív jelző helyett a klasszikus szokásos ellentétpárját, a modern jelzőt használná rá a szerző.

Külön fejezetet szentel a szerző a hatalommegosztás magyar gondolkodóinak: történetileg Concha és Bibó, a kortárs jogirodalomból többek között Sólyom László és Petrétei József munkáit ismerteti, és külön alfejezetet szentel az Alkotmánybíróság hatalommegosztás-konceptióinak. Ezek közül talán leginkább Bibó megközelítése áll a legközelebb a könyv téziséhez. Akadémiai székfoglalójában a szűk értelemben vett funkcionális hatalommegosztáson túli intézményekre, alrendszerekre hívja fel a figyelmet: a gazdasági, a kulturális és a bürokratikus hatalom jelentőségére, melyekben ugyancsak létrejöhet az állami hatalomkoncentráció. Pozsár-Szentmiklósy kiemeli, hogy önmagában a hatalommegosztás nem lényeges, csak ha „észszerű, emberséges és humánus” célt szolgál (49. o.). Vagyis olyan hatalommegosztási rendszerre van szükség, ami nemcsak a túlhatalmat teszi lehetetlenné, de e célok eléréséhez érdemben is hozzásegíti a politikai-alkotmányos rendszert és annak szereplőit.

Az első fejezetet a hatalommegosztás normatív tartalmának összegzése zárja le, hogy erre épülve mutassa be a következőben – mely a könyv középső része és egyben lelke – a szerző saját felfedezését, a láthatatlan hatalommegosztás elvét. Irigylésre méltóan jól hangzó fogalom, marketingesek is csettintetnének ennek hallatán, ezért inkább gyorsan essünk túl az elnevezés kritikáján, hogy aztán méltatni tudjuk az elmélet egészét.

A láthatatlanság jellemzője nem ismeretlen a társadalomtudományban: de itt nem a smithi piac láthatatlan keze vagy a sólyomi láthatatlan alkotmányosság logikája érvényesül. Ezeknél ugyanis a láthatatlanság egy a láthatón túli, nem leírt, nem testet öltő, szemmel nem érzé-

kelhető (már-már transzcendens) rendező elvet takar. A láthatatlan hatalommegosztás esetében ugyanakkor amit láthatatlannak nevez a szerző, az valójában nagyon látható, csak eddig nem vettük észre. Ezt ő maga is elismeri, hiszen később azt írja: a láthatatlan hatalommegosztás intézményei e másodlagos, hatalommegosztó funkciójuk érvényesülése már „minden esetben látható” (96. o.). Valójában a szerző arra jött rá, hogy a hatalommegosztás nemcsak a klaszszikus és alternatív (modern) elméletek mentén valósulhat meg, hanem egy eddig fel nem ismert, észre nem vett, nem látott (azaz láthatatlan) módon is. Ott volt, csak nem vettük észre, mert mind ez ideig ezeket az intézményeket nem vizsgáltuk a hatalommegosztás elvének, gondolatának perspektívájából.

A szerző a láthatatlanságot a hatalommegosztás „másodlagos” jogintézményeinek tulajdonítja: így a népszavazást és az alkotmánymódosításokkal szembeni alkotmánybírói védelmet tartja lényegi intézményeknek. Ahogy fogalmaz, ezek lehetnek „alkalmasak arra, hogy hatásukban a központi politikai hatalom mozgásterét korlátozzák” (65. o.). A népszavazás (vagy tágabban közvetlen demokrácia) kapcsán Pozsár-Szentmiklósy – az alkotmányjogi főárammal szemben – az intézményben rejlő ellensúly- és kontroll-jellemzőket hangsúlyozza.¹ Kevés olyan alkotmányjogi munkát olvasni, ami ezt az intéz-

ményt így, ilyen keretben értelmezi, és nem a jól ismert „ez a többség zsarnokságát eredményezi csak”, „a náciak is ezt használták” vagy „az egyszerű választók a szakkérdéseket nem értik” tudományosan értelmezhetetlen konklúzióival operál.² Csak egyetlen, a téma szempontjából kifejezetten releváns elem marad ki az elemzésből: az alkotmánymódosítások népszavazáshoz kötésének kérdése, amely egyfajta megkettőzött védelmet jelent(hetne) a rövid távú, napi politikai szándékok mentén végrehajtott alkotmányfarigcsálásokkal szemben. A szerző elnevezésében a népszavazás az „emberek pajzsa”, és ez a pajzs bizony komoly védelmet tud nyújtani magának az alkotmánynak is.³

² Lásd például: KÖRÖSÉNYI András (2009): „A népszavazások és a képvisleti demokrácia viszonya” in ENVEDI Zsolt (szerk.): *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban* (Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány – Századvég Kiadó 37–61.), illetve SAJÓ András – URTZ Renáta: *The constitution of freedom. An introduction to legal constitutionalism* (Oxford: Oxford University Press 2017), <https://doi.org/10.1093/oso/9780198732174.001.0001>. Nemzetközi kitekintésben a népszavazás negatív interpretációját lásd: UNGER Anna: „Közvetlen demokrácia és emberi jogok: Egy problematikusnak tűnő viszony újragondolása a politikai részvételi jogok irányából” *MTA Law Working Papers* 2022/11., <https://jog.tk.elte.hu/mtalwp/kozvetlen-demokracia-es-emberi-jogok-egy-problematikusnak-tuno-viszony-ujragondolasa-a-politikai-reszveteli-jogok-iranyabol?download=pdf>.

¹ Nem közismert, de a népszavazás alkotmányos és politikai funkcióiról és a benne rejlő lehetőségekről már a 20. század legeljén lezajlott egy rövid, de tartalmas polémia a *Nyugat* hasábjain. A népszavazás képviselést korrigáló, ellensúlyozó jelentőségét Braun Róbert hangsúlyozta, lásd: BRAUN Róbert: „Parlament nélküli törvényhozás” *Nyugat* 1926/22., 1926. november 16.

³ Mivel a kutatás alapvetően az alkotmánymódosító népszavazásokra koncentrál, ezért csak említeni érdemes, hogy a nép nemcsak az alkotmánymódosítás, de az alkotmánykészítés folyamatában is részt tud(na) venni, lásd részletesen Xenophon CONTIADES – Alkmene FOTIADOU (szerk.): *Participatory Constitutional Change: The People as Amenders of the Constitution* (New York: Routledge 2017).

Az alkotmánybíróságok alkotmány-módosításokat felülvizsgáló hatalmának tárgyalásánál egy nagyon alapos összeggést olvashatunk a téma egészéről: ideértve az alkotmányozó és alkotmánymódosító hatalom közötti különbség bemutatását, a normakontroll típusaira vonatkozó irodalmakat és az alkotmányokat a módosításoktól részben védő ún. örökös klauzulák jelentőségét, szokásos tartalmi elemeiket is.

Nem ennyire részletesen, de másodlagos hatalommegosztási jogintézményeknek tekinti, és bemutatja még a minősített többség intézményét és hatalomkorlátozó szerepét, valamint a nemzetközi jog és a „szupranacionális jogrendek érvényesüléséből következő korlátok” főbb jellemzőit is.⁴ Ennél az alfejezetnél az olvasó előtt egy következő, talán már készülő könyv képe rajzolódott ki: a nemzetközi jog és szupranacionális jogrendek (leginkább alighanem az Európai Unió) vizsgálata, ezen intézmények hatalommegosztás-jellegű funkciói

és lehetőségei legalább akkora terjedelmű vizsgálódást jelentene, mint a jelen könyvben bemutatott kutatás. Jelen kötet logikájával azonos módon, az elmélet összegzése és a gyakorlat bemutatása nagyon is érdemes, és igencsak aktuális vállalkozás lenne. Még akkor is, ha ennél az aspektusnál nem lehetne figyelmen kívül hagyni a szuverenitás fogalmát sem, hogyan és miképp töri meg (át) az elvileg szuverén állam hatalmi struktúráját a többszintű kormányzásból és nemzetközi jogból adódó nemzet feletti intézmény- és szabályrendszer.⁵

A szerző saját konceptualizálásában a hatalommegosztás lényegi jellemzőjének a jól érzékelhető, jogi-politikai eljárásokban megnyilvánuló, hatással és következményekkel járó ellenhatalom, ellenhatalmak létezését tartja. Erre persze a fizikusok már régen rájöttek (erő-ellenerő, hatás-ellenhatás), de nekik ugye nem kell foglalkozni a felhatalmazás politikai és jogi problémáival. Ez a

⁴ A minősített többség és az alkotmányozás kapcsolatát aligha kell magyarázni. Azonban a 2010 utáni magyar alkotmánymódosítások és alkotmányozás arra a problémára mutatnak rá, hogy a minősített többség mint egy szavazati arányt mutató szám még nem feltétlenül jelenti a minősített többség tartalmi elemét (több párt, több politikai érdek kompromisszuma). A minősített többség egypárti birtoklásának hatását az alkotmányra részletesen lásd: GÁRDOS-OROSZ Fruzsina: „Alkotmányozás, alkotmánymódosítások és azok alkotmányossági felülvizsgálata Magyarországon 2010 és 2020 között: miért változik az alkotmány és kinek van ebbe beleszólása?” in GÁRDOS-OROSZ Fruzsina (szerk.): *A magyar jogrendszer rezilienciája 2010–2020* (Budapest: ORAC 2022) 196–222. Általában a minősített többség kérdését lásd POZSÁR-SZENTMIKLÓSY Zoltán: „A minősített többség problematikája a parlamentáris kormányzati rendszerekben” *Parlamentári Szemle* 2018/1. 27–40.

⁵ Érdekes, hogy miközben a többszintű alkotmányosság kérdése régóta az alkotmányjogi és politikatudományi kutatások része, az ebből eredő, hatalommegosztást érintő jellemzők kevésbé tárgyaltak. A hatalommegosztás mint a hatalom feletti kontroll eszköze helyett inkább a védendő dolgokra (elvek, értékek, jogok, intézmények stb.) fókuszálnak a szerzők, így pl. a demokrácia és jogállamiság jelentésére és korlátaira (lásd pl. CHRONOWSKI Nóra – SZENTGÁLI-TÓTH Boldizsár – SZILÁGYI Emese [szerk.]: *Demokrácia-dilemmák. Alkotmányjogi elemzések a demokráciaelv értelmezéséről az Európai Unióban és Magyarországon* [Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2022]), az EU alapjogvédelmi rendszerére (összefoglalóját lásd FRIEDERY Réka – HORVÁTHY Balázs – ZIEGLER Dezső Tamás: „Az Európai Unió alapjogvédelmi rendszerének fejlődése és főbb intézményei” in LAMM Vanda [szerk.]: *Emberi jogi enciklopédia* [Budapest: HVG-ORAC 2018] 258–265.) vagy az EUSZ-ból eredő uniós beavatkozási, védelmi és korrekciós lehetőségekre az uniós alapértékek terén.

könyv pontosan azt mutatja meg, hogy amikor a politikai felhatalmazás létrejön, és adott esetben minden klasszikus hatalmi ág egyazon politikai akarat mentén működik, milyen *további*, a szerző által másodlagosnak nevezett intézmények tudják megvalósítani a hatalommegosztás gyakorlatát mint ellensúlyozó szerepet.

Ez a „másodlagos” fogalom emlékeztethet minket a 2/1993-as Ab-határozatra, mely a népszavazást kiegészítő, komplementer jellegű döntéshozatalnak ítélte. Az 1997-ben módosított alkotmány, majd az annak alapján megszületett új népszavazási törvény (1998: III. törvény az országos népszavazásról és népi kezdeményesről) azonban már nem kiegészítőnek, hanem kivételesnek ítélte a népszavazást, mely bizonyos esetekben felülírja a képviseleti jogalkotást. Ez a kis alkotmánytörténeti kitérő jól illusztrálja, hogy a másodlagos sok jelentéssel bír: másodlagos, mint az elsődlegest kiegészítő; másodlagos, mint az elsődlegesnek alárendelt; másodlagos mint az elsődlegeshez mint általánoshoz képest kivételes. A könyvet olvasva az a benyomás erősödött meg, hogy a szerző a láthatatlan hatalommegosztást leginkább kivételesnek tartja – mint az ablaktörő kalapács a közlekedési járműveken, amit nem használunk nap nap után normál üzemenetben arra, hogy kijussunk a járműből, de tudjuk, hogy ott van, és hozzá tudnánk nyúlni, ha úgy hozná a szükség.

A könyv utolsó, harmadik nagyobb egysége – terjedelmileg a szöveg mintegy fele – az elmélet tesztelése, a gyakorlat elemzése: az első két fejezet elméleti megállapításai kelnek életre a magyar, a román és a moldáv példákon keresztül, megmutatván, mire jó, hogyan

működik a láthatatlanság. E három ország láthatatlan hatalommegosztás-gyakorlatát Pozsár-Szentmiklósy szisztematikus módon, azonos szempontok mentén elemezte. Az elemzéseket elolvasva részletes képet kapunk a láthatatlan hatalommegosztás elméletének megláthatóságáról: az ehhez kapcsolódó alkotmányossági és politikai dilemmákról – miközben kortárs politikatörténet is kirajzolódik előttünk.

Érthető, hogy a magyar népszavazások és alkotmánymódosítások AB-felülvizsgálatai nagy terjedelmet kaptak – de éppen ez némi egyensúlytalanságot is ad az elemzésnek, mert a román és moldáv példák nem teljeskörűek, ellentétben a magyar esetfeldolgozásokkal, hanem inkább összefoglaló megállapításokra szorítkoznak. Ezeknek a magyarhoz hasonló bővebb, részletesebb ismertetése a könyv arányosságát, kiegyensúlyozottságát erősítette volna. Ráadásul a 2024–25-ös román elnökválasztáshoz kapcsolódó alkotmánybíróági döntés kapcsán, mely precedensként szolgálhat a következő években lezajló választások integritása elleni támadások kivédésére, különösen érdekes és indokolt lenne a vonatkozó román alkotmánybíráskodási jogértelmezés és gyakorlat jelenleginél részletesebb bemutatása. Persze nem kizárt, hogy itt is egy második-harmadik könyv előzetesét olvashatjuk. Ezt indokolhatná az is, hogy – akár társszerzőket is bevonva – érdemes lenne egy nagyobb régiós kitekintést tenni, kibővítve a vizsgált országok körét akár a Balkán, akár a V4-országok irányába. Mindezen kritikákkal együtt is kifejezetten példamutató, hogy a szerző nem a szokásos „bezzeg-nyugati” országokat hozta példának; ugyanakkor az országok kiválasztásának indokait, a konkrét

szempontokat nem osztja meg az olvasóval, hogy miért éppen ez a három, és miért nem sok másik, a régióban szóba jöhető ország került a vizsgáltak közé.

A könyv legnagyobb erénye, hogy kiolvasható a soraiból: nem elsősorban érzelmi-világnézeti viszonyulás, hanem a tudományos kíváncsiság vezérli a szerzőt. Nem azt akarja bebizonyítani az olvasónak, hogy a népszavazás vagy az alkotmánybíráskodás milyen veszélyekkel vagy előnyökkel járhat, hanem arra kíváncsi, hogy mi történik akkor, ha nemcsak a hagyományosnak tekinthető alkotmányos funkcióik mentén elemezzük őket, hanem működésüket és a politikai-alkotmányos rendszerre gyakorolt hatásukat a hatalommegosztás elvén keresztül kezdjük vizsgálni. Ebből a szempontból a könyv legfontosabb tanítása, hogy „[a] láthatatlan hatalommegosztás jogintézményei, eljárásai és jogi-dogmatikai konstrukciói tipikusan azokban az esetekben értékelődhetnek fel, amikor a központi politikai hatalom

oldalán kialakuló hatalomkoncentráció ellensúlyozása a hatalommegosztási rendszer klasszikus (formális) intézményei útján elégtelenül működik.” (95. o.)

A lecke adott: alkotmányos demokrácia kialakításakor (persze csak ha van rá igény) nemcsak arra kell figyelniünk, hogy a formális hatalommegosztás intézményei kellően ellensúlyozzák egymást, hanem arra is, hogy ezen intézmények túlhatalma ellen, kontrolljuk érdekében milyen eszközök állnak a rendelkezésünkre. Remélhetőleg Pozsár-Szentmiklósy Zoltán ilyen értelemben úttörő könyve másoknak is meghozza a kedvet és kíváncsiságot, hogy akár új intézményeket kieszelve, akár régóta a padláson heverő régieket leporolva és újrafényesítve, hatékony védekező és ellensúlyozó eszközöket adjanak a társadalom kezébe a bármikor, bárkik által létrehozott, túlzott hatalomkoncentrációval szemben.

*Unger Anna**

* PhD, egyetemi docens, ELTE TáTK, 1117 Budapest, Pázmány Péter stny. 1/A. E-mail: unger.anna@tatk.elte.hu.

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Az Állam- és Jogtudomány az ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Kutatóintézetének folyóirata. Fórumot biztosít az állam- és jogtudományi kutatások eredményeit közlő tanulmányoknak, és ismertetőket ad közre a közelmúltban megjelent kiadványokról. Az évente négy számot megjelentető orgánus az akadémiai doktori eljárás szempontjából a magyar folyóiratok számára meghatározott legjobb minősítéssel rendelkezik.

A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerében a szerkesztőség minden közlésre benyújtott kéziratról beszerzi két lektor véleményét. A szerkesztőség a kézirat befogadásáról vagy elutasításáról, valamint a lektori véleményekről (anonimizált formában) tájékoztatást ad a szerzőknek. Ezt követően a szerző a mű hagyományos és elektronikus formában történő közzétételének (más számára történő átengedésének) kizárólagos jogait átruházza az ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Kutatóintézetére.

A kéziratok beküldésekor kérjük megadni a feltüntetni kívánt tudományos fokokat, munkahelyi beosztást, munkahelyet és annak címét, valamint a szerző e-mail-címét. A megjelentetni kívánt kézirat terjedelme a tanulmány rovatban minimum egy szerzői ív (40 000 leütés), maximum két szerzői ív (80 000 leütés), recenzió esetén pedig minimum negyed szerzői ív (10 000 leütés), maximum egy szerzői ív (40 000 leütés). A tanulmány rovatban megjelentetni kívánt cikkhez kérjük, mellékeljenek egy maximum 2500 leütés terjedelmű magyar nyelvű rezümét. A szerkesztőségi irányelvek szerint a folyóiratban megjelenő recenziók röviden ismertetik a mű felépítését és főbb téziseit, elhelyezik azt a szakirodalom kontextusában, utalnak annak újításaira a meglévő írásokhoz képest, valamint – az eredményekre és a hiányosságokra egyaránt rámutatva – értékeli a művet, és továbbgondolják a szerző megállapításait.

A kéziratoknak (és az azokban szereplő jogszabályi és jogirodalmi hivatkozásoknak) meg kell felelniük azoknak a formai követelményeknek, amelyeket a folyóirat internetes felületén (<http://jog.tk.elte.hu/ajt>) közzétett útmutató tartalmaz. A recenziók a tanulmányokra irányadó hivatkozási mintát követik, azzal az eltéréssel, hogy az ismertetett mű oldalszámai a főszövegben jelenítendő meg, a következő minta szerint: (28. o.).

A kézirat megküldésével egyidejűleg a szerző köteles nyilatkozni arról, hogy a cikk (magyar nyelven) más orgánumnál még nem jelent meg, és ilyen célból nem is nyújtja/nyújtotta be. A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerére tekintettel kéziratukat olyan formában is küldjék el, amelyből kihagyják nevüket, intézményi hovatartozásukat, e-mail-címüket, valamint az önazonosító idézeteket és hivatkozásokat (például „saját korábbi tanulmányomban lásd bibliográfiai adatok”). A tanulmányokat tartalmazó két dokumentumot (például szerzőneve.doc[x], illetve „szerzőneve_anonim.doc[x]”) szövegfájl formátumban kérjük eljuttatni az ajttan@tk.elte.hu, a recenziókat pedig a rec.ajt@tk.elte.hu e-mail-címre.

A Szerkesztőség

A BETŰTÍPUSRÓL

Az *Állam- és Jogtudomány* betűtípusa a Kner Antikva. Ezt a betűtípust a XX. század elejére jelentős hazai műhellyé fejlődött gyomai Kner Nyomda a tízes évek elején választotta standard betűjének.

A betű eredeti neve Lipcsei Egyetemi Antikva (*Leipziger Universitäts Antiqua*), melyet Kravjánszki Róbert digitalizált, és tiszteletből Kner Antikvának nevezte el. Kner Imre így írt kedvenc betűjéről: „Ezt a betűt választottuk tipográfiai stílusunk alapjául. Alkalmassá tette erre eléggé semleges karaktere [...] Ennek a betűnek semmi idegenszerű jellege nincs, nagyon alkalmas magyar szöveg szedésére, s teljes, jól kiépített család áll belőle rendelkezésre, amelynek egyes fokozatai eléggé egyenletesen helyezkednek el a papíros síkján.” (KNER Imre: *A könyv művészete*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1972, 237.)

Ár: 2000 Ft

Évi előfizetési díj: 8000 Ft

(belföldre postaköltséggel: 11 740 Ft)